Cursus zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands

Annet de Korne en Tineke Rinkel

bron

Annet de Korne en Tineke Rinkel, *Cursus zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands*. Wolters-Noordhoff, Groningen 1987

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/korn005curs01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

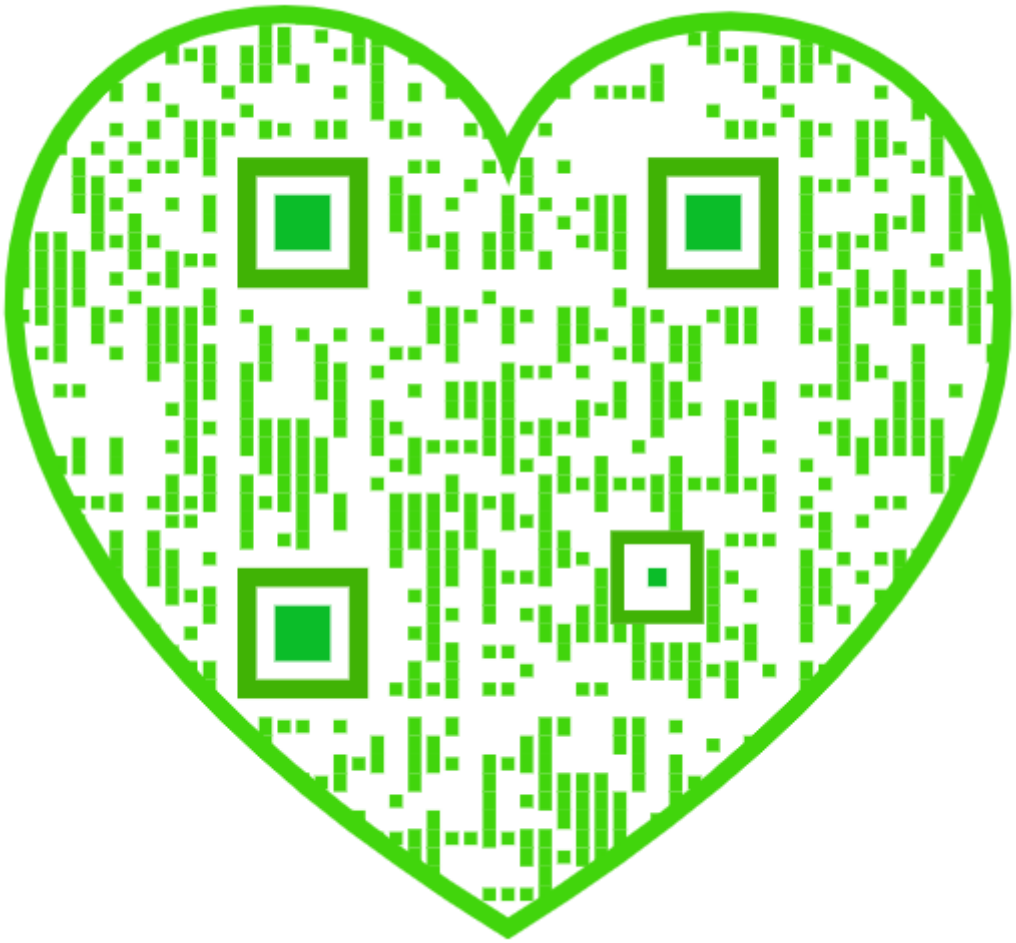

Ick hebbe alder-eerst met zeyl-loop 'trond der Eerden
Omringht langs nieuwen wegh, ô MAGDELAN door u
VICTORIA word ick ghenaemt recht nae mijn weerden:
Mijn Vleughels zijn het zeyl, d'Eer mynen loon is nu:
De Zee den vyand was daer ick met streed vol veerden.
Die tot Eer comen wilt voor arbeyd niet en gru
O niet in een sacht bed de Eere is gheleghen;
Niet in des Schoorsteens hoeck, niet in des Tappers huys;
Sy word met sweet en sorgh, gheduld en strijd vercreghen:
O iong-man, soect ghij Eer? Wint die met sweet, sorgh, cruys.

uit: Jacobus Viverius
Handt-boeck of Cort begrijp der Caerten ende Beschrijvinghen van alle landen des Werelds

Voorwoord

Dit boek beoogt een hulpmiddel te zijn bij het interpreteren van zestiende en zeventiende-eeuwse teksten uit het Nederlandse taalgebied. Na de enthousiaste ontvangst van de *Cursus Middelnederlands* van Maaike Hogenhout-Mulder ontstond bij de uitgever de behoefte aan een soortgelijk boek voor de zestiende- en zeventiende-eeuwse taal. Zo is deze *Cursus Zestiende- en Zeventiende-eeuws Nederlands* te zien als een vervolg op de *Cursus Middelnederlands*. Hij heeft een overeenkomstige opbouw en dezelfde brede tekstkeuze.

Bij dertig tekstfragmenten worden vragen gesteld die dienen als steun bij de interpretatie en die wijzen op grammaticale en lexicale problemen. Hieraan gaat een beknopte grammaticale inleiding vooraf met voorbeelden die zijn ontleend aan het tekstmateriaal. We beginnen het boek met een historische schets van de zestiende en zeventiende eeuw om de teksten die aan de orde komen, enigszins in hun tijd te plaatsen. Het boek is bedoeld als een cursus die het best tot zijn recht zal komen onder deskundige leiding, maar tevens geschikt is voor zelfstudie. Mede met het oog hierop zijn bij de laatste drie teksten ook de antwoorden gegeven. De tekstfragmenten zijn zowel in deel 2 als deel 3 gerangschikt naar opklimmende moeilijkheidsgraad. In de vragen bij de eerste teksten wordt steeds verwezen naar de betreffende paragrafen van de grammaticale inleiding.

De cursus is bestemd voor allen die geïnteresseerd zijn in de zestiendeen zeventiende-eeuwse Nederlandse taal, met name studenten Nederlands aan lerarenopleidingen, M.O.-opleidingen en universiteiten. Tevens hopen we dat diegenen die vanuit andere vakgebieden, zoals algemene taalwetenschap, geschiedenis en filosofie, met onze ‘oude’ taal in aanraking komen, er hun voordeel mee kunnen doen.

De zestiende en zeventiende eeuw bieden een schat aan teksten op allerlei gebied. Keuze te over om een cursus als deze mee op te bouwen. Ons tekstmateriaal kan gegroepeerd worden rond een zestal thema's, die naar onze mening stuk voor stuk bepalend zijn voor het gezicht van de zestiende- en zeventiende eeuw. Deze thema's zijn (met een tekstvoorbeeld daarbij): de 80-jarige oorlog (Inname van Den Briel), magie en wetenschap (Spoken), literatoren en taalkundigen (Liefdesverklaring), de boekdrukkunst en tekstuitgaven (Voorschriften voor boekdrukkers), het dagelijks leven (Wenken voor de oude dag) en de beschrijving van landen en steden (Ontdekkingsreis). Heel veel hebben we moeten laten liggen, maar we hopen dat deze cursus nieuwsgierig zal maken...

De teksten in dit boek zijn alle in de zestiende of zeventiende eeuw geschreven, dan wel voor de eerste keer in druk verschenen. Wat betreft de weergave van het materiaal valt het volgende op te merken: we zijn zoveel mogelijk uitgegaan van de eerst verschenen druk, tenzij een latere druk duidelijk beter was. Dit is bijvoorbeeld het geval bij het gedicht van Huygens (nr. 25). Van hem is immers bekend dat hij zijn werk voor elke nieuwe uitgave bijschaafde. Alle teksten zijn diplomatisch weergegeven: nergens is de spelling of interpunctie genormaliseerd. Zo zijn de teksten uit die oude eeuwen aan ons overgeleverd en zo moeten ze ook gelezen en geïnterpreteerd worden.

Rest ons nog diegenen te bedanken die ons hebben gesteund bij het tot stand komen van deze cursus. We noemen: Eva Tol-Verkuyl, Wim Hendriks en Joop Wammes, die bereid waren enkele teksten uit te proberen op hun colleges; Willie Anderiesen en Tineke ter Meer, die de tekstkeuze beoordeeld hebben, en Maaike Hogenhout-Mulder en Arjan van Leuvensteijn die niet alleen het tekstmateriaal bekeken hebben, maar ook adviezen gegeven hebben ten aanzien van de grammaticale inleiding.

Maart 1987.

Deel 1

1. Historische schets

1.1. De Zestiende Eeuw

1.1.1. Veranderingen

Wanneer rond 1500 de schepen van Bartholomeus Diaz, Vasco da Gama en Christophorus Columbus de ankers in de thuishavens hebben uitgeworpen, luiden de verhalen van de onverschrokken avonturiers over de nieuwe werelden een ‘Nieuwe Tijd’ in.

De middeleeuwse normen en autoriteitsbegrippen zijn geleidelijk vervaagd: er komt een einde aan de oude scandenindeling, de feodaliteit en het absolute gezag van de kerk. Steeds minder richt de mens zich op de verheerlijking van God; steeds meer komt het nastreven van het eigen geluk centraal te staan, met andere woorden: de theocentrische wereldbeschouwing van de middeleeuwen maakt plaats voor de antropocentrische van de renaissance. Behalve de ontdekkingsreizen markeren ook uitvindingen als die van de boekdrukkunst, de vele natuurwetenschappelijke ontdekkingen, de kerkhervorming en het opkomende nationalisme het begin van een nieuwe periode in de Westeuropese geschiedenis.

Alvorens nader in te gaan op de Nieuwe Tijd - en dan met name de wijze waarop die in Nederland in de zeventiende eeuw gestalte kreeg - geven we een beeld van wat vooraf ging.

1.1.2. Ontdekkingsreizen

De opleving van de Europese handel die met de Kruistochten gepaard ging, had zich doorgezet. Steden waren gegroeid en het verschil tussen adel en burgerij was meer en meer genivelleerd. De toenemende rol van het geldverkeer noopte de vorst tot belastingheffing om zijn machtspositie te kunnen handhaven. Zo vonden vorsten en steden elkaar: de vorst, gevoelig voor de financiële steun van de burger, gaf de steden voorrechten (privileges), zoals stadsrechten.

Beide partijen hadden ook veel belang bij de ontdekkingsreizen: nieuwsgierig en belust op verre schatten ging men op zoek naar nieuwe handelswegen. De geografische kennis die eeuwenlang stil had gestaan, maakte dientengevolge een stormachtige ontwikkeling door: de kust van West-Afrika werd verkend, men bereikte Kaap de Goede Hoop en Indië, Amerika werd ontdekt en de Stille Oceaan doorkruist. Stap voor stap werd onze wereld in kaart gebracht.

De confrontatie met de vreemde volkeren bezorgde de van vuurwapens voorziene veroveraars meestal een superioriteitsgevoel. De ontdekte landen kregen het etiket van het moederland opgeplakt, de bekeringsmachine trad in werking en - want daar was het uiteindelijk allemaal om begonnen - met scheepsladingen tegelijk kwamen de uitheemse produkten in Europa aan. Daar kon het publiek zich in Rariteitenkabinetten vergapen aan dieren en voorwerpen uit die verre onderworpen oorden.

1.1.3. Boekdrukkunst

Omstreeks 1450 ging men in West-Europa losse, uitgesneden of gegoten letters gebruiken voor het drukken van teksten. Hoewel Vondel er blijkens zijn gedicht *De Druckkunst* heel anders over dacht, moeten we de primeur hoogstwaarschijnlijk gunnen aan de Duitser Johannes Gutenberg. De gedrukte boeken uit de periode van circa 1450 tot 1500 noemt men incunabelen of wiegedrukken, die uit het tijdvak van 1500 tot 1550 postincunabelen. De uitvinding van de boekdrukkunst opende ongekende perspectieven voor de verspreiding van kennis en nieuwe ideeën. Mede dankzij de introductie van de uit China afkomstige techniek van papierfabricage - veel goedkoper dan het in Nederland tot circa 1400 algemeen gebruikte perkament (geprepareerde dierehuid) - werd het mogelijk om teksten te produceren voor een groot publiek. Een bredere laag van de bevolking werd tot lezen gebracht.

1.1.4. Natuurwetenschappelijk onderzoek

Zoals de zeevaarders niet terugdeinsden voor de onbekende horizonten, zo richtten vele wetenschappers zich op het mysterieuze heelal. Een ronde aarde, niet in het centrum van de kosmos, maar draaiend om de zon: het betekende een wetenschappelijke aardverschuiving.

De kerk veroordeelde de nieuwe ideeën - nog in 1600 werd in Rome een monnik verbrand, omdat hij een leer verkondigde die samenhing met bovengenoemde revolutionaire wijzigingen in het wereldbeeld. Wie echter door de telescoop durfde te kijken, was steeds minder geneigd de oude zekerheden te accepteren en raakte overtuigd van de noodzaak van eigen onderzoek. Ook op andere terreinen, zoals de geneeskunde en de biologie, heeft dat geleid tot baanbrekende ontdekkingen.

1.1.5. Kerkhervormingen

Geleidelijk steeg het prestige van de wetenschap die naast en vaak tegenover de kerkleer kwam te staan. Maar ook in de kerk ontstond de drang tot zelfstudie en eigen inbreng. Steeds vaker klonken protesten tegen de misstanden in kloosters en kerken en tegen de verwereldlijking van de hogere geestelijkheid. De zelfbewuster geworden burgers konden het niet goed meer velen dat deze de kerk geheel en de maatschappij grotendeels beheerste. Door de ontwikkeling van nationale gevoelens was Rome bovendien lang niet meer onaantastbaar. Tevens begonnen velen de voorkeur te geven aan de volkstaal boven het Latijn als kerktaal. Kortom: de kerk was in de ogen van velen toe aan een grondige revisie. Mensen als Maarten Luther en Johannes Calvijn verwoordden die algemene gevoelens van onvrede.

1.1.6. Nationalisme

In veel gevallen speelden bij het pogen de kerk te hervormen behalve religieuze ook politieke factoren een rol. Zo ging in de Nederlanden de keuze voor het nieuwe protestantse geloof hand in hand met de strijd tegen Spanje: men wilde een zelfstandige natie vormen, los van het met de moederkerk gelieerde Spanje. Ook in de overige Europese landen werden de bestaande gezagsverhoudingen aan een kritisch oordeel onderworpen. Hoewel Karel V zich nog als keizer van de volken van het Westen liet kronen, heeft het falen van zijn pogingen zijn rijk tot een eenheid te smeden duidelijk gemaakt dat de toekomst aan de nationale staten was.

1.1.7. Politiek Nederland in de zestiende eeuw

Het jaar 1500. In Duitsland ging de zeventienjarige Luther rechten studeren, een studie die hij plotseling zou afbreken, omdat hij tijdens een zwaar onweer beloofde monnik te zullen worden als God hem het leven spaarde. Enkele Portugese schepen dreven in hetzelfde jaar op hun expeditie naar Indië zozeer westelijk af dat Brazilië ontdekt werd. In Gent werd de zoon van Filips de Schone en zijn vrouw Johanna geboren. Via zijn ouders verwierf hij grote delen van Europa. In 1519 liet hij zich kronen door de paus: keizer Karel V. Tot de gebieden die hij erfde, behoorden Spanje en grote delen van het huidige België en Nederland. Tijdens zijn regering vestigde Karel ook in Friesland, Utrecht, Groningen, Drente en Gelderland zijn gezag. De vorst streefde naar eenheid in zijn onderhorige gebieden, ook in religieus opzicht. Maar de weerzin tegen het absolutisme, de centralisatie en de geloofsvervolging groeide en kwam tot een uitbarsting onder Filips II, de zoon van Karel V, die in 1555 zijn vader opvolgde.

Ook Filips droomde van een moderne eenheidsstaat. Het centrale bestuur in Brussel kwam echter veelvuldig in botsing met de ingezetenen die op handhaving van hun gewestelijke rechten en privileges stonden. Daar kwam bij dat de Nederlanders op geen enkele wijze betrokken wilden worden in de Spaanse (handels)belangen van hun vorst. De tegenstellingen spitsten zich vooral toe op het punt van de godsdienst. Als katholiek voelde Filips zich verplicht het opkomende protestantisme krachtig de kop in te drukken, ook omdat hij net als zijn vader een eenheidsstaat zonder eenheid van godsdienst onmogelijk achtte.

Met name door Filips' maatregelen op kerkelijk-godsdienstig terrein kreeg het verzet in de Nederlanden een algemeen karakter. Dit mondde in 1566 uit in het aanbieden van het Smeekschrift der Edelen in Brussel dat in de eerste plaats het verkrijgen van een grotere mate van tolerantie ten aanzien van het protestantisme beoogde. Tijdens deze plechtigheid zou een van de aanwezigen de landvoogdes, Margaretha van Parma, een halfzuster van Filips, ingefluisterd hebben zich niet te veel van de wijs te laten brengen door deze gezamenlijke actie, omdat het maar ‘schooiers’ waren die voor haar stonden: ‘Ce ne sont que des Gueux’. De naam ‘Geuzen’ werd door ‘het verzet’ als een erenaam overgenomen.

Het Smeekschrift had intussen wel degelijk enig direct effect: er kwam een voorlopige godsdienstvrijheid. De zaak escaleerde echter; er brak een geweldig oproer uit, waarin behalve religieuze en politieke vooral sociale en economische motieven een rol speelden: de Beeldenstorm. Het gevolg van deze verwoestende beweging was dat potentiële leiders van het verzet bakzeil haalden en zich achter Filips stelden of het hopeloze van de toestand inzagen - de kans om door overleg tot een oplossing te komen was nu verkeken - en naar het buitenland vluchtten.

Tot de laatstgenoemde groep behoorde Willem van Oranje. Hij was ook de man achter de gewapende invallen in Groningen en Brabant van 1568, waarmee hij de leiding in de strijd tegen Spanje op zich nam. Zijn directe tegenstander werd de hertog van Alva die de plaats had ingenomen van de al te toegeeflijke Margaretha van Parma. Aan diens superioriteit en de angst van de bevolking was het te wijten dat Oranjes eerste militaire expedities volledig mislukten. Maar het verzet tegen de 'IJzeren Hertog' nam toe en kwam enigszins boven de godsdienstige tegenstellingen te staan, toen hij een stelsel van algemene belastingen wilde invoeren. De Tiende Penning, een heffing van 10% op de verkoopprijs bij iedere verkoop van roerend goed, was daar een onderdeel van.

Met de inname van Den Briel door de Watergeuzen raakte de opstand in een stroomversnelling. Binnen verloop van korte tijd koos vrijwel geheel Holland en Zeeland voor Oranje en Alva vertrok in 1573 gedesillusioneerd naar Spanje. Filips trachtte de opstandelingen van hun aanvoerder te beroven door hem in 1580 in de ban te doen, wat betekende dat iedereen hem straffeloos kon doden. Sterker nog: er kwam een forse prijs op zijn hoofd te staan. Dit betekende dus een verkapt doodvonnis. De intussen flink gegroeide opstandige gewesten deden een jaar later een passende tegenzet: ze zwoeren de Spaanse koning officieel af. De Republiek der Verenigde Nederlanden was een feit. Het Zuiden behield het katholieke geloof en bleef onder Spaans gezag. Toen de jonge Republiek echter op het punt stond de soevereiniteit aan Oranje over te dragen, werd deze vermoord (1584).

Een aantal jaren stonden de zaken er zeer slecht voor tot Oranjes zoon Maurits de confrontatie met de Spanjaarden met succes aanging. Hij wist een reeks steden met omliggend land te heroveren, te beginnen met Breda door de list met het turfschip in 1590. Hij completeerde zo het gebied van de Zeven Verenigde Provinciën, waarvan het prestige in die paar jaar zo gestegen was dat in 1596 het Drievoudig Verbond met Engeland en Frankrijk tot stand kwam. Aan het eind van de zestiende eeuw was de onafhankelijke Republiek tot een niet te onderschatten bondgenoot uitgegroeid.

1.1.8. Literair Nederland in de zestiende eeuw

Wie zich in de zestiende eeuw interesseerde voor de literatuur, kon terecht in een rederijkerskamer. In alle zichzelf respecterende plaatsen vond men een of meer van dergelijke verenigingen, waarvan de leden zich vooral

bezighielden met het schrijven en voordragen van poëzie en het schrijven en spelen van toneel. Hun dramatisch werk valt ruwweg te verdelen in kluchten - meestal cluten of esbattementen genoemd - en sterk belerende moraliteiten met allegorische personen. De lyriek wordt gekenmerkt door ‘knutselarij’: hun ijver om kunst te maken ontaardde vaak in gegoochel met rijmvormen, ingewikkelde strofenbouw (bijvoorbeeld refrein, acrostichon, rondeel) en het gebruik van Franse woorden.

De invloed van de kamers was groot. Zelfs in sommige Geuzenliederen, waarin het oorlogsgebeuren werd becommentarieerd en herhaaldelijk lucht gegeven aan uitgesproken anti-roomse en anti-Spaanse gevoelens, vinden we regelmatig sporen van de rederijkers terug. Zo is het beroemdste van alle Geuzenliederen, het Wilhelmus, een kunstig naamdicht met naar rederijkersgewoonte een oorlofstrofe, waarin afscheid wordt genomen van de lezer, en een laatste strofe die opgedragen is aan de Prince, de voorzitter of beschermheer van de kamer. Ook de refreinen van Anna Bijns horen wat de vorm betreft thuis in de rederijkerssfeer.

Hoewel er gemakkelijk kritiek geleverd kan worden op het gemaakte karakter van met name de poëzie van de rederijkers, moeten we niet de ogen sluiten voor hun kwaliteiten: ze experimenteerden met de taal, probeerden die mooier en rijker te maken door allerlei vernieuwingen en als zodanig kunnen we hen zien als voorlopers van de renaissance in de Nederlanden.

1.1.9. De renaissance

Italië was na de opbloei van de middeleeuwse beschaving in de dertiende eeuw niet stil blijven staan. De burgerij van de Italiaanse steden, rijker wordend door de handel en breder georiënteerd door het gemakkelijker verkeer, raakte uitgekeken op het middeleeuwse ideaal van wereldverzaking en besefte dat het aardse leven ook heel wat te bieden had. Het ‘memento mort’ maakte plaats voor het ‘carpe diem’. Was de mens altijd beschouwd als lid van een groep (familie, leen, gilde, stand) dat niet in staat was tot individuele scheppende arbeid, nu werd het ideaal als individu een actief, creatief leven te leiden. En de werkelijkheid was geen statisch geheel meer waarover je alleen kon nadenken, maar een dynamisch gebeuren dat onderzocht diende te worden. Het was echter moeilijk leven zonder autoriteiten. Na het afzweren van de middeleeuwse denkpatronen vond men de basis voor een nieuwe wereldvisie in de klassieken die daartoe nauwgezet bestudeerd werden. Vandaar de benaming ‘renaissance’: wedergeboorte, en wel van de antieke cultuur.

De grootste bloei bereikte de Italiaanse renaissance rond 1500 met ongelooflijk veelzijdige persoonlijkheden als Michelangelo, Rafaël en Leonardo da Vinci, maar de veertiende-eeuwse Francesco Petrarca kon al volledig aanspraak maken op de betiteling ‘renaissancekunstenaar’. Hij bestudeerde het Latijn en het Grieks, reisde rond in Europa, speurde naar overblijfselen van de antieken in Italië, ontwikkelde nieuwe poëzievormen (het sonnet) en gebruikte de volkstaal als literaire taal. In zijn brieven

noemt deze dichter van de aardse liefde en de levensvreugde het tijdperk na de val van het Romeinse Rijk met enige minachting een (barbaarse) tussenperiode, die vermeden moet worden met het oog op de zuivere bron van de klassieken.

Het complex van nieuwe ideeën uit de Italiaanse renaissance werd in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw gemeengoed in heel West-Europa. Belangrijk voor de verspreiding ervan was het humanisme. Oorspronkelijk was dit een taalkundige beweging, gericht op het herstel van het zuivere Latijn en de juiste tekst van klassieke werken en de oude bijbelvertalingen, maar in tweede instantie droegen de humanisten zeer bij tot de verbreiding van de rationele opvattingen over mens en wereld en de tolerantiegedachte die zij uit de geschriften van de oude meesters destilleerden.

De humanisten hadden grote invloed via de Latijnse Scholen die in de zestiende eeuw als paddestoelen uit de grond rezen en de oude kloosterscholen geleidelijk vervingen. De leerlingen leerden er in de eerste plaats goed Latijn spreken en schrijven. Er is uit deze kringen dan ook een enorme hoeveelheid neo-Latijnse literatuur overgeleverd. Jarenlang was de voertaal van Europa's knappe koppen het Latijn. Illustratief voor dit verschijnsel is het verlatijnsen van de eigennaam (De Groot-Grotius; Van Meteren-Demetrius; Voet-Voetius).

Het renaissance-denken impliceert ook nationaal-bewustzijn. Dat leidde ertoe dat meer en meer schrijvers kozen voor de volkstaal in plaats van het Latijn, met dien verstande dat ze de eigen taal op hetzelfde niveau wilden brengen als het Latijn. Het is dan ook geen toeval dat uit deze tijd de eerste Nederlandse grammatica's stammen. Als eerste taalkundig werk kan de *Nederduitsche Orthographie* van Pontus de Heuiter (1581) genoemd worden. Dit houdt zich echter uitsluitend met spellingkwesties bezig. Veelzijdiger is de *Twe-spraack vande Nederduitsche Letterkunst* uit 1584, uitgegeven door de Amsterdamse rederijkerskamer ‘In Liefd Bloeyende’. Aangezien de *Twespraack* ook syntactische zaken aan de orde stelt, kan zij als de eerste Nederlandse grammatica gelden.

De klassieken bleven de ideale leidraad: een goed schrijver werd men door te beginnen met het vertalen van klassieke teksten (translatio). Vervolgens werden de ouden nagebootst (imitatio) met als einddoel het overtreffen van de oude meesters door bijvoorbeeld christelijke elementen toe te voegen (aemulatio). De literaire werken uit de renaissanceperiode worden dientengevolge gekenmerkt door het gebruik van klassieke genres, klassieke onderwerpen en versmaat.

Een van de eersten die in Nederland de nieuwe denkbeelden van de renaissance verwoordde, was Dirk Volkertszoon Coornhert. Hij stond de verdraagzaamheid voor, wat hem zowel in de ogen van protestanten als rooms-katholieken verdacht maakte. Ook heeft hij al iets van de ‘Uomo Universale’: behalve beeldend kunstenaar en schrijver was hij een talentvol musicus. Opvallend is zijn bewerking van een deel van Homerus' *Odyssee*. Hij gebruikte daarvoor een Latijnse vertaling: hij kende namelijk geen Grieks; het Latijn had hij zich echter door zelfstudie eigen gemaakt.

Behalve Homerus vertaalde hij ook werk van Cicero, Seneca en een aantal vertellingen uit Boccaccio's *Decamerone*. Toch staat het meeste literaire werk van Coornhert nog in de rederijkerstraditie.

Pas in de zeventiende eeuw breekt in Nederland de Nieuwe Tijd aan. Dan is de vrijheidsstrijd in feite beslist. Hoewel de Republiek soms verscheurd werd door onderlinge conflicten van de hervormden, was de beschaving er ruim en verdraagzaam: rooms-katholieken, doopsgezinden, lutheranen en zelfs ongelovigen werden getolereerd. Er was een opmerkelijke vrijheid van drukpers en buitenlandse geleerden, onder wie vanaf 1629 René Descartes, zochten hier regelmatig hun toevlucht. Heksenprocessen behoorden tot het verleden en vrijwel iedere stad kon bogen op een Latijnse School. De handel met de in de zestiende eeuw ontdekte landen legde de nieuwe staat geen windeieren. Kortom: de renaissance kon tot volle wasdom komen.

1.2. De Zeventiende Eeuw

1.2.1. Politieke ontwikkelingen

In de zeventiende eeuw ging de oorlog met Spanje door, maar het was niet langer een gevecht op leven en dood. Het verschil met de vorige decennia blijkt duidelijk als we de Geuzenliederen van Adriaan Valerius vergelijken met die uit het begin van de opstand: aan het woord is een dichter die zijn volk wil aansporen de strijd tegen Spanje eendrachtig voort te zetten en zich niet te verliezen in onderlinge schermutselingen.

Valerius' waarschuwing was niet helemaal ongegrond. Zowel de Republiek als Spanje begonnen naar vrede te verlangen, maar de vrede stuitte af op twee eisen van Spaanse zijde: vrijheid van godsdienst voor de rooms-katholieken en stopzetting van de vaart op Indië. Tenslotte werd men het eens over een Twaalfjarig Bestand (1609-1621), waartegen echter heel wat protesten klonken, onder andere van de zijde van Maurits die bang was dat Spanje de adempauze zou benutten om nieuwe krachten te verzamelen om de Republiek alsnog te incorporeren.

Tijdens het Bestand brak er in de Republiek bijna een burgeroorlog uit vanwege onenigheid over theologische vraagstukken, maar door enkele zuiveringsacties waarvan onder andere Johan van Oldenbarnevelt in 1618 het slachtoffer werd, wist Maurits de zaak bij elkaar te houden. Een positief gevolg van het geruzie was het besluit van de Synode van Dordrecht (1618-1619) om zorg te dragen voor een goede bijbelvertaling. Daartoe werd in 1628 een reeks taalbesluiten opgesteld, de *Resolutien* genaamd. De vertaling, de zogenaamde Statenvertaling, - zij kwam immers ‘op last van de hoogmogende heren Staten-Generaal’ tot stand - was in 1637 gereed en heeft een grote invloed uitgeoefend op onze taal.

Nauwelijks bekomen van de partijstrijd moest de Republiek zich opmaken voor de hernieuwde vijandelijkheden met Spanje. Maurits' sombere voorspellingen uit het begin van het Bestand leken bewaarheid te

worden: hij was nauwelijks opgewassen tegen Spinola. Maar wat Maurits niet meer kon, gelukte zijn halfbroer Frederik Hendrik: nadat deze het 'Staatse' gebied nog wat had weten uit te breiden, werd in 1648 de Vrede van Munster gesloten.

1.2.2. De Gouden Eeuw

Veel meer dan oorlog en interne problemen dat deden, kenmerkte de stormachtige ontwikkeling van handel en scheepvaart de zeventiende eeuw, met in het verlengde daarvan een culturele bloei die zijn weerga nauwelijks kent. De Gouden Eeuw, die niet in de laatste plaats gestalte kreeg door de talloze immigranten die hier een veilig heenkomen zochten, bracht de Hollandse meesters van de schilderkunst als jan Steen en Paulus Potter voort; geleerden als Jan Swammerdam, Antonie van Leeuwenhoek en Christiaan Huygens, filosofen als Spinoza, internationaal gewaardeerde architecten, schrijvers, musici en noem maar op...

1.2.3. Enkele literatoren en taalkundigen

Op literair gebied is Pieter Corneliszoon Hooft onze renaissance-kunstenaar bij uitstek. Hij kreeg een goede opvoeding, bestudeerde de klassieken en maakte een reis naar Frankrijk en Italië, waar hij in direct contact met de renaissance kwam. Na zijn benoeming tot Drost van Muiden en Baljuw van Gooiland bracht hij de zomers door op het Muiderslot, waar hij talrijke kunstenaars en geleerden om zich heen verzamelde: de Muiderkring. Op de bijeenkomsten lazen dichters hun werk voor en onderwierpen het aan de kritiek van anderen; men voerde er interessante gesprekken en er werd vaak gemusiceerd. In de winter verbleef Hooft in zijn meer comfortabele woning in Amsterdam, dat was uitgegroeid tot het cultuurcentrum van Nederland. Al het literaire werk van Hooft - of het nu zijn kunstige brieven, zijn sonnetten, zijn klassieke toneelspelen of zijn door Tacitus beïnvloede *Neederlandsche Histoorien* zijn - ademt de geest van de renaissance.

Een van de regelmatige gasten op het Muiderslot was de Hagenaar Constantijn Huygens: een zeer veelzijdig man die behalve door zijn uitgebreide talenkennis, zijn bedrevenheid in de wiskunde en zijn literaire werk de leden van de Muiderkring kon verrassen door met fraaie stem, begeleid door luitspel, zijn eigen composities ten gehore te brengen.

Jacob Cats studeerde in Leiden, waar hij zich aanvankelijk veel bezighield met de Griekse taal, maar hij koos tenslotte voor de rechtenstudie met het oog op een juridische carrière. Hij promoveerde in Orléans en woonde enige tijd in Parijs. Maatschappelijk gezien ging het hem zeer voor de wind: hij bracht het tot raadpensionaris van Holland. Ondanks zijn hoogwaardige opleiding en hoge posities ontwikkelde Cats zich op literair gebied tot de dichter voor de gewone man. Hij werd de volksopvoeder bij uitstek, die dankzij zijn enorme belezenheid nooit om stof verlegen zat.

Twee andere beroemde schrijvers uit de zeventiende eeuw, Joost van den Vondel en Gerbrand Adriaenszoon Bredero, hadden minder bemiddelde ouders. Zij moesten de dure klassieke opleiding ontberen. Vondel heeft zich op latere leeftijd de klassieke talen eigen gemaakt. Bredero bezocht alleen de lagere school: vreemde talen kende hij nauwelijks. Maar door contacten met tijdgenoten heeft ook hij werk geleverd dat renaissance-trekken vertoont.

Op taalkundig gebied zijn de volgende namen van belang: Jacob van der Schuere, Petrus Montanus en Petrus Leupenius schreven werken op het terrein van de spelling. Leupenius schreef overigens ook een grammaticaal werk. Daarnaast hielden Antonis de Hubert, Christiaen van Heule en Samuel Ampzing zich met de syntaxis bezig.

1.2.4. Onderwijs

Hoewel niet iedereen op dezelfde wijze gebruik kon maken van de mogelijkheden - er bestond zelfs geen basisbeurs - stond het onderwijs in de Republiek in vergelijking met de buurlanden op een vrij hoog peil. Overal waren lagere schooltjes waar kinderen, die er door hun ouders werden heen gestuurd, leerden schrijven, lezen en rekenen. In grotere plaatsen kon men vervolgens de Latijnse School bezoeken en universiteiten waren er te Leiden, Groningen, Utrecht, Franeker en Harderwijk.

1.2.5. Handel en nijverheid

Amsterdam werd na de val van Antwerpen in 1585 en het sluiten van de Schelde meer en meer het centrum van de westelijke handelswereld. Door compagnieën op te richten slaagden de kooplieden erin een groot deel van de koloniale handel te monopoliseren, wat in de praktijk betekende dat ze zelf de aan- en verkoopprijzen konden bepalen. Gigantische winsten waren het gevolg: geld dat in belangrijke mate het culturele klimaat mogelijk maakte.

Ook nijverheid en visserij, waaronder de walvisvaart, bloeiden en het platteland pikte een graantje mee: veel boeren verdienden wat bij door huisindustrie of vonden werk bij de talloze droogmakerijen.

1.2.6. De ‘burgerlijke’ Gouden Eeuw

In de jonge Republiek hadden de leiders van de stedelijke burgerij de touwtjes in handen. De meeste macht berustte bij de Hollandse stadsbesturen: het waren uiteindelijk de rijke kooplieden en reders die de politieke koers uitstippelden. Op religieus terrein waren het de burgerlijke calvinistische predikanten die de toon aangaven.

Wat voor de staatkunde en de godsdienst geldt, geldt voor de hele beschaving uit de zeventiende eeuw: die had een uitgesproken ‘burgerlijk’ karakter. Niet de kerk en de adel waren de opdrachtgevers op artistiek gebied, maar de burgers. Zij verlangden portretten, landschappen en

stillevens om hun woonhuizen te verfraaien, zij bezochten de schouwburgen en zij kochten de boeken.

Dat het hier steeds gaat om een betrekkelijk kleine groep, behoeft geen betoog. Veel breder zijn de lagen van de bevolking die zwoegden voor hun dagelijks brood en nauwelijks tijd en geld hadden om zich met het culturele leven bezig te houden. Voor de vele armen was er in de Gouden Eeuw maar weinig goud te bespeuren. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor de zeelieden die de kastanjes voor de welgestelde opdrachtgevers uit het vuur moesten halen. Over het lot van de inlanders in de koloniën maakte niemand zich druk.

Maar als de burger aan de goede kant van de streep zat en even verder kon kijken dan de dagelijkse strijd om het bestaan, dan liet hij zijn oog vallen op de wonderen van de hem omringende wereld. Voor hem werkte de drukpers op volle toeren. Tal van ‘wetenschappelijke’ werken, zoals vertalingen van de oude meesters met eigentijdse commentaren, verhandelingen over spoken, het heelal of nieuwe brandblustechnieken, beschrijvingen van steden of verre landen, praktische tips voor worstelaars, overzichten van het roemrijke verleden of de *Oprechte Haerlemsche Courant*: al die teksten schetsen het beeld van de wereld van de zeventiende-eeuwse burger.

2. Hulpmiddelen bij de interpretatie

Voor de interpretatie van zestiende- en zeventiende-eeuwse teksten kunnen boeken op allerlei gebied hulp bieden. We onderscheiden daarbij:

A. woordenboeken.

Woordenboek der Nederlandsche Taal, bewerkt door M. de Vries en L.A. te Winkel, e.a., 's-Gravenhage, 1882-...
P.G.J. van Sterkenburg, *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands*, derde, herziene en uitgebreide druk, Groningen, [1981].
J.J. Mak, *Rhetoricaal Glossarium*,
tweede druk, Assen, 1959.
H.M. Hermkens en C. van de Ketterij, *Grammaticale interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten; vertaalboek*,
Groningen, z.j..
E. Verwijs en J. Verdam, e.a., *Middelnederlandsch Woordenboek*, 's-Gravenhage, 1885-1952.
Elf delen.
J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, 's-Gravenhage, 1932.
Een *Supplement* op dit werk, samengesteld door J.J.v.d. Voort v.d. Kleij, e.a. is in 1983 verschenen.
A.C. Oudemans Sr., *Bijdrage tot een Middel- en Oudnederlandsch Woordenboek. Uit vele glossaria en andere bronnen bijeengezameld*,
Arnhem, 1870-1880.
Zeven delen.
Oude drukken van Van Dales *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*.
Bastaardwoordenboeken, zoals:
Lodewijk Meyer, *Nederlandtsche Woordenschat, waarin meest alle de Basterdt-woorden verghadert en vertaalt worden*,
Amsterdam, 1654.
Jan Broeckaert, *Bastaardwoordenboek*,
Gent, 1895.

B. taalkundige studies.

H.M. Hermkens en C. van de Ketterij, *Grammaticale interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten; instructiegrammatica*,
Groningen, z.j..
G.S. Overdiep, *Zeventiende-eeuwsche syntaxis*,
Groningen, Den Haag, Batavia, MCMXXXI-MCMXXXV [1931-1935].
Drie delen.
Groninger bijdragen voor taal- en letterkunde III-IV-VII.
A. Weijnen, *Zeventiende-eeuwse taal*,
vijfde druk, Zutphen, z.j..
C.G.N. de Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*,
Groningen, 1970.
Maaike Hogenhout-Mulder, *Cursus Middelnederlands*,

tweede druk,
Groningen, 1985.
A. van Loey, *Middelnederlandse Spraakkunst*.
Deel I Vormleer,
negende, herziene druk,
Deel II Klankleer,
achtste, herziene druk,
Groningen, 1980.
F.A. Stoett, *Middelnederlandsche Spraakkunst. Syntaxis*,
derde, herziene druk,
's-Gravenhage, 1923.
M.C. van den Toorn, *Nederlandse Grammatica*,
zevende, herziene druk, Groningen, 1981.

C. algemeen.

Geschiedenisboeken, zoals:
Algemene Geschiedenis der Nederlanden,
[onder coördinerende redactie van D.P. Blok, e.a.],
Haarlem, z.j. [cop. 1981-1982].
Vijftien delen.

Boeken op het gebied van de letterkundige geschiedenis, zoals:
G.P.M. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, vijfde, geheel herziene druk, 's-Hertogenbosch, 1970-1971.
Deel I en II.

Encyclopedieën.

Atlassen.

Bijbel.

Biografische woordenboeken, zoals:
A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt*,
voortgezet door K.J.R. van Harderwijk en G.D.J. Schotel,
Haarlem, 1852-1878.
Eenentwintig delen.

Boeken over spreekwoorden, zoals:
P.J. Harrebomée, *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal, of Verzameling van Nederlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen van vroegeren en lateren tijd*,
Utrecht, 1858-1870.
Drie delen.

F.A. Stoett, *Nederlandsche Spreekwoorden, Spreekwijzen, Uitdrukkingen en Gezegden*,
vijfde druk, Zutphen, MCMXLIII [1943].
Twee delen.

Boeken op het gebied van het munt-, maat- en gewichtsstelsel, zoals:

H. Enno van Gelder, *De Nederlandse munten*,
zevende, bijgewerkte druk, Utrecht, Antwerpen, 1980.
Aula-boeken 213.

J.M. Verhoef, *De oude Nederlandse maten en gewichten*,
tweede druk, Amsterdam, 1983.
Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen Deel 3.

3. Interpunctie

De interpunctie in de zestiende- en zeventiende-eeuwse schrijftaal wijkt af van het huidige gebruik. Omdat een uitgebreid overzicht van de verschillende mogelijkheden van het gebruik van de leestekens de overzichtelijkheid van deze inleiding niet ten goede zou komen, volstaan we met een aantal voorbeelden en het advies in de vertaling die leestekens te gebruiken die het moderne Nederlands vereist. Het is goed daarbij te bedenken dat de keuze van dergelijke tekens altijd een subjectieve zaak is.

We moeten rekening houden met de mogelijkheid dat het zestiende- en zeventiende-eeuws geen leesteken heeft waar wij dat wel nodig hebben. In dat geval moeten we het in onze vertaling invoegen. Er bestaan zelfs teksten uit die tijd waarin iedere vorm van interpunctie ontbreekt (zie nr. 3).

A. Voorbeelden van afwijkende interpunctie:

1. *Hierin heeft hy sich selven geduurigh geoeffent : en op dat de wereldt daer van nuttighlijk sou konnen gedient worden, soo heeft hy eindelijck besloten dit Worstelboek in het licht te geven: maer de nydige Doot heeft ons hem ontydigh komen ontrucken, eer dat hy sijn besluit kon voltrecken*. (1, 13/7)
   'Hierin heeft hij zichzelf voortdurend geoefend en opdat de wereld daar profijt van zou kunnen hebben, heeft hij tenslotte besloten dit boek over het worstelen uit te geven, maar de vijandige dood heeft hem te vroeg bij ons weggehaald, voordat hij zijn besluit kon uitvoeren.'
   De dubbele punt na *geoeffent* hoeft in onze vertaling niet weergegeven te worden; de dubbele punt vinden we terug als een komma.
2. *Dat Plinius, Aristoteles en meer andere oude Schrijvers [...] somtijts eenige misslagen (in 't beschrijven der natturlicke dingen) gehadt hebben, bevinden wij door d' ervarentheyt, dit is geschiedt door onkundigheyt der dingen, ofte door quaet bericht van andere aen haer gedaen, want wij bevinden door onse loffelijcke Scheep-vaerten, over de gantsche werelt, sommige dingen heel anders als sy schrijven*. (2, 2/8)
   'Dat Plinius, Aristoteles en enkele andere schrijvers uit de oudheid [...] soms enige fouten bij het beschrijven van de zaken uit de natuur gemaakt hebben, bemerken wij door de ondervinding. Dit is gebeurd door onwetendheid van de zaken of door verkeerde informatie die door anderen aan ben gegeven is, want wij bevinden door onze prijzenswaardige scheepvaarten over de gehele wereld sommige dingen heel anders dan zij schrijven.'
   De haakjes rond de bijwoordelijke bepaling *in ... dingen* kunnen gemist worden in de vertaling. De komma aan het eind van de zin (na *ervarentheyt*) wordt vervangen door een punt.
3. *Sy hebben met overstemminghe van Alexander de seste Paus / de Wereld soo gedeylt / dat al het Land dat naer het Oosten vande Eylanden Hesperides soude gevonden worden / voor de Portugesen sonde zijn: wat men naer het Westen sonde vinden / dat sonde sijn voor de Castellanen; maer de Castellanen sochten oock middel om aen de Molucken te comen*. (4, 2/8)
   'Ze hebben op gezag van paus Alexander VI de wereld zo verdeeld, dat

al het land dat ten oosten van de Kaap Verdische eilanden gevonden zou worden, voor de Portugezen zou zijn; wat men ten westen daarvan zou vinden, zou voor de Spanjaarden zijn. De Spanjaarden evenwel zochten ook een manier om de Molukken te verkrijgen.'
Het leesteken / komt voor in veel teksten in gotisch schrift. We noemen dit teken een gotische of Duitse komma. De gotische komma en de komma kunnen overigens naast elkaar in een tekst gebruikt worden.
De gotische komma kan op verschillende manieren worden weergegeven. In ons voorbeeld zien we dat de gotische komma's, behalve de eerste die in de vertaling verdwijnt, terug te vinden zijn als een komma. De dubbele punt is een punt-komma geworden, de punt-komma een punt.

4. *Hier voeren was't al: papen wt, papen wt, wy vertrouwen op God; nu isser geen helpe voerhanden, euen off God doot waere. Wy moeten vrede maecken met den vyant, dies koste wat het kosten kan*. (17, 24/6)
'Voorheen zei iedereen: "Weg met de roomsen, weg met de roomsen, wij vertrouwen op God"; nu is er geen hulp mogelijk, net alsof God dood zou zijn. "Wij moeten vrede maken met de vijand, wat dat ook moge kosten."'
Omdat er in dit voorbeeld sprake is van directe rede, hebben we in de vertaling aanhalingstekens ingevoegd. De komma voor *dies* kan in onze vertaling gehandhaafd blijven.
5. *En de wijse Plato schrijft in 't 2. Boeck van syn Wetten, dat God de Oude luyden den Wijn gegeven heeft als een heylsame remedie tegens de strafheyt van den ouderdom, eñ om haer beswaertheyt in vrolickheyt te doen veranderė*. (15, 33/6)
'En de wijze Plato schrijft in het tweede deel van zijn *Nomoi* dat God de wijn aan de oude mensen gegeven heeft om de stijfheid van de ouderdom afdoende tegen te gaan en om hun zwaarmoedigheid in vrolijkheid te laten veranderen.'
De punt achter het arabische cijfer *2* geeft aan dat het getal daar eindigt. Dit gebruik van punten stamt uit de tijd dat alle getallen door middel van romeinse cijfers die immers uit lettertekens bestaan, aangeduid werden: de punt onderscheidde dan het getal van de rest van de tekst.

B. Voorbeelden van het gebruik van de apostrof en de circumflex:

1. *aan 't menschelijk geslacht* (1, 1)
'aan het menselijk geslacht'
De apostrof geeft hier aan dat een gedeelte van het woord 'het' weggelaten is. Ook uitgangen die niet uitgeschreven zijn, kunnen zo worden aangeduid, zoals in:
tot een'ydel', en aakelighe romp (18, 44)
'tot een lege en afzichtelijke ruīne'

2. *t' water Tije* (10, 9)
   'het water Het IJ'
   In dit voorbeeld fungeert de apostrof als verbindingsteken. Diezelfde functie vervult zij in geval van elisie: door de verbindende taak van de apostrof wordt een hiaat voorkomen, wanneer een woord dat eindigt op een klinker gevolgd wordt door een woord dat begint met een klinker. Een voorbeeld:
   van alle d' andere dingen (5, 2)
   'aan alle andere dingen'
3. *Wy stutten hier den Druckroem meê,*
   Ten roem der wijtberoemde steê,
   En haer vernuft, wel waert te wyen
   Ten Heiligh aller druckeryen. (27, 33/6)

   'Wij steunen hiermee de roem van de drukkunst ter ere van de wereldberoemde stad en haar genie die het zeker waard is verheven te worden tot beschermheilige van alle drukkerijen.'
   De circumflex duidt op syncope, dat wil zeggen de wegval van klanken midden in een woord. In de voorbeeldzin is twee keer de klank d weggevallen, namelijk uit 'mede', respectievelijk 'stede'.

4. Spelling/Klankverschijnselen

De spelling in zestiende- en zeventiende-eeuwse teksten biedt een nogal grillig beeld. Er is geen sprake van eenheid van spelling. Dat geldt niet alleen voor de spelling van de ene auteur ten opzichte van die van de andere auteur; ook bij een en dezelfde auteur komen verschillende spellingwijzen voor een woord voor. Toch kunnen we niet zeggen dat de spelling in die tijd op geen enkel principe gebaseerd is. Het is eerder zo dat de auteurs zich wat de spelling betreft op verschillende standpunten opstellen. Zo kan de spelling gebaseerd zijn op het principe van de uitspraak. Dat betekent dat een schrijver een woord spelt, zoals hij dat uitspreekt. De eindverscherping in de uitspraak is dan bijvoorbeeld terug te vinden in de spelling. Ook spellingen waarin de assimilatie van stem tot uitdrukking komt, zijn op dit uitgangspunt terug te voeren. Als ander uitgangspunt voor de spelling kan genoemd worden het principe van de gelijkvormigheid of de analogie. De spelling van een woord wordt dan bepaald door de verbogen vorm van dat woord.

Ook het gebruik van hoofdletters is nog niet aan vaste regels gebonden. We kunnen in het algemeen stellen dat niet na elke punt een hoofdletter voorkomt. Hoofdletters worden wel steeds gebruikt aan het begin van versregels. Ook eigennamen beginnen met hoofdletters. Bovendien kunnen hoofdletters gekozen worden om de aandacht te vestigen op een bepaald woord. Dat woord verkrijgt aldus een zekere expressiviteit.

Voorbeelden van verschillende spellingen:

A. tussen meerdere auteurs:

1. *tijd* (4, 1) tegenover *tydt* (18, 7)
2. *stadt* (10, 3) tegenover *stad* (20, 6)

B. bij één auteur:

1. *geswintheit* (1, 4) tegenover *geswintheidt* (1, 5)
2. *Marckt* (2, 25) tegenover *Marct* (2, 30)

C. volgens het principe van de uitspraak:

1. *geswintheit* (1, 4) *gedeylt* (4, 3)
2. *inwoonders* (4, 24) *wezentlijk* (5, 26)
   We spreken hier van epenthesis: de tussenvoeging van een bepaalde klank.
3. *ontrent* (4, 1) *hooghde* (4, 18)
   In deze woorden komt assimilatie, het zich aan elkaar aanpassen van klanken, voor.
4. *teffens* (13, 23)
   Hier is sprake van verscherping: een stemhebbende medeklinker wordt stemloos.

D. volgens het principe van de analogie:

1. *mond* (4, 16)
2. *ghewond* (4, 27)

E. met betrekking tot het gebruik van hoofdletters:

a. na een punt:
   1. *Vele* (1, 6)
   2. *Want* (5, 10)

b. aan het begin van versregels:
   1. Zie tekst nr. 7

c. bij eigennamen:
   1. *Plinius* (2, 2)
   2. *Molucken* (4, 7)

d. omwille van de expressiviteit:
   1. *Worstelaer* (1, 10)
   2. *Schrijvers* (2, 2)

F. De weergave van een aantal klanken kan problemen opleveren. We noemen:

1.	de i verschijnt als *i* of *y*:	*Ic* (14, 16) *yck* (3, 2)
2.	de ij verschijnt als *ij* of *y*:	*twijffelen* (5, 2) *twyffelen* (5, 1)
3.	de j verschijnt als *j, i* of *y*:	*Jaer* (4, 15) *iair* (6, 1) *draeyen* (1, 49)
4.	de kw verschijnt als *qu*:	*quam* (2, 25)
5.	de ks verschijnt als *x*:	*deughtelixten* (21, 7)
6.	de nu verschijnt als *u, v, vv* of *w*:	u (3, 26) *V.E.* (21, 17) *vvtheemsche* (22, 2) *wt* (10, 6)

7.	de v verschijnt als *v* of *u*:	*toegevoeght* (1, 1) *stuyuer* (22, 4)
8.	de w verschijnt als *w* of *vv*:	*water* (10, 9) *VVijsen* (21, 5)

Tenslotte kunnen de in de teksten gebruikte afkortingen de lezer voor problemen stellen. Daarvoor verwijzen we naar de inleiding bij tekst 6.

5. Vormleer

5.1. Verbuiging

In de zestiende- en zeventiende-eeuwse omgangstaal is het gebruik van naamvallen in feite verdwenen. Bij schriftelijk taalgebruik komt nog wel verbuiging of flexie voor. Dat gebeurt in het algemeen onder invloed van de werken die de grammatici in die tijd daarover schreven. Soms komen naamvallen als relicten voor. Relicten zijn vaste uitdrukkingen. Ze zijn in het huidige taalgebruik vaak nog steeds bekend.

Het buigingssysteem voor de zestiende en zeventiende eeuw in schema:

Mannelijk				**Sterk**	**Zwak**
Enkelvoud	1e nv.	*de*	*oude*	*geest*	*grave*
	2e nv.	*des*	*ouden*	*geests*	*graven*
	3e nv.	*den*	*ouden*	*geeste*	*grave*
	4e nv.	*den*	*ouden*	*geest*	*grave*
Meervoud	1e nv.	*de*	*oude*	*geesten*	*graven*
	2e nv.	*der*	*oude(r)*	*geesten*	*graven*
	3e nv.	*den*	*ouden*	*geesten*	*graven*
	4e nv.	*de*	*oude*	*geesten*	*graven*
Onzijdig				**Sterk**	**Zwak**
Enkelvoud	1e nv.	*het*	*oud(e)*	*dier*	*geslachte*
	2e nv.	*des*	*ouden*	*diers*	*geslachten*
	3e nv.	*den/het*	*ouden/oud*	*diere/dier*	*geslachte*
	4e nv.	*het*	*oud(e)*	*dier*	*geslachte*
Meervoud	1e nv.	*de*	*oude*	*dieren*	*geslachten*
	2e nv.	*der*	*oude(r)*	*dieren*	*geslachten*
	3e nv.	*den*	*ouden*	*dieren*	*geslachten*
	4e nv.	*de*	*oude*	*dieren*	*geslachten*
Vrouwelijk				**Sterk**	**Zwak**
Enkelvoud	1e nv.	*de*	*oude*	*gracht*	*minne*
	2e nv.	*der*	*oude(r)*	*gracht*	*minne(n)*
	3e nv.	*de(r)*	*oude*	*gracht*	*minne(n)*
	4e nv.	*de*	*oude*	*gracht*	*minne*
Meervoud	1e nv.	*de*	*oude*	*grachten*	*minnen*
	2e nv.	*der*	*oude(r)*	*grachten*	*minnen*

3e nv.	*den*	*ouden*	*grachten*	*minnen*
4e nv.	*de*	*oude*	*grachten*	*minnen*

5.1.1. Zelfstandige naamwoorden

Over de verbuiging van het zelfstandig naamwoord of substantief valt een aantal opmerkingen te maken.

A. Zoals in par. 5.1. reeds werd opgemerkt, was de verbuiging aan het verdwijnen in de zestiende en zeventiende eeuw. Bij deze ontwikkeling komen we een manier van verbuiging tegen die we groepsflexie of uitgespaarde flexie noemen. Dat betekent dat niet elk onderdeel van een bepaalde woordgroep voorzien wordt van een uitgang, maar alleen de woordgroep in haar totaliteit.

   [...] noch in sijn dolligheyt ghedachtigh wesende de weldaden van dit Kints Moeder [...]. (2, 31/7)

   '[...] terwijl hij zich toch in zijn razernij de weldaden van de moeder van dit kind herinnerde [...].'

   De binnenbouw van de zelfstandig naamwoordgroep *de weldaden van dit Kints Moeder*, dat wil zeggen de interne opbouw van de woordgroep, is als volgt. De voorzetselgroep *van dit Kints Moeder* is een bijvoeglijke bepaling bij *weldaden*. Daarbinnen is de woordgroep *dit Kints* een voorbepaling bij *Moeder*. Het aanwijzend voornaamwoord *dit* hoort immers bij het onzijdige zelfstandig naamwoord *Kint*. We constateren dan dat de woordgroep *dit Kints* groepsflexie vertoont. De uitgang *-s* is achter de woordgroep geplaatst en niet achter elk van de onderdelen daarvan. In dat laatste geval zou de woordgroep er aldus uitgezien hebben: 'deses Kints Moeder'.

B. Vaak is er geen sprake meer van flexie.

   Dese vrouwe was gewent dien Olyphant somtijts als hij op de Marct quam, wel wat Groen voor te smijten, (2, 29/31)

   'Deze vrouw was gewend de olifant soms wat groente te geven, als hij op de markt kwam.'

   Het zelfstandig naamwoord *Groen* hangt af van het onbepaald voornaamwoord *wat* (zie par. 6.1.2.). We mogen daarom de uitgang voor de tweede naamval onzijdig enkelvoud verwachten: de -'s'. Deze ontbreekt echter.

C. In de teksten komt - in overeenstemming met de geest van die tijd - ook het gebruik van Latijnse naamvalsuitgangen voor. Dit doet zich vooral voor bij eigennamen en bij de namen van de maanden.

   Dese saecke is Ferdinando Magellano op-gheleyd: deselve is in het Jaer 1519 den thienden Augusti, uyt Spaengien gevaren. (4, 8/9)

   'Deze taak is Ferdinand Magelhães opgelegd. Deze is op 10 augustus 1519 uit Spanje gevaren.'

   De naamvalsuitgangen op *-o* wijzen op een derde naamval mannelijk enkelvoud; de uitgang op *-i* duidt op een tweede naamval mannelijk enkelvoud.

D. De verkleinvorm van een zelfstandig naamwoord wordt gevormd met het suffix -'ken'.

Geuskens (8, 1)

'Geusjes'

5.1.2. Bijvoeglijke naamwoorden

A. Het bijvoeglijk naamwoord of adjectief gaat soms uit op een -'n' in de eerste naamval mannelijk enkelvoud:

Die Voerder van Melis Bende
Die grooten Christoffel waer, (8, 33/4)

'De aanvoerder van de bende van Melis was de grote Christoffel.'

Zie voor de verklaring van dit verschijnsel par. 5.1.3.C.

B. In bepaalde gevallen blijft het bijvoeglijk naamwoord onverbogen.
   I. Een adjectief kan in postpositie voorkomen. Dat wil zeggen dat dat adjectief staat na het zelfstandig naamwoord waar het bij hoort. In die positie blijft het adjectief onverbogen. In het moderne Nederlands vinden we dergelijke adjectieven als voorbepalingen terug.
      1. *Wy Geuskens willen nu singhen*,
In dese Meyes tyt,
En van vreuchden opspringhen,
Dat ons Godt ghebenedijt
Nu heeft ghegeven reyn,
Zijnen Seghen machtich, (8, 1/6)

'Wij, Geusjes, willen nu zingen in deze meimaand en van vreugde dansen, omdat de gezegende God ons nu waarlijk zijn machtige zegen gegeven heeft.'

De twee adjectieven waarom het in dit voorbeeld gaat, maken deel uit van het onderwerp, respectievelijk het lijdend voorwerp. In beide gevallen is er geen sprake van flexie.

      2. *Eñ sullen alle Boeckdruckers gehouden zijn een Exemplaer originel te houdê van alle Boecken ende Acten die sy sullen drucken. / [...]*.
(26, 8/13)

'En alle boekdrukkers zijn verplicht een origineel exemplaar te behouden van alle boeken en acten die zij zullen drukken [...].'

Ook hier is het adjectief in postpositie dat als deel van het lijdend voorwerp fungeert, onverbogen.

   II. Het bijvoeglijk naamwoord blijft onverbogen na een graadaanduidend woord, in combinatie met het lidwoord 'een'. Wanneer tussen het bijvoeglijk naamwoord en het lidwoord enclisis optreedt, lijkt het of het bijvoeglijk

naamwoord een buigingsuitgang heeft. (Enclisis betekent dat een klein woord zich aan het voorafgaande woord hecht en daarbij een deel van zijn klanken verliest.) Uit voorbeeld 2 blijkt dat het ook mogelijk is dat het lidwoord twee keer enclitisch voorkomt, namelijk na het graadaanduidende woord en na het adjectief (zie ook par. 5.1.4.).

Beelden, taafreelen, altaaren, zonder achting op ouderdoom, konst oft kostelykheit, werden gevelt, geklooft aan stukken, en daar heen gesmeeten, oft voor buit wegh gedraaghen; met zoo heet een heevigheit, en voortslaand een moedwil, dat zy voor middernacht, zoo groot, heerlyk, en prachtigh gesiert een kerk, als 'er weenigh in Europe te vinden waaren, tot een' ydel', en aakelighe romp maakten. (18, 39/45)

'Beelden, schilderijen en altaren werden zonder acht te slaan op ouderdom, kunst- of geldwaarde neergehaald, aan stukken geslagen en weggesmeten of als buit meegenomen met zo'n enorme hevigheid en onstuitbare kwaadwilligheid, dat men voor middernacht van zo'n grote, luisterrijke en mooi versierde kerk, zoals er weinige in Europa te vinden waren, een lege en afzichtelijke ruïne maakte.'

In somma, de libertinasche geesten [...] hebben het roer in de handt, ende voeren het gemeyne volck met cenen alsodanigen soeten toon dat sy in de subiectie ende dienstbaerheyt sullen wesen eer sy 't selue gewaer werden. (17, 18/22)

'Kortom, de vrijzinnige geesten [...] hebben de macht in handen en lijmen het gewone volk met zulke mooie praatjes dat het onderworpen zal zijn, voordat het dat in de gaten heeft.'

Zowel na het graadaanduidende woord *alsodanig* als na het adjectief *soet* komt het lidwoord 'een' enclitisch voor. De uitgang -*en* van *soeten* wijst dus niet op buiging.

5.1.3. Lidwoorden

A. Het lidwoord of artikel van bepaaldheid kent nog de vorm 'die':

die borghers (10, 2)

'de burgers'

B. Door proclisis kan het lidwoord met het eropvolgende woord versmelten. Bij proclisis hecht een klein woordje zich namelijk aan het woord dat erop volgt; het verliest daarbij een deel van zijn klanken.
t' water Tije (10, 9)

'het water Het IJ'

Deen (14, 10)

'De een'

C. In de zestiende en zeventiende eeuw staat de deflexie, het verdwijnen van de naamvalsuitgangen, tegenover het werk van de grammatici die immers aandringen op een juist gebruik van de uitgangen. Wanneer auteurs de uitgangen gebruiken in overeenstemming met de syntactische functie van het woord in de zin, kunnen we zeggen dat ze werken volgens het door de grammatici beoogde casus-systeem. Het woord casus betekent naamval. Dit houdt bijvoorbeeld in dat de vierde naamval

mannelijk enkelvoud van het bepaald lidwoord, het voornaamwoord of het bijvoeglijk naamwoord de uitgang -‘n’ krijgt en de derde naamval vrouwelijk enkelvoud van deze woordsoorten de uitgang -‘r’.

Daarnaast komen we echter bij het mannelijk enkelvoud ook regelmatig de uitgang -'n' tegen in de eerste naamval van het bepaald lidwoord, het voornaamwoord of het bijvoeglijk naamwoord. Deze vorm hangt niet samen met de syntactische functie van de verbogen woorden, maar met het taalkundige geslacht, het genus, van het zelfstandig naamwoord waarbij deze woorden horen. Voor het gebruik van verbogen vormen in overeenstemming met het genus van een zelfstandig naamwoord kennen we de term genus-systeem. De genus-n kwam vooral voor in fonetisch gunstige positie, dat wil zeggen voor een klinker of de medeklinkers h, d, t, b en r aan het begin van het eerstvolgende woord. Toch verscheen de genus-n ook geregeld buiten deze fonetisch gunstige posities.

Onder de auteurs die strikt volgens het casus-systeem werken, kunnen Hooft (in zijn latere werken) en Vondel genoemd worden. Voorbeelden van auteurs die het genus-systeem hanteren, zijn te vinden onder degenen die weinig onderwijs genoten hebben.

Voorbeelden van het casus-systeem:

1. *Eenighen meenden, zoo die van de wet zelf vertrokken, dat zy den drang naa zich, en van daar zouden sleepen*. (18, 15/6)

   'Sommigen meenden dat, indien de notabelen zelf weg zouden gaan, ze de meute met zich mee daarvandaan zouden lokken.'

   Het bepaald lidwoord vertoont de uitgang *-n* in overeenstemming met zijn syntactische functie: het bepaalt namelijk een mannelijk enkelvoudig substantief en maakt deel uit van het lijdend voorwerp.
2. *Insgelijx is dat nu by sekere ondervindinge bekend / dat de hemelsche lichamen also wel als d'aardsche der verandering onderworpen zijn [...]*. (16, 23/7)

   'Zo is nu ook door onbetwistbare ondervinding bekend dat de hemellichamen evenzeer als de aarde aan verandering onderhevig zijn [...].'

   De woordgroep *der verandering* is meewerkend voorwerp. Het zelfstandig naamwoord is vrouwelijk. In overeenstemming met de syntactische functie komt de verbogen vorm *der* van het bepaald lidwoord voor.

Voorbeelden van het genus-systeem:

1. *Den Duc d' Alf, uyt oorsake vanden genomen Briel, nam voor op zijne saken beter te letten / eñ hem vande zee-gaten meer te versekerē* / (20, 1/3)

   'De hertog van Alva nam zich ten gevolge van de inname van Den Briel voor beter op zijn zaken te passen en zich wat betreft de zeegaten meer veilig te stellen.'

2. *Tot Portsmuyden is uyt de Straet gekomen / met twee Schepen / den Vice-Admirael Lawson / met Capit: Berckeley [...]*. (19, 29/31)

   'Te Portsmouth is de vice-admiraal Lawson vanuit de Straat van Gibraltar met twee schepen aangekomen in het gezelschap van kapitein Berckeley [...].'

De syntactische functie van de woorden waar het in deze voorbeelden om gaat, is onderwerp. Volgens het casus-systeem kunnen we bij deze woorden dus geen uitgang *-n* verwachten. Binnen het genus-systeem is deze uitgang echter wel mogelijk. Deze geeft dan het mannelijke geslacht van het substantief aan. De fonetische situatie in het eerste voorbeeld werkt het gebruik van de uitgang in de hand: de vorm *Den* komt daar namelijk voor voor een D. Het laatste citaat illustreert dat het genus-systeem ook werkte buiten dergelijke fonetisch gunstige omstandigheden: de uitgang *-n* wordt daar namelijk gebruikt voor een V.

D. Wanneer een zelfstandig naamwoordgroep een zelfstandig naamwoordgroep als voorbepaling bevat, ontbreekt in het algemeen een lidwoord bij het zelfstandig naamwoord dat de kern van de woordgroep vormt; het zelfstandig naamwoord dat als voorbepaling fungeert, heeft wel een lidwoord bij zich.

D'oude Grieksche en Latijnsche dichters hebben dus den Hemel tot den eersten God gemaakt; en de Natuurkundigen selve gemeind / dat de Lichten aan den Hemel in <u>der menschen handelingen</u> op der Aarde werksaam zijn. (16, 14/7)

'De klassieke Griekse en Latijnse dichters hebben de hemel aldus tot de eerste God gemaakt en de natuurkundigen hebben zelfs gemeend dat de lichten aan de hemel op aarde in <u>de handelingen van de mensen</u> werkzaam zijn.'

De kern van de woordgroep *der menschen handelingen* is *handelingen*. Dit zelfstandig naamwoord heeft geen lidwoord bij zich. In de zelfstandig naamwoordgroep die als voorbepaling fungeert (*der menschen*), is wel een lidwoord aanwezig.

E. Het gebruik van de lidwoorden van bepaaldheid, dan wel onbepaaldheid is in het oudere Nederlands anders dan tegenwoordig. Wanneer een lidwoord ontbreekt, moet het zelfstandig naamwoord in sommige gevallen bepaald, in andere gevallen onbepaald geïnterpreteerd worden. Een bepaald lidwoord kan naar ons taalgevoel soms beter onbepaald worden weergegeven.
EErst, alzo tlichaem dezer stad Leyden [...] bestaet bi die vande Vroetschappe [...] ende bi de Veertigen [...] Ende <u>Burgermeesteren</u> en <u>Schepenen</u> alle Jaers vverden vernient [...]. (9, 2/13)

'In de eerste plaats, omdat het stadsbestuur van Leiden [...] bestaat uit de leden van de Vroedschap en uit de Raad van Veertig, en omdat <u>de burgemeesters</u> en <u>de schepenen</u> ieder jaar opnieuw gekozen worden [...].'

Deze zin laat zien dat het ontbreken van het lidwoord geen onbepaaldheid hoeft in te houden.

maer de Castellanen sochten oock <u>middel</u> om aen de Molucken te comen. (4, 7/8)

'De Spanjaarden evenwel zochten ook naar <u>een manier</u> om de Molukken te bemachtigen.'

Het ontbrekende lidwoord in deze voorbeeldzin wordt als een lidwoord van onbepaaldheid in de vertaling weergegeven.

Op deese wyze gedroeg het zich gemeenelyk by de branden: (13, 39)

'Op deze wijze ging het gewoonlijk bij branden toe.'

Het bepaald lidwoord interpreteren we als een onbepaald lidwoord.

5.1.4. Voornaamwoorden

A. Persoonlijk voornaamwoord (pronomen personale)

Enkelvoud

	Eerste persoon	**Tweede persoon**	**Derde persoon**		
I	*ick*	*du/ghy*	*hy*	*sy*	*het*
II	*mijns*	-	-	-	-
III	*my*	*dy/u*	*hem*	*haer*	*het/hem*
IV	*my*	*dy/u*	*hem*	*haer/se*	*het*

Meervoud

	Eerste persoon	**Tweede persoon**	**Derde persoon**
I	*wy*	*ghy*	*sy/se*
II	-	-	*haer*
III	*ons*	*u*	*haer/hun*
IV	*ons*	*u*	*haer/hen/se*

Opmerkingen:

a. Het persoonlijk voornaamwoord 'du' komt weinig voor.
b. Het zestiende- en zeventiende-eeuws kent omschrijvingen van de aangesproken persoon in epistolaire taal, dat wil zeggen in de taal die in brieven gebruikt wordt. Deze vormen worden ook gebruikt tegenover personen met wie de schrijver van de brief vertrouwelijk omgaat.
   In onze teksten komen uitsluitend afkortingen van zulke epistolaire aanspreekvormen voor. Het betreft de volgende vormen:
   Enkelvoud
   I *v.L.* (17, 2)/*u.l.* (17, 8)
   II *u.l.* (17, 5)/*V.E.* (21, 36)/*ve* (23, 30)/*Ue* (23, 43)
   III *V.E.* (21, 17)/*UE* (23, 4)
   IV *u.l.* (17, 39)/*V.E.* (21, 33)/*ve* (23, 30)

De gebezigde afkortingen staan voor de woorden ‘uwe liefde’, dan wel ‘uwe edelheid’. We vertalen dergelijke vormen gewoon met ‘u’.

c. Het persoonlijk voornaamwoord derde persoon meervoud ‘se’ kan ‘men’ betekenen.

doch eerse noch heel volkomen dol zijn, ende maer half ende half, latense die wel vijf ofte ses daghen in 't wilde om de korts-wijl loopen. (2, 22/4)

‘Maar voordat ze toch helemaal razend zijn, maar wanneer ze slechts half-razend zijn, laat men ze wel vijf of zes dagen ter vermaak loslopen.’

d. Het persoonlijk voornaamwoord voor de derde persoon meervoud kent een ‘verzwaarde’ vorm: *syluyden* (26, 30), *haerluyder* (17, 16), *heurluyder* (17, 16/7), *by henluyden* (III, 12).

B. Wederkerend voornaamwoord (pronomen reflexivum)

In het algemeen fungeert de vierde naamval van het persoonlijk voornaamwoord als wederkerend voornaamwoord. Als uitzondering hierop dient het persoonlijk voornaamwoord ‘het’ genoemd te worden: dit kent als wederkerend voornaamwoord de vorm ‘hem’ (11, 7). Deze objectsvormen kunnen verzwaard worden door ‘self’ of ‘selven’.

In de loop van de zeventiende eeuw komt echter onder invloed van het werk van de grammatici en van de Statenvertaling de vorm ‘sich’ of ‘sik’ op voor de derde persoon enkel- en meervoud. Ook hierbij is versterking door middel van ‘self’ mogelijk.

Een en ander resulteert in het volgende overzicht:

	Eerste persoon	**Tweede persoon**	**Derde persoon**
Enkelvoud	*my*	*u*	*hem/haer/hem/sich/sik*
Meervoud	*ons*	*u*	*haer/hen/hun/sich*

C. Bezittelijk voornaamwoord (pronomen possessivum)

	Eerste persoon	**Tweede persoon**	**Derde persoon**
Enkelvoud	*myn*	*dyn/u/uw*	*syn/haer*
Meervoud	*onse*	*u/uw*	*haer/hun*

Opmerkingen:

a. De eerste naamval mannelijk enkelvoud van het bezittelijk voornaamwoord gaat soms op een -‘n’ uit:

   [...] viel haren moedt in de schoenen. (1, 1/3)

   ‘[...] zonk hun de moed in de schoenen.’

   Zie voor een verklaring par. 5.1.3.C.

b. Wanneer voor de aanduiding van een persoon een vrouwelijk zelfstandig naamwoord gebruikt wordt, bepaalt het geslacht van dit zelfstandig naamwoord de keuze van het bezittelijk voornaamwoord. Dat betekent dat na een enkelvoudig vrouwelijk zelfstandig naamwoord het voornaamwoord ‘haer’ voorkomt. Dat geldt ook, wanneer het mannelijke personen betreft. We passen onze vertaling aan het huidige taalgebruik aan.

   Wel magh UE haere miltheit rouwen, die mijn' lieve Leonor ende Susanne, elk met een glas van vaederlijken naeme ende geest, beschonken heeft. (23, 4/6)

   ‘U kunt zeker spijt hebben van uw vrijgevigheid waarmee u aan mijn lieve Leonora en Susanne ieder een glas met de naam en inborst van uw vader [namelijk een ronde roemer] geschonken heeft.’

   Met de epistolaire aanspreekvorm *UE* richt Hooft zich tot Maria Tesselschade. Deze vorm dient als afkorting van de zelfstandig naamwoordgroep ‘Uwe Edelheid’. Het vrouwelijke geslacht van dit zelfstandig naamwoord bepaalt de keuze van het bezittelijk voornaamwoord *haere*. Dit bezittelijk voornaamwoord keert in de vertaling terug als de beleefdheidsvorm van het bezittelijk voornaamwoord voor de tweede persoon enkelvoud.

c. Een zelfstandig naamwoord in een zelfstandig naamwoordgroep kan in het zestiende- en zeventiende-eeuws twee derdegraads voorbepalingen bij zich hebben. Derdegraads voorbepalingen zijn onder andere lidwoorden en voornaamwoorden.
   Omdat een dergelijke opbouw van de zelfstandig naamwoordgroep in het moderne Nederlands niet mogelijk is, moeten we in onze vertaling van een van de twee voorbepalingen een nabepaling maken.

   uyt dese sijne elende (11, 17)

   ‘uit deze beklagenswaardige toestand van hem’

   In dit voorbeeld vormen een aanwijzend en een bezittelijk voornaamwoord de twee derdegraads voorbepalingen. De derdegraads voorbepaling *sijne* wordt omgezet in een nabepaling: ‘van hem’.

D. Aanwijzend voornaamwoord (pronomen demonstrativum)

In deze paragraaf willen we nog de aandacht vestigen op een aantal aanwijzende voornaamwoorden. Het betreft de demonstrativa:

a. ‘de selve’, ‘het selve’.

Dit aanwijzend voornaamwoord kan verschillende betekenissen hebben, namelijk:

I. ‘dezelfde’, ‘hetzelfde’.

> *Naerdien dat een Doctor inde medicijnen / ende een student inde selvige faculteyt / ende een Chyrurgus, niet weynigh gheleghen is / aende volcomen kennisse des menschen Lichaems [...].* (24, 1/25)
>
> ‘Aangezien de volledige kennis van het menselijk lichaam van veel belang is voor een doctor in de medicijnen, een student aan dezelfde faculteit en een chirurg [...].’

II. ‘die’, ‘deze’, ‘dat’, ‘dit’.

> *Dese saecke is Ferdinando Magellano op-gheleyd: deselve is in het Jaer 1519 den thienden Augusti, uyt Spaengien gevaren.* (4, 8/9)
>
> ‘Deze taak is Ferdinand Magelhães opdragen. Deze is op 10 augustus 1519 uit Spanje gevaren.’

III. ‘hij’, ‘zij’, ‘het’, ‘zij’ of een verbogen vorm.

> *Dit gebouw had [...] een ruime markt voorzich [...]; wederzyds waaren ruime straaten, die 't zelve van d' omstaande huizing af scheiden.* (13, 5/9)
>
> ‘Dit gebouw had [...] een ruime markt aan de voorkant [...]. Aan beide zijden waren brede straten, die het van de omliggende huizen afzonderden.’

b. ‘self’, ‘selfs’, ‘selve’.

De betekenis van dit pronomen is ‘zelf’.

> *Vondelen bekennt selfs / dat syne spellinge niet gelukkiger is.* (12, 36)
>
> ‘Vondel erkent zelf dat zijn spelling niet gelukkiger is.’

c. ‘sulk’, ‘sulx’.

Dit pronomen kent verschillende gebruiksmogelijkheden:

I. het wordt gewoonlijk gevolgd door het enclitisch lidwoord ‘en’ en betekent ‘zo'n’ (zie par. 5.1.2.).
> *Want hét buiten twijfel is / dat de Maan en andere Sterren / die den Hemel ommelopen / in hen selve dicht en duister; en alleenlik van de Sonne door den weerschijn dus verlicht zijn / datse t'onswaart sulken schijnsel geven.* (16, 29/33)
>
> ‘Want het staat vast dat de maan en andere sterren die een baan aan de hemel beschrijven, van zichzelf niet-stralend en duister zijn en alleen door de weerschijn van de zon zo verlicht worden dat ze naar ons toe zo'n licht geven.’

Alsulcken half dollen Olyphant quam eens op de Marckt loopen, daermen het Groen ende Warmoes verkocht, (2, 24/6)

'Zo'n half-dolle olifant liep eens de markt op waar men groente [2 ×] verkocht.'

In deze voorbeeldzin wordt het onbepaalde lidwoord na het adjectief *dol* herhaald.

II. een andere betekenis is 'dit' of 'het'.

Ende sullen oock alle Druckers onder haerluyder ghedruckte Exemplaren ghehouden zijn te stellen heurluyder Namen / eñ plaetse haerluyder residentie / en 't Jaer wanneer sulcx is ghedruckt [...]. (26, 13/22)

'Bovendien zullen ook alle drukkers verplicht zijn om onder de door hen gedrukte exemplaren hun naam en hun woonplaats te vermelden en het jaar waarin het gedrukt is [...].'

E. Onbepaald voornaamwoord (pronomen indefinitum)

Opmerking:

De vorm *-mer* (20, 42) in *wanneermer* is via enclisis ontstaan uit het onbepaald voornaamwoord 'men' en -'er'.

5.2. Vervoeging

Hieronder volgt in schema de vervoeging of conjugatie van de werkwoorden in het zestiende- en zeventiende-eeuws.

o.t.t. Zwak en sterk

	aant. wijs	aanv. wijs	geb. wijs	onb. wijs
(ick)	*woon/wone*	*wone/woon*		*wonen*
(du)	*woons*	*wones*	*woon/woont*	
(hy)	*woont*	*wone/woon*		
(wy)	*wonen*	*wonen*		
(ghy)	*woont*	*woont*	*woont*	
(sy)	*wonen*	*wonen*		

o.v.t. Zwak

	aant. wijs	aanv. wijs	tegenw. deelw.	volt. deelw.
(ick)	*woonde*	*woonde*	*wonend*	*gewoond*
(du)	*woondes*	*woondes*		
(hy)	*woonde*	*woonde*		
(wy)	*woonden*	*woonden*		
(ghy)	*woondet*	*woondet*		
(sy)	*woonden*	*woonden*		

Sterk

(ick)	*nam*	*name/naam*	*nemend*	*genomen*
(du)	*naams*	*naams*		
(hy)	*nam*	*name/naam*		
(wy)	*namen*	*namen*		
(ghy)	*naamt*	*naamt*		
(sy)	*namen*	*namen*		

Opmerking:

In uitzonderingsgevallen kan het voltooid deelwoord nog zonder het prefix ‘ge’- voorkomen:

> *Deen was Merten Luther [...]*
> *Dander Merten van Rossom, / diet al wil vernielen*,
> *Die veel menschen <u>bracht</u> heeft in zwaer ghetruer;* (14, 10/2)
>
> ‘De ene was Maarten Luther [...], de andere Maarten van Rossum die alles wil vernielen en die veel mensen groot verdriet heeft <u>aangedaan</u>.’

5.2.1. Onbepaalde wijs

Eenmaal komt in onze teksten een verbogen vorm van de onbepaalde wijs of infinitivus voor. Het gaat om:

> *Merten Luther, weerdt tzyne van God ghebannen*,
> *Heeft duer zyn errner / vrouwen en mannen*
> *In tsviants prisoen bracht*, (14, 22/4)
>
> 'Maarten Luther die het verdient om door God verbannen te worden, heeft door zijn dwaling vrouwen en mannen in de macht van de vijand gebracht.'

In deze zin komt de derde naamval van de infinitivus voor. Deze wordt veroorzaakt door het voorzetsel 'te', dat hier enclitisch voorkomt als *t-*.

5.2.2. Aantonende wijs

Wanneer een schrijver de handeling die in het gezegde tot uitdrukking wordt gebracht, als een objectief feit wil presenteren, gebruikt hij de aantonende wijs of indicativus.

Een voorbeeld van het gebruik van de indicativus:

> *Ontrent op den selven tijd hebben de Spaengiaerden ende Portugesen voor-ghenomen nieuwe Landen te vinden*. (4, 1/2)
>
> 'Ongeveer in dezelfde tijd hebben de Spanjaarden en de Portugezen het plan opgevat om naar nieuwe landen op zoek te gaan.'

Opmerking:

De combinatie van het werkwoord 'zyn' met een tegenwoordig deelwoord drukt een duratief aspect uit. Dat betekent dat daardoor de duur van de handeling aangeduid wordt.

> *[...] de welcke niet te min ouer sommighe onvoorsightighe luyden na synen wille ende goetduncken is ghebiedende [...]*. (22, 2/8)
>
> '[...] die niettemin over sommige onnadenkende mensen gezag uitoefent naar eigen goeddunken [2×] [...].'

5.2.3. Aanvoegende wijs

De aanvoegende wijs of conjunctivus dient ertoe om tot uitdrukking te brengen dat de door het gezegde aangeduide handeling niet als een objectief feit gezien wordt.

Wanneer een auteur een bepaalde houding ten opzichte van de handeling uit wil drukken, kan hij de conjunctivus gebruiken. Hij kan daarvoor ook reeds in de zestiende- en zeventiende eeuw gebruik maken van modale hulpwerkwoorden, zoals 'zullen' en 'mogen'. Zo kan hij een

mogelijkheid (potentialis), een niet-werkelijkheid (irrealis), een zekerheid (realis), een wens (optativus) of een aansporing (adhortativus) tot uitdrukking brengen.

De conjunctivus komt zowel in hoofd- als in bijzinnen voor. Uit het overzicht van de werkwoordsvormen kunnen we afleiden dat we de conjunctivus nog slechts in enkele gevallen aan de vorm kunnen herkennen. Omdat we op grond van onze ervaring met sterke werkwoorden weten in welke gevallen een conjunctivus gebruikt wordt, kunnen we ook vormen van zwakke werkwoorden in overeenkomstige situaties soms als conjunctivus interpreteren.

In de vertaling duiden we de conjunctivus aan door middel van modale hulpwerkwoorden, zoals 'kunnen', 'zullen', 'moeten', 'mogen' en 'laten', of door middel van modale bijwoorden, zoals 'mogelijk' en 'misschien'.

Voorbeelden van het gebruik van de conjunctivus:

A. in de hoofdzin:

1. *Woudense u.l. in latyn doen setten, het waere goet yemant daer toe te kiesen die de spraecke wat conde vercieren*. (17, 8/9)

   'Als u het in het Latijn zou willen laten vertalen, zou het goed zijn iemand daarvoor te kiezen die de taal wat zou kunnen verfraaien.'

   De conjunctiefvorm *waere* in de hoofdzin duidt op een mogelijkheid (potentialis). Ook de bijzinnen bevatten overigens conjunctivi: deze geven eveneens een mogelijkheid aan.
2. *Ook waer ick noode doodt gedeelt, ende had daarom geirne, op den grootsten Roemer, gemaelt het voorighe ende deerlijk verongelukte A demain des affaires*. (23, 7/10)

   'Ook zou ik niet graag overgeslagen worden en zou daarom graag hebben dat u op de grootste roemer schilderde het vroegere en jammerlijk verongelukte "Elke dag heeft genoeg aan zijn eigen zorgen".'

   De conjunctivus dient hier ter uitdrukking van een zekerheid (realis).
3. *En God doe hem die genaade / dat hy / gevallen synde / door een waare hoetvaerdigheid mag opstaan / eer dat hy teenemaal vervalle by synen Lucifer in de onderste Helle / in de vlamme van het onuitbluschelyk vier*. (12, 46/49)

   'En moge God hem die genade schenken dat hij, als hij gevallen is, door een oprecht boetegevoel mag opstaan voordat hij geheel zal vervallen tot zijn Lucifer in de onderste hel, in de vlam van het niet te blussen vuur.'

   We hebben hier te maken met een conjunctivus die een wens tot uitdrukking brengt (optativus).
4. *[...] De Keurstadt kloppe op haren mont*,
   Als Haerlem spreeckt: de fiere Rijn
   Geef d'eere aen 't Sparen, met dien schijn
   Van Recht, en zwijgh van Vuist, den zetter,
   En Gutenberghs geroofde letter. (27, 15/30)

'[...] de keurstad moet zwijgen, wanneer Haarlem spreekt; de trotse Rijn moet de eer aan het Spaarne overlaten met een duidelijk blijkend recht en moet zwijgen over Fust, de zetter, en de door Gutenberg geroofde letter.'

Het gebruik van de conjunctivus maakt dat de schrijver een duidelijke aansporing uitdrukt (adhortativus).

B. in de bijzin:

1. *saech hij den wijn op brassen // dat waer een stanck* (3, 13)

   'Als hij de wijn zou zien verbrassen, zou dat niet best zijn.'

   In de voorwaardelijke bijzin *saech ... brassen* wordt een mogelijkheid gepresenteerd. Dat rechtvaardigt het gebruik van de conjunctiefvorm *saech*. Ook de hoofdzin bevat trouwens een werkwoordsvorm in de aanvoegende wijs.
2. *Ons moet dan ook dat schoon gesight van 's Hemels lichten niet misleiden / als ofse in hen self volmaakter wesen hadden dan den Aardkloot heeft*. (16, 27/9)

   'Die mooie aanblik van de lichten aan de hemel moet ons dan ook niet misleiden, alsof ze zelf volmaakter dan de aarde zouden zijn.'

   In de bijzin van vergelijking *als ofse ... heeft* wordt een toestand voorgesteld die niet bestaat. De conjunctivus in deze bijzin brengt een zogenaamde irrealis tot uitdrukking.
3. *Een stuxken Byvvercks noemde ick het beter: devvijle vvy heel vvel vveten, en qualick gelooven konnen, dat hy daeraen all gaende en staende niet meer en heeft besteedt, als de brockelingen van vier der druckste maenden die hy beleeft heeft; sonder dat yemand getvvijffelt hebbe, dat hy in 't gevvoel van soo vele andere besigheden yet sulx onder de leden sonde hebben*. (21, 19/24)

   'Een stukje bijkomstig werk zou ik het beter noemen, aangezien wij heel goed weten, maar slecht geloven kunnen dat hij daaraan tussen de bedrijven door niet meer besteed heeft dan het overschot van vier van de drukste maanden die hij beleefd heeft zonder dat iemand eraan getwijfeld zal hebben of hij in de drukte van zoveel andere bezigheden zoiets onder de leden zou hebben.'

   De conjunctiefvorm *hebbe* brengt een zekerheid van de schrijver ten aanzien van de situatie tot uitdrukking. Het gaat hier dus om een realis. Overigens is om een gevoel van twijfel te verwoorden een vorm van een modaal hulpwerkwoord, *sonde*, gebruikt. Een dergelijk gebruik noemen we een dubitativus.
4. *Op de twee kleener [...] wenschte wel dat UE geliefde te stellen: [...]*. (23, 11/5)

   'Ik had graag dat u op de twee kleinere zou willen graveren: [...].'

   Hoewel het aan de vorm niet te zien is, mag aangenomen worden dat *geliefde* een conjunctivus is. De reden daarvoor is dat deze werkwoordsvorm voorkomt in een bijzin die afhankelijk is van een

hoofdzin met een modaal werkwoord. Een modaal werkwoord is een werkwoord dat een subjectief element bevat. Voorbeelden daarvan zijn: ‘zeggen’ en ‘hopen’. In onze voorbeeldzin brengt het modale werkwoord een wens tot uitdrukking.

5. *[...] Ick zegghe dy du Hamburgher / du Bremer / du Pruysser karel / dat du dy mit eyn ander vereynighen scholste / edder ik werpe dy al te hope inden ghoten:* (III, 3/7)

   ‘[...] “Ik zeg jullie, Hamburger, Bremer en Pruis, dat jullie je met elkaar moeten verenigen, of ik gooi jullie allemaal op een hoop in de goot”.’

   Het gebruik van de aanvoegende wijs *scholste* is te verklaren als een adhortativus.

Een voorbeeld van het gebruik van modale hulpwerkwoorden:

> *Vele hebben hare bekommering laten gaen, om sich op het sekerste tegen alle beledigende voorvallen te beschermen, insonderheidt, de twist-sieckte uitgebannen zijnde, indien door moedwillige booswichten haer die mochten overkomen*. (1, 6/9)
>
> ‘Velen hebben zich erom bekommerd om zich zo goed mogelijk tegen alle kwetsende gebeurtenissen te beschermen, vooral indien die, hoewel de ziekelijke neiging om ruzie te maken verboden is, hun door kwaadwillige booswichten zouden kunnen overkomen.’

In de voorwaardelijke bijzin *indien ... overkomen* wordt een mogelijkheid gepresenteerd met behulp van het modale hulpwerkwoord ‘mogen’.

5.2.4. Gebiedende wijs

De gebiedende wijs oftewel de imperativus van het werkwoord kent in het zestiende- en zeventiende-eeuws twee vormen. De eerste komt overeen met de stam van het werkwoord, de andere heeft de vorm van stam + ‘t’. Het is in die tijd nog niet zo dat de vorm zonder ‘t’ gehanteerd wordt, wanneer één persoon aangesproken wordt, terwijl de vorm met ‘t’ dient als aanspreking van meer dan één persoon of als beleefdheidsvorm. Als de gebiedende wijs enkelvoud komt zowel de vorm zonder als met ‘t’ voor; voor de gebiedende wijs meervoud en de beleefdheidsvorm alleen de vorm met ‘t’. Voor het getal dat een vorm van de gebiedende wijs tot uitdrukking brengt, moeten we ons baseren op de context.

We doen er goed aan om in onze vertaling de voorkomende imperatiefvormen aan te passen aan het huidige gebruik.

Voorbeelden van de gebiedende wijs:

1. *Wel gaet heen* (3, 1)

   ‘Welnu, ga weg.’

   De kwakzalver richt zich in dit voorbeeld tot één man, de boer. Hij gebruikt daarbij een imperatiefvorm die eindigt op een *t*.

2. *Gae voort, o Zeeuw! gae voort; niet licht weest als de winden; Maer hout malcand'ren trouw*, (20, 40/1)

   ‘Ga door, o Zeeuw, ga door. Wees niet vluchtig als de winden, maar blijf trouw aan elkaar.’

   Kennelijk wordt de aanspreking *o Zeeuw* beschouwd als een collectief, enkelvoudig begrip gezien de vorm van de gebiedende wijs zonder ‘t’: *Gae.* Dat betekent dat ook de vormen *weest* en *hout* als enkelvoudsvormen opgevat moeten worden. Voor de gebiedende wijs enkelvoud komen in dit voorbeeld dus vormen zonder en met een ‘t’ voor.
3. *Ick ga naar huys, 't is tijt, wel an mijn voetjes stapt Eer yemant my alleen hier in dit groen betrapt*. (7, 23/4)

   ‘Ik ga naar huis: het is tijd. Welnu, mijn voetjes, stapt, voordat iemand mij hier in mijn eentje in deze boomgaard in de gaten krijgt.’

   Voor de gebiedende wijs wordt hier een vorm met een *t* gebruikt; *mijn voetjes* worden aangesproken. We hebben hier dus een gebiedende wijs meervoud.
4. *Wilt my doch dickmaels schryuen van 'tgene aldaer omme gaet*. (17, 39/40)

   ‘Schrijft mij toch vaak over dat wat daar gebeurt.’

   Marnix richt zich hier tot Van Meteren. Hij spreekt hem aan met behulp van beleefdheidsvormen gezien het gebruik van epistolaire aanspreekvormen elders in de brief. Voor de beleefdheidsvorm van de gebiedende wijs kiest hij een vorm met een *t: Wilt*.

6. Syntaxis

6.1. Gebruik van de naamvallen

6.1.1. Eerste naamval

De syntactische functie van een woord(groep) in de zin bepaalt in het algemeen de naamval waarin dat woord of die woordgroep in die zin voorkomt. Om een zin goed te kunnen begrijpen hebben we dus kennis van de vormleer nodig.

Het gebruik van de eerste naamval of de nominativus gaat gepaard met de functie van:

A. onderwerp (zie echter ook paragraaf 5.1.3.).

> *Dat Plinius, Aristoteles en meer andere oude Schrijvers [...] somtijts eenige misslagen (in 't beschrijven der natuurlicke dingen) gehadt hebben, bevinden wij door d' ervarentheyt*, (2, 2/5)
>
> 'Dat Plinius, Aristoteles en enkele andere schrijvers uit de oudheid [...] soms enige fouten bij het beschrijven van de zaken uit de natuur gemaakt hebben, bemerken wij door de ondervinding.'

B. naamwoordelijk deel van het gezegde.

> *Het deel vande Stadt aende Oost-zijde wert ghenaemt de oude zijde / ende t' ghene aēde West-zijde de nieuwe zijde* / (10, 28/9)
>
> 'Het stadsgedeelte aan de oostkant wordt de Oude Zijde en dat aan de westkant de Nieuwe Zijde genoemd.'

C. de aangesproken persoon of zaak.

> *O wond're brant, ghy brand' staagh, sonder te verteeren:* (7, 13)
>
> 'O wonderbaarlijke brand, u brandt voortdurend zonder te verminderen.'

6.1.2. Tweede naamval

In de volgende gevallen kan een woord of woordgroep in de tweede naamval, de genitivus, voorkomen:

A. na een werkwoord.

De mensschen laten sich des hemelschen broots walgen, (17, 11)

'De mensen hebben een afkeer van het Hemelse brood.'

Het betreft hier werkwoorden, zoals *walgen*, die al in het middelnederlands de genitivus regeerden. Redekundig wordt een dergelijke genitivus een genitiefobject of oorzakelijk voorwerp genoemd.

B. na een voorzetsel.

Het betreft de voorzetsels ‘buyten’ en ‘tot [...] toe’.

1. *den ghenen / die buyten s'landts is gheboren*. (22, 9)

   ‘diegene die in het buitenland geboren is.’

2. *[...] maer wy hebben altijdt vredelick de selue ghenoten tot der tijdt toe dat se ons de Coningh so ourechtveerdelick afghenomen heeft*. (22, 29/34)

   ‘[...] maar wij hebben het altijd vreedzaam in bezit gehad totdat de koning het ons zo onrechtvaardig ontnomen heeft.’

C. na een zelfstandig woord.

Afhankelijk van de semantische relatie binnen een zelfstandig naam woordgroep tussen de kern en de bepaling in de genitivus worden de volgende genitivi onderscheiden:

a. de genitivus partitivus.

In deze gevallen duidt het zelfstandige woord een hoeveelheid aan. Het zelfstandige woord geeft een deel aan van het geheel dat door het woord of de woordgroep in de genitivus wordt uitgedrukt. Het zelfstandige woord kan een zelfstandig naamwoord, een bepaald telwoord, een onbepaald telwoord of een onbepaald voornaamwoord zijn.

1. *ofte een suee broots met boter ofte honich* (15, 19)

   ‘of een snee brood met boter of honing’

   De genitivus *broots* hangt af van het zelfstandig naamwoord *suee*.

2. *dat hy daeraen [...] niet meer en heeft besteedt, als de brockelingen van vier der druckste maenden die hy beleeft heeft:* (21, 20/2)

   ‘dat hij daaraan [...] niet meer heeft besteed dan het overschot van vier van de drukste maanden die hij beleefd heeft.’

   De tweede naamval *der druckste maenden ... heeft* wordt veroorzaakt door het bepaald telwoord *vier*.

3. *De ministeren aldaer hebben sich te vele met de Regeringe willen moeyen, daer sy niet vele verstants van en hadden*. (17, 22/4)

   ‘De ambtenaren daar hebben zich te veel met de regering willen bemoeien, waar ze niet veel verstand van hadden.’

   Van het onbepaald telwoord *vele* hangt de tweede naamval *verstants* af.

4. *[...] dat wy in dese landen niet hooghers dan eenen Hertoghe ende eenen Grane en kennen [...]*. (22, 19/23)

   ‘[...] dat wij in deze gewesten niets hogers dan een hertog en een graaf kennen [...].’

   In de woordgroep *niet hooghers* is het onbepaald voornaamwoord *niet* de kern.

b. de genitivus possessivus.

Hierbij wordt een bezitsrelatie tussen de kern en de bepaling tot uitdrukking gebracht. Een dergelijke relatie kan als volgt geparafraseerd worden: het woord of de woordgroep in de genitivus 'heeft / bezit' dat wat de kern noemt.

1. *alzo tlichaem dezer stad Leyden [...] bestaet bi die vande Vroetschappe [...] ende bi de Veertigen*, (9, 2/5)

   'omdat het bestuur van deze stad Leiden bestaat uit de leden van de Vroedschap en de Raad van Veertig,'

   De relatie kan omschreven worden als 'Leiden bezit het bestuur'.
2. *op eene vrydagh is de Supprior [...] met sommige andere Geesten [...] in de kamer des voorgemelden Monincks gevallen*, (11, 8/11)

   'Op een vrijdag is de overste [...] met enkele andere geesten [...] de kamer van de eerdergenoemde monnik binnengevallen,'

   Bij dit voorbeeld luidt de parafrase van de relatie tussen kern en bepaling 'de eerdergenoemde monnik bezit de kamer'.

c. de genitivus subjectivus.

Een dergelijke genitivus komt voor bij zelfstandige naamwoorden die een handeling tot uitdrukking brengen. De genitiefbepaling kan dan beschouwd worden als het subject bij die handeling oftewel de handelende persoon of zaak. De genitivus subjectivus komt zowel als voor- als als nabepaling voor.

1. *dat de Lichten aan den Hemel in der menschen handelingen op der Aarde werksaam zijn*. (16, 16/7)

   'dat de lichten aan de hemel een uitwerking hebben op de handelingen van de mensen op aarde.'

   In dit voorbeeld zijn het 'de mensen die de handelingen verrichten'.
2. *die hedendaeghs ons de Beweginghe der woelende Werelt berichten*, (19, 2/3)

   'die ons tegenwoordig het reilen en zeilen van de zich roerende wereld berichten.'

   De relatie tussen kern en bepaling brengt tot uitdrukking dat 'de wereld die zich roert, in beweging is'.

d. de genitivus objectivus.

Bij deze gevallen drukt de relatie tussen de genitiefbepaling en de kern uit dat de bepaling als (direct) object bij de handeling die in de kern besloten is, beschouwd moet worden.

1. *Dies is het den menschen gereeder geweest den Hemel de voogdy der Aarde toe te schrijven / dan den Schepper van die beiden*. (16, 13/4)

   'Daarom kwam het de mensen beter uit om de heerschappij over de aarde aan de hemel toe te schrijven dan aan de schepper van die twee zaken.'

Parafrase: ‘het is de hemel die heerst over de aarde’.

2. *Naerdien dat een Doctor inde medicijnen / ende een student inde selvige faculteyt / ende een Chyrurgus, niet weynigh gheleghen is / aende volcomen kennisse des menschen Lichaems* / (24, 1/3)

   ‘Aangezien de volledige kennis van het menselijk lichaam van veel belang is voor een doctor in de medicijnen, een student aan dezelfde faculteit en voor een chirurg,’

   De relatie tussen kern en bepaling kan omschreven worden als ‘de doctor, student en chirurg moeten het menselijke lichaam volledig kennen’.

e. de genitivus identitatis.

Bij de genitivus identitatis is er sprake van een gelijkstelling tussen dat wat in de kern en dat wat in de bepaling tot uitdrukking wordt gebracht. Er is een semantische omschrijving mogelijk in de trant van: de bepaling ‘is’ de kern. Dikwijls duidt de kern een beeld aan en de nabepaling van identiteit het verbeelde.

1. *Ende sullen oock alle Druckers onder haerluyder ghedruckte Exemplaren ghehouden zijn te stellen heurluyder Namen / en plaetse haerluyder residentie [...].* (26, 13/22)

   ‘Bovendien zullen ook alle drukkers verplicht zijn om onder de door hen gedrukte exemplaren hun naam en hun woonplaats te vermelden [...].’

   Een parafrase van de woordgroep *plaetse haerluyder residentie* kan zijn ‘de plaats die hun woonplaats is’.

2. *op dat zy alzo eens grondlyck wtghebraackt hebbende die menighvuldighe verwerringhen, by henluyden blindeling inne ghezwolghen / daar af noch bevryet / benuchtert ende totten heylzamen dranck des louteren Waarheyds bequaam mochten werdē.* (III, 9/13)

   ‘opdat zij aldus, wanneer zij eenmaal de vele dwalingen die zij blindelings verzwolgen hebben, uitgebraakt hebben, daarvan nog bevrijd en ontnuchterd kunnen worden en geschikt kunnen worden voor de heilzame drank van de zuivere waarheid.’

   De woordgroep *-ten heylzamen ... Waarheyds* kan geparafraseerd worden als ‘de zuivere waarheid is de heilzame drank’.

D. als genitivus absolutus.

Wanneer er sprake is van een genitivus absolutus, betekent dit dat het gebruik van de genitivus niet van een ander woord afhankelijk is. Het is dus niet te ‘verklaren’ waarom er een genitivus staat. Zo'n genitivus absolutus functioneert als een bijwoordelijke bepaling (veelal van tijd of van wijze).

1. *De sotte broeder heeft des anderen daegs de andere Monicken [...] de gantsche saeck te kennen gegeven*, (11, 27/8)

   ‘De dwaze broeder heeft de volgende dag de hele geschiedenis aan de andere monniken verteld,’

2. *zedert sy de tvvee lieve derdendeelen van haere eigen Bedde-vruchten uyt der tijd heeft sien halen; vvel goeds tijds, in ons gevoelen; maer ontvvijffelijck te goeder tijd, devvijl het Gods tijd vvas*. (21, 30/2)

   'sinds zij twee van haar lieve drie kinderen heeft zien sterven, zeker vroeg naar onze mening, maar ongetwijfeld op het juiste moment, omdat het de tijd van God was.'

6.1.3. Derde naamval

In de volgende gevallen wordt de derde naamval, de dativus, gebruikt:

A. voor het meewerkend voorwerp.

1. *Dese vrouwe was gewent dien Olyphant [...] wel wat Groen voor te smijten*, (2, 29/31)

   'Deze vrouw was gewoon om de olifant [...] soms wat groente te geven.'

2. *Dies is het den menschen gereeder geweest den Hemel de voogdy der Aarde toe te schrijven / dan den Schepper van die beiden*. (16, 13/4)

   'Daarom was het voor de mensen gemakkelijker om de heerschappij over de aarde aan de hemel toe te schrijven dan aan de schepper van die twee zaken.'

3. *[...] maar voornamelijk om dat wy hebben horen zeggen dat God, die ons geschapen heeft, alles, dat hem belieft, kan doen [...]*. (5, 2/10)

   '[...] maar vooral omdat wij hebben horen zeggen dat God die ons geschapen heeft, alles wat hij wil, kan doen [...].'

   (Zie voor de vertaling par. 6.4.1.)

B. na een voorzetsel dat de derde naamval regeert.
Hierbij gaat het om de voorzetsels 'by', 'in', 'met', 'op', 'te', 'uyt' en 'van'.

1.	*by dage* (II, 23) 'overdag'
2.	*in der handt* (18, 46) 'in de hand'
3.	*met forsen gelaate* (18, 24) 'met een opstandige gelaatsuitdrukking'
4.	*op der Aerde* (16, 7) 'op aarde'
5.	*te goeder tijd* (21, 32) 'op het juiste moment'

6. *wt anderen* (17, 3/4)
‘van andere mensen’

7. *van gantser herten* (17, 39)
‘van ganser harte’

6.1.4. Vierde naamval

Het gebruik van de vierde naamval, de accusativus, komt voor bij:

A. het lijdend voorwerp.

ghij mencht fluckx den dranck weer haelen (3, 1)

‘U kunt de drank snel weer halen.’

B. een resultatieve werkwoordsbepaling.

Maer wat heetense doch eenen vremdelingh? (22, 8)

‘Maar wat noemt men toch een vreemdeling?’

C. een oorzakelijk voorwerp.

hy stiet en wierp al om verre waer hy by ende ontrent quam, ende dit Kint eyndelijck siende, noch in sijn dolligheyt ghedachtigh wesende de weldaden van dit Kints moeder [...] nam het sachtelijck met sijn Snuyt van de Aerde [...]. (2, 31/7)

‘Hij stootte en gooide alles omver waarbij hij in de buurt kwam en toen hij dit kind tenslotte zag en zich toch in zijn razernij de weldaden van de moeder van dit kind [...] herinnerde, tilde hij met zijn slurf zachtjes van de grond op [...].’

D. bepaalde voorzetsels.
Voorbeelden daarvan zijn ‘in’, ‘naar’ en ‘op’.

1. *in het licht te geven* (1, 16)
‘uitgeven’

2. *Op dit insicht* (1, 9)
‘Naar dit inzicht’

3. *Sy hebben met overstemminghe van Alexander de seste Pans / de Wereld soo gedeylt / dat al het Land dat naer het Oosten vande Eylanden Hesperides soude gevonden worden / voor de Portugesen soude zijn: wat men naer het Westen soude vinden / dat soude sijn voor de Castellanen;* (4, 2/6)
‘Zij hebben op gezag van paus Alexander VI de wereld zo verdeeld, dat al het land dat ten oosten van de Kaap Verdische eilanden gevonden zou worden, voor de Portugezen zou zijn; wat men ten westen daarvan zou vinden, zou voor de Spanjaarden zijn.’

E. bijwoordelijke bepalingen van tijd.

> *[...] sulcks soude konnen geschieden, waert sake, dat hy acht dagen lanck alle dagen hem selven tot het bloet toe woude geesselen [...].* (11, 16/23)
>
> '[...] dat zou kunnen gebeuren, indien hij zich acht dagen lang iedere dag tot bloedens toe zou willen geselen [...].'

6.2. Woordvolgorde

De woordvolgorde is in zestiende- en zeventiende-eeuwse teksten minder vast dan in het Nieuwnederlands. Dat geldt zowel voor de volgorde van de zinsdelen in de hoofdzin als voor die in de bijzin. In deze paragraaf zullen we een aantal mogelijkheden wat betreft de woordvolgorde laten zien. We richten ons daarbij vooral op de afwijkende plaats van onderwerp en persoonsvorm, omdat die voor de meeste problemen bij de interpretatie zorgt.

A. Hoofdzin.

In het moderne Nederlands staat de persoonsvorm in de hoofzin in het algemeen op de tweede plaats. Uitzondering op deze regel vormen de vraagzinnen en de zinnen met een gebiedende wijs.

In de teksten komen de volgende afwijkingen ten opzichte van de moderne woordvolgorde voor:

a. tussen het onderwerp en de persoonsvorm treffen we één of meer andere zinsdelen aan.

1. *Dle vande Gerechte, als Schout, Burgermeesteren ende Schepenen, mit d' andere van den breden Raed, zullen iaerlix [...] kiezen vier Burgermeesteren [...].* (9, 24/31)

   'De gerechtsdienaren, te weten de schout, burgemeesters en schepenen zullen met de andere leden van de Brede Raad jaarlijks [...] vier burgemeesters kiezen [...].'

   Er staat een bijwoordelijke bepaling tussen het onderwerp en de persoonsvorm.

2. *Den Duc d' Alf, uyt oorsake vanden genomen Briel, nam voor op zijne saken beter te letten / eñ hem vande zee-gaten meer te versekerē* / (20, 1/3)

   'De hertog van Alva nam zich ten gevolge van de inname van Den Briel voor beter op zijn zaken te passen en zich wat betreft de zeegaten meer veilig te stellen.'

   Tussen onderwerp en persoonsvorm treffen we een bijwoordelijke bepaling aan.

b. wanneer een ander zinsdeel dan het onderwerp aan de persoonsvorm voorafgaat, treedt niet altijd inversie op. Inversie wil zeggen dat het

onderwerp na de persoonsvorm staat. Tegenwoordig treedt in die gevallen wel inversie op, waardoor de persoonsvorm zijn tweede plaats in de hoofdzin behoudt.

1. *Het hert ghy gloeyend' stoockt, en sengt niet eens de kleeren*. (7, 14)

   'Het hart stookt u gloeiend, maar u schroeit niet eens de kleren.'

   Het eerste zinsdeel is hier het lijdend voorwerp *Het hert*. Dan volgt het onderwerp. Er is dus geen inversie. Bovendien staat tussen het onderwerp en de persoonsvorm nog een ander zinsdeel, namelijk de resultatieve werkwoordsbepaling *gloeyend'*.
2. *[...] wanneer men meinde niet meer dan eene e van nooden te hebben / en sonder onderscheid willde schryven bedelen, men soude niet weeten waar beedelen of bedeelen moest geleesen worden*. (12, 7/11)

   '[...] wanneer men zou menen niet meer dan een e nodig te hebben en zonder onderscheid zou willen schrijven bedelen, dan zou men niet weten waar bédelen of waar bedélen gelezen zou moeten worden.'

   De bijwoordelijke bijzin *wanneer ... bedelen* geldt als een zinsdeel. Daarna volgt geen inversie in de hoofdzin.

c. de persoonsvorm wordt door een ander zinsdeel dan het onderwerp voorafgegaan; er is wel inversie, maar het onderwerp volgt niet onmiddellijk na de persoonsvorm.

1. *Mer vvanneer yemand inden voorschreven dienst coemt t' overlijden, zal binnen xiiij. dagen daer aen, een ander in des overledens plaetse als voren, gekoren vverden*. (9, 33/5)

   'Maar indien iemand in de eerdergenoemde functie zal overlijden, zal een ander binnen veertien dagen in de plaats van de overledene gekozen worden op de hierboven omschreven wijze.'

   Tussen de persoonsvorm en het onderwerp staat nog een bijwoordelijke bepaling.
2. *Ons moet dan ook dat schoon gesight van 's Hemels lichten niet misleiden / als ofse in hen self volmaakter wesen hadden dan den Aardkloot heeft*. (16, 27/9)

   'Die mooie aanblik van de lichten aan de hemel moet ons dan ook niet misleiden alsof die volmaakter zouden zijn dan de aarde is.'

   Opnieuw komt er een bijwoordelijke bepaling tussen persoonsvorm en onderwerp voor.

d. er treedt inversie op na het nevenschikkende voegwoord 'en'.

1. *Eñ hebben also dese drie zee-steden haer getoont vyand van Spanjen;* (20, 24/5)

   'En deze drie zeesteden hebben zich op die manier de vijand van Spanje getoond.'

   Na het voegwoord *En* volgt inversie. Tussen de persoonsvorm en het onderwerp staat overigens nog een bijwoordelijke bepaling.

2. *Eñ sullen alle Boeck-druckers gehouden zijn een Exemplaer originel te houdē van alle Boecken ende Acten die sy sullen drucken [...].* (26, 8/13)

   'En alle boekdrukkers zullen verplicht zijn een origineel exemplaar te houden van alle boeken en acten die zij zullen drukken [...].'

e. er staat meer dan een zinsdeel voor de persoonsvorm, terwijl geen van die zinsdelen het onderwerp is.

1. *End darna wanne Gott over sie geboden hefft. sullē oere fruntschafft mitt Jans fruntschap to gelijck, deylung gain / bueten yemants verkoerttung [...].* (6, 27/31)

   'En daarna zal haar familie, wanneer God haar tot zich geroepen heeft, gelijkelijk delen met Jans familie zonder iemand tekort te doen [...].'

   Voor de persoonsvorm staan een bijwoordelijke bepaling en een bijwoordelijke bijzin. Er is inversie.

2. *Dryhondert sonder gecrijs*
   Aen die Noortport hy sandt: (8, 20/1)

   'Driehonderd [man] zond hij stilletjes naar de Noordpoort.'

   Voor de persoonsvorm komen naast het onderwerp - er is dus geen inversie - drie zinsdelen voor: het lijdend voorwerp, een predicatieve toevoeging en een bijwoordelijke bepaling.

f. in een hoofdzin met de gebiedende wijs staat deze gebiedende wijs niet vooraan.

   niet licht weest als de winden;
   Maer hout malcand'ren trouw, (20, 40/1)

   Wees niet zo vluchtig als de winden, maar blijf trouw aan elkaar.'

B. Bijzin.

Voor de moderne Nederlandse bijzin geldt in het algemeen dat de persoonsvorm zo ver mogelijk achteraan in de bijzin staat. Het is daarbij mogelijk dat er bijvoorbeeld nog een voorzetselbepaling of een gedeelte van het werkwoordelijk gezegde na de persoonsvorm volgt. Voor het zestiende- en zeventiende-eeuws wijzen we op de volgende mogelijkheden:

a. de persoonsvorm staat niet aan het eind van de bijzin; er volgen andere zinsdelen dan tegenwoordig, zoals het onderwerp of het lijdend voorwerp.

1. *Den Prince van Chimay heeft het spel verbakert, makende den lieden ende magschien ook hemseluen wys dat hy van den vyanden soude de behoudenisse der Religie kunnen verwernen, maer nu zal men 't gewaer werden, moer te laete.* (17, 31/4)

   'De prins van Chimay heeft de zaak bedorven waarbij hij de mensen en misschien ook zichzelf wijs maakte dat hij het behoud van het geloof van de vijand zou kunnen verkrijgen, maar nu zal men het merken, maar te laat.'

   Het lijdend voorwerp staat na de persoonsvorm.

2. *Op twee andere kleene tot de zelfste schroeven, dunkt mij dat om de verandering, ende voor de Leeken, niet quaelijk komen zoude deze uitlegging van 't bovenstaende: Spieghel van de binneborst.*
   Dooinat op de minnevorst. (23, 16/20)

   'Het lijkt mij een goed idee dat deze uitleg van het bovenstaande op twee andere kleine [glazen] die voor dezelfde onderstellen bestemd zijn, zou komen voor de variatie en voor de mensen die geen Latijn kennen: "De spiegel van de ziel ontdooit bevroren liefde".'

   De persoonsvorm wordt hier gevolgd door het onderwerp dat nog een bijstelling bij zich heeft. Er is bovendien sprake van zinsvervlechting in deze voorbeeldzin (zie par. 6.8.2.).

b. uit voorbeeld a.2. volgt al dat het onderwerp niet direct op het voegwoord hoeft te volgen. We kunnen dus niet automatisch ervan uitgaan dat het zinsdeel na het voegwoord het onderwerp is.

1. *Vele hebben hare bekommering laten gaen, om sich op het sekerste tegen alle beledigende voorvallen te beschermen, insonderheidt* [...] *indien door moedwillige booswichten haer die mochten overkomen*. (1, 6/9)

   'Velen hebben zich erom bekommerd om zich zo zeker mogelijk tegen alle kwetsende voorvallen te beschermen, vooral [...] indien die hun door kwaadwillige schurken zouden overkomen.'

   Tussen het voegwoord en het onderwerp bevinden zich een bijwoordelijke bepaling en het meewerkend voorwerp.

2. *[...] ende na dien tijdt en is de Graefschap van Vianden wt onsen huyse niet gheweken / maer wy hebben altijdt vredelick de selue ghenoten tot der tijdt toe dat se ons de Coningh so onrechtveerdelick afghenomen heeft*. (22, 29/34)

   '[...] en daarna is het graafschap van Vianden niet meer uit onze familie verdwenen, maar we hebben het altijd vreedzaam bezeten tot het moment waarop de koning ons het zo onrechtvaardig ontnomen heeft.'

   Het voegwoord en het onderwerp worden hier gescheiden door het lijdend voorwerp en het meewerkend voorwerp.

c. de bijzin wordt niet ingeleid door een voegwoord en heeft de woordvolgorde van de hoofdzin. Dit betekent dat we, wanneer de persoonsvorm meteen na het onderwerp staat, niet direct moeten denken dat we met een hoofdzin te maken hebben.

   [...] 't wert door zulcken lust gedreeven,
   raeckte schip en mensch om 't leeven,
   't goet souw in u handen,
   stranden (23, 28/35)

   '[...] het wordt door zo'n hunkering gedreven dat de goederen in uw handen zouden stranden, ook al zouden schip en mensen vergaan.'

Het gedeelte *'t goet ... stranden* is een bijzin van gevolg (een consecutieve bijzin).

d. de bijzin vertoont hoofdzinsvolgorde, en wel die van een vraagzin. Dat betekent dat de persoonsvorm voorop staat. De functie van de bijzin is die van bijwoordelijke bijzin van voorwaarde (conditionele bijzin). Deze mogelijkheid bestaat in het moderne Nederlands nog steeds. Dit type bijzin kent in het oudere Nederlands echter drie plaatsingsmogelijkheden: voor de hoofdzin (de normale positie), na de hoofdzin of in de hoofdzin. De laatste mogelijkheid komt zelden voor. De woordvolgorde persoonsvorm-onderwerp betekent dus niet automatisch dat het om een hoofdzin gaat.

1. *Wondense n.l. in latyn doen setten, het waere goet yemant daer toe te kiesen die de spraecke wat conde vercieren*. (17, 8/9)

   ‘Als u het in het Latijn zou willen laten vertalen, zou het goed zijn iemand daarvoor te kiezen die de taal wat zou kunnen verfraaien.’

   Merk trouwens op dat het lijdend voorwerp zich tussen de persoonsvorm en het onderwerp bevindt.
2. *Hy magh het oock sijn (wilt hy) tot Jerusalem [...]*. (22, 18/9)

   ‘Hij mag het ook zijn in Jeruzalem, als hij dat wil, [...].’

e. een bijzin met voorpersoonsvorm, dus de volgorde persoonsvorm-onderwerp, kan ook de functie van een toegevende bijwoordelijke bijzin (een concessieve bijzin) hebben.

[...] 't wert door zulcken lust gedreeven,
raeckte schip en mensch om 't leeven,
't goet souw in u handen,
stranden (23, 28/35)

‘[...] het wordt door zo'n hunkering gedreven dat de goederen in uw handen zouden stranden, ook al zouden schip en mensen vergaan.’

De concessieve bijzin *raeckte ... leeven* wordt gevolgd door de consecutieve bijzin *'t goet ... stranden*.

6.3. Ontkenning

In het zestiende- en zeventiende-eeuws komt zowel de dubbele als de enkele ontkenning of negatie voor. De dubbele ontkenning bestaat uit het ontkenningspartikel ‘en’ en een ontkennend woord; de enkele slechts uit een ontkennend woord.

Voorbeelden van een ontkenning:

1. *Al soeck ick nu met vlijt te dooven uyt mijn lust*,
   Dit Vuyr, mijn Min en sal niet werden uytgeblust: (7, 19/20)

   ‘Ook al probeer ik nu ijverig mijn begeerte te doven,
   dit vuur, mijn liefde, zal niet worden geblust.’

2. *Niemant en sal schier derven slapen van angste*,
Want tgoet es ghemeene: (14, 27/8)

‘Niemand zal bijna durven slapen van angst, want het bezit is van iedereen.’

In de voorbeelden 1 en 2 komt een dubbele ontkenning voor.

3. *De krachten door de Natuur aen 't menschelijck geslacht toegevoeght, zijn in alle niet even gelijk*, (1, 1/2)

‘De krachten die door de natuur aan het menselijk geslacht gegeven zijn, zijn niet bij alle mensen even groot,’

4. *Terwyl wy dus al 't geen, daar of wy twijffelen, en dat wy ook verdichten valsch te zijn, verwerpen, zo onderstellen wy lichtelijk dat 'er geen God, geen hemel, en geen aarde is, en dat wy geen lighaam hebben:* (5, 28/31)

‘Terwijl wij dus alles waaraan wij twijfelen en waarvan wij ook denken dat het onecht is, verwerpen, veronderstellen wij gemakkelijk dat er geen God, geen hemel en geen aarde is en dat wij geen lichaam hebben,’

De voorbeeldzinnen 3 en 4 illustreren het gebruik van een enkele negatie.

5. *Want d' Aarde is niet platt / maar rond: en wat den Hemel is / dat en weetmen niet; [...]*. (16, 20/3)

‘Want de aarde is niet plat, maar rond, en wat de hemel is, weet men niet,’

In deze zin komt zowel een enkele als een dubbele negatie voor.

6.4. Werkwoorden

6.4.1. Onpersoonlijke constructies

Kenmerkend voor een constructie met een onpersoonlijk werkwoord of impersonale is het feit dat de persoon of de zaak die de handeling die in het werkwoord wordt uitgedrukt, verricht, in de zin niet als het grammaticale onderwerp voorkomt, maar als het grammaticale meewerkend voorwerp. Dit grammaticale meewerkend voorwerp wordt dan ook wel logisch onderwerp genoemd. Het logische onderwerp duidt dan de persoon of de zaak aan die het nauwste bij de handeling van het werkwoord betrokken is. Bij een onpersoonlijk werkwoord staat dit logische onderwerp in de dativus. Het grammaticale onderwerp in een zin met een impersonale kan zijn: een voornaamwoord, een zelfstandig naamwoord of zelfstandig naamwoordgroep, een ‘te’ + infinitiefgroep of een bijzin. Wanneer we een constructie met een onpersoonlijk werkwoord vertalen, maken we gewoonlijk van het meewerkend voorwerp het grammaticale onderwerp. Het meewerkend voorwerp is immers in deze gevallen het logische onderwerp.

Voorbeelden van onpersoonlijke constructies:

1. *maar voornamelijk om dat wy hebben horen zeggen dat God, die ons geschapen heeft, alles, dat hem belieft, kan doen*, (5, 6/8)

   ‘maar vooral omdat wij hebben horen zeggen dat God die ons gemaakt heeft, alles wat hij wil, kan doen,’

   We hebben hier te maken met een vorm van het impersonale ‘believen’. Daarbij fungeert het betrekkelijk voornaamwoord *dat* als grammaticaal onderwerp; *hem* is meewerkend voorwerp en logisch onderwerp.
2. *Wel magh UE haere miltheit romven, die mijn' lieve Leonor ende Susanne, elk met een glas van vaederlijken naeme en geest, beschonken heeft*. (23, 4/6)

   ‘U kunt zeker spijt hebben van de vrijgevigheid waarmee u aan mijn lieve Leonora en Susanne ieder een glas met de naam en inborst van uw vader [namelijk een ronde roemer] geschonken heeft.’

   Het onderwerp in de hoofdzin is *haere miltheit. UE* is meewerkend voorwerp. *rouwen* is een onpersoonlijk werkwoord.
3. *Hier en boven heeft de goede God de sake noch so gelieft te segenen / dat sy goeden buyt bequamen uyt de vlote die den Hertoch van Medina Celi uyt Spanjen na de Nederlanden bracht:* (20, 27/30)

   ‘Bovendien heeft de goede God de zaak nog zo willen zegenen dat zij een goede buit hadden aan de vloot die de hertog van Medina Celi uit Spanje naar de Nederlanden bracht,’

   Het grammaticale onderwerp heeft hier de vorm van een infinitief-constructie: *de sake [...] bracht*. Opnieuw staat het meewerkend voorwerp, *de goede God*, voor het logische onderwerp. Het onpersoonlijke werkwoord waar het hier om gaat, is ‘gelieven’.
4. *[...] ter tijt ende wijlen toe dat het Godt Almachtich believen sal de ghegheven siele wederomme tot hem te roepen / ende het aertsche lichhaem naer de aerde / daer het van ghenomen is / wederomme te seynden [...]*. (24, 1/27)

   ‘[...] totdat [2 ×] de almachtige God de gegeven ziel weer tot Zich zal willen roepen en het aardse lichaam naar de aarde terugzenden waar het vandaan komt, [...].’

   In dit voorbeeld is er sprake van een voorlopig onderwerp *het* en het werkelijke onderwerp *de ghegheven ... seynden* dat uit twee infinitiefconstructies bestaat.
5. *want my wel ghedenckt dat weder t' huys ghekommen zijnde / ende siende het toelopen van 't volck / ende de groote Loff die hem op alle plaetsen gaven; my seide: [...]*. (1, 22/8)

   ‘want ik herinner me goed dat hij, toen hij weer thuis gekomen was en het toeschieten van het volk en de grote lof die het hem overal toezwaaide, zag, tegen mij zei: [...].’

   Het meewerkend voorwerp is *my*. Het onpersoonlijke werkwoord luidt ‘gedencken’. We hebben hier verder te maken met een uitgebreide onderwerpszin: *dat ... seide [...]*.

6. *maer dit roudt mij datju dus lang bekommer sijt geweest met een verliefde Heros sorgh, voor 't blijven van het geen dat al so zeer naar ve haeckt, als ghij verlangen moecht* (23, 28/31)

   'maar ik heb er spijt van dat u zo lang bezorgd bent geweest over een verliefde zorg als die van Hero voor het uitblijven van wat net zo zeer naar u hunkert als u zou kunnen verlangen.'

   Opnieuw is hier sprake van een voorlopig onderwerp, te weten *dit*. Het echte onderwerp heeft weer de vorm van een 'dat'-zin: *datju ... moecht*. Het meewerkend voorwerp is *mij*; de vorm van het impersonale is *roudt*.

6.4.2. Functies van een aantal werkwoorden

Een aantal werkwoorden kan specifieke functies vervullen. Daarvan worden de werkwoorden 'doen', 'gaan', 'komen' en 'laten' in deze paragraaf aan de orde gesteld. Het gaat daarbij om de volgende gebruiksmogelijkeden van de genoemde werkwoorden.

A. Het werkwoord 'doen':

a. fungeert als zelfstandig werkwoord met eigen betekenis.

   ennd is consentiert tusschen den vurs echtenlueden / dat der lestleuede / sall hertho vrome gotsfurchtige tuee menner to executoren setten / die sulckes recht end gern omme Gots willen [...] doin willen. (6, 15/8)

   'En tussen de eerdergenoemde echtgenoten is overeengekomen dat de langstlevende hiertoe twee rechtschapen en vrome mannen als executeurs zal aanstellen die dit rechtvaardig en gaarne om Gods wille willen doen.'

b. fungeert als zelfstandig werkwoord met vervangende functie; de betekenis ervan is af te leiden van het vervangen werkwoord.

   Sluyse houdt noch goet. So doet Ostende oock. (17, 34/5)

   'Sluis houdt zich nog goed, evenals Oostende [zich goed houdt].'

c. fungeert als hulpwerkwoord van causaliteit. We kunnen het vertalen met het werkwoord 'laten'.

   De kerk deed men sluiten; op een deur naa, om de rest te loozen. (18, 19/20)

   'De kerk liet men sluiten op een deur na om de overige mensen kwijt te raken.'

B. Het werkwoord 'gaan':

a. fungeert als zelfstandig werkwoord met eigen betekenis.

   Ick ga naar huys, (7, 23)

‘Ik ga naar huis.’

b. fungeert als hulpwerkwoord van aspect, dat wil zeggen als een hulpwerkwoord dat een bepaald facet, een bepaald aspect van een handeling belicht. Het betreft in geval van het werkwoord ‘gaan’ een ingressief aspect. Dat wil zeggen dat het begin van de handeling uitgedrukt wordt.

yck moet te degen op den dranck gaen passen eer dat mijn den boer weer compt verassen (3, 11/2)

‘Ik moet terdege op de drank beginnen te letten voordat de boer mij weer verrast.’

C. Het werkwoord ‘komen’:

a. fungeert als zelfstandig werkwoord met eigen betekenis.

Ende de Eylanden van Canarien ende de Hesperides voor-by varende / is hy eyndelijck tot de Eylanden vande Canibali van S. Maria ghecomen: (4, 10/2)

‘En nadat hij de Canarische Eilanden en de Kaap Verdische Eilanden gepasseerd was, is hij tenslotte bij de eilanden van St. Maria gekomen.’

b. fungeert als hulpwerkwoord van aspect, en wel van ingressief of futuraal aspect. In het laatste geval wordt het toekomstige element van de handeling tot uitdrukking gebracht.
Alsulcken half dollen Olyphant quam eens op de Marckt loopen, daermen het Groen ende Warmoes verkocht, (2, 24/6)

‘Zo 'n half dolle olifant liep eens de markt op waar men groente [2 ×] verkocht.’

EErst zullen de voorschreven Veertige, zo vvanneer eenige uyt den heuren comen te overlijden, uyt deser Stede mitter wooninge te vertrecken, oft andersins vander zelve hem te absenteren: in haer vergaderinge opt Raed-huys by de meerderheyt van stemmen, andere in plaetse vanden overleden, vertrocken, of absenten, verkiezen: [...]. (9, 15/22)

‘In de eerste plaats zal de eerdergenoemde Raad van Veertig, indien sommigen uit zijn gelederen zullen overlijden, uit deze stad verhuizen of op andere wijze haar verlaten, in zijn vergadering op het raadhuis bij meerderheid van stemmen anderen in de plaats van de overleden, verhuisde of afwezige personen kiezen [...].’

c. fungeert als hulpwerkwoord van omschrijving. Het betekent dan niets, met andere woorden het is zinledig.

Dan 't is seer quaet, syn gewoonlijcke maniere van leven in den ouderdom te veranderen. Het welck als de Paus Clemens de sevende bestont door raet van synen Medecijn Curtius, quam daer over te sterven, ghelijck Sleidanus betuyght in syn S. Boeck. (15, 25/8)

‘Maar het is heel slecht om je gewone manier van leven op hoge leeftijd te veranderen. Toen Paus Clemens VII dit ondernam op advies van zijn arts Curtius, stierf hij daardoor, zoals Sleidanus verhaalt in zijn achtste boek.’

D. Het werkwoord ‘laten’:

a. fungeert als zelfstandig werkwoord met eigen betekenis.

Ick en can my niet genoech verwonderen, dat v.L. myne brieven, nu op verscheyden reysen aldaer gesonden, geheel onbeantwoort laetet [...]. (17, 1/5)

‘Ik kan mij er niet genoeg over verwonderen dat u mijn brieven, die nu verschillende keren naar u toe gezonden zijn, geheel onbeantwoord laat [...].’

b. fungeert als hulpwerkwoord van causaliteit. We vertalen het met ‘laten’.

Het waare dan meer eer geweest voor Vondelen, indien hy synen Lucifer in de Helle hadde laaten blyven / dan dat hy sik soo laatdunkende hadde gesteeken in dingen daar hy geen kennisse van heeft. (12, 40/2)

‘Het zou dan een grotere eer voor Vondel geweest zijn, als hij zijn Lucifer in de hel had laten blijven dan zich zo laatdunkend te bemoeien met dingen waar hij geen verstand van heeft.’

6.5 Incongruentie

6.5.1. Constructio ad sententiam

Het komt soms voor dat een enkelvoudig subject geconstrueerd wordt met een meervoudige persoonsvorm. Deze incongruentie in getal kan vaak verklaard worden vanuit een bijgedachte aan een meervoud. Dit is bijvoorbeeld het geval als het enkelvoudige onderwerp opgevat kan worden als een collectief begrip: daarbij komt dan een meervoudige persoonsvorm voor. Een andere mogelijkheid is dat een collectief, enkelvoudig begrip hervat wordt door middel van een enkel- of meervoudig voornaamwoord met een meervoudige persoonsvorm. De grammaticale term waarmee dit verschijnsel wordt aangeduid, is die van constructio ad sententiam of constructio ad sensum.

We werken de incongruentie in getal die voor het moderne Nederlands onacceptabel is, in onze vertaling weg.

Voorbeelden van een constructio ad sententiam:

1. *Waerinne een groote menichte van Menschen gemackelicken mogen sien ende aenschouwen / tgene aldaer geanathomiseert ende ghesneden werdt.* (24, 25/7)

‘En daarin kan een grote menigte mensen gemakkelijk datgene wat daar ontleed en gesneden wordt, zien en aanschouwen.’

In deze zin bestaat er incongruentie in getal tussen het onderwerp *een groote menichte van Menschen*, waarbinnen *een menichte* immers de kern is, en de persoonsvorm *mogen*. Deze incongruentie kan verklaard worden vanuit de bijgedachte aan de mensen die die menigte vormen.

2. *en 't ontbrak aan geen iever van de Burgery, die willig haar devoir deeden om deeze plaats [...] te redden*. (13, 15/7)

   'en 't ontbrak de burgerij die gewillig haar plicht deed om deze plaats te redden, niet aan ijver.'

   Het onderwerp van de persoonsvorm *deeden* is het betrekkelijk voornaamwoord *die*. Aangezien het antecedent daarvan *de Burgery* is, moet *die* als een enkelvoudige vorm geïnterpreteerd worden. Daarmee is er incongruentie in getal tussen onderwerp en persoonsvorm, welke opnieuw te verklaren is vanuit een bijgedachte aan een meervoud. 'De burgerij' bestaat namelijk uit meer dan één persoon.

6.5.2. Meervoudig onderwerp met enkelvoudige persoonsvorm

In het zestiende- en zeventiende-eeuws bestaat nog een andere vorm van incongruentie in getal. Het is namelijk mogelijk dat een meervoudig onderwerp geconstrueerd wordt met een enkelvoudige persoonsvorm. Dit verschijnsel staat lijnrecht tegenover de constructio ad sententiam (zie par. 6.5.1.). Ook nu moet de incongruentie in getal in de vertaling vermeden worden.

Voorbeelden van een meervoudig onderwerp met een enkelvoudige persoonsvorm:

1. *De sotte broeder heeft des anderen daegs de andere Monicken, die als hoofden het spel dreven, de gantsche saeck te kennen gegeven, ende heeft seer ootmoedigh van haer begeert, dat sy hem wouden helpen, ten eynde de arme Geest en ziele, welcke hem geopenbaert was, mochte verlost worden*. (11, 27/31)

   'De dwaze broeder heeft de hele geschiedenis de volgende dag aan de andere monniken die de leiders van dit bedrijf waren, verteld en op zeer ootmoedige wijze van hen verlangd dat ze hem zouden willen helpen, opdat de arme geest en ziel, die hem geopenbaard waren, verlost zouden kunnen worden.'

   De incongruentie in getal doet zich in deze zin twee keer voor, namelijk tussen *de arme Geest en ziele* en *mochte* en tussen *die* (met meervoudig antecedent) en *was*.

2. *'Twelck niet en segge tot verminderingh van sijn Loff / die altijdts by ons sal ghedacht worden / maer om aen te wijsen den verkeerden yver / ende swacke oordeelen van de meeste menighte / die deughden niet en prijsen / dan alser nut ende voordeel aen vast is*. (1, 32/6)

   'En dit zeg ik niet om zijn lof te verminderen die altijd in onze gedachten zal blijven, maar om de verkeerde inzet en de zwakke

oordelen te tonen van de meeste mensen die deugden niet prijzen behalve wanneer er baat en voordeelaan vastzitten.

In deze zin is er niet alleen incongruentie in getal tussen het meervoudige onderwerp *nut ende voordeel* en de persoonsvorm *is*, maar ook tussen het enkelvoudige betrekkelijk voornaamwoord die (met als antecedent *de meeste menighte*) en de meervoudige persoonsvorm *prijsen*. In dit laatste geval hebben we te maken met een constructio ad sententiam.

6.5.3. Schijnbare incongruentie

We komen soms de combinatie tegen van een enkelvoudig onderwerp en een persoonsvorm die eindigt op -'n'. Het lijkt dan of we te maken hebben met een meervoudige persoonsvorm. Daarmee zou er sprake zijn van incongruentie in getal. Vaak kunnen we echter stellen dat het om een schijnbare incongruentie gaat: de uitgang -'n' staat er niet als gevolg van vervoeging, maar als gevolg van de fonetische situatie. Schijnbare incongruentie doet vooral zich voor, wanneer de persoonsvorm gevolgd wordt door een woord dat begint met een klinker of een medeklinker als h of t.

Een voorbeeld van schijnbare incongruentie:

en hier [...] branden 't gehele Stadhuis met alles watter aan vast was tot de grond toe af [...]. (13, 39/46)

'En hier [...] ging het hele stadhuis met alles wat erbij hoorde, in vlammen op.'

Hier is sprake van een schijnbare incongruentie: de uitgang *-n* van de persoonsvorm is niet afhankelijk van het onderwerp, maar van de erop volgende medeklinker *t*.

6.6. Participiumconstructies

Een participiumconstructie of een deelwoordconstructie is een woordgroep met een participium of deelwoord als kern. Deze woordgroep heeft de waarde van een beknopte bijzin en ze vormt een afgescheiden geheel binnen de zin. Omdat we voor het zestiende- en zeventiende-eeuws altijd aangewezen zijn op schriftelijk materiaal en dus niet kunnen uitmaken welke intonatie daarbij hoort, is het vaak moeilijk om aan te tonen dat er inderdaad sprake is van een zelfstandig geheel. We hebben immers gezien dat de interpunctie in die tijd afwijkt van het twintigste-eeuwse gebruik, zodat we daar bij onze interpretatie moeilijk op af kunnen gaan.

De participiumconstructies kunnen worden verdeeld in:

A. conjuncte of verbonden participiumconstructies
B. absolute participiumconstructies.

De participiumconstructies uit de eerste groep bevatten geen uitgeschreven subject. Daardoor sluit zo'n constructie aan bij een zelfstandigheid in de

hoofd- of bijzin waarin de participiumconstructie voorkomt. In de meeste gevallen heeft deze zelfstandigheid de functie van onderwerp. De zelfstandigheid kan de vorm van een zelfstandig naamwoord, een zelfstandig naamwoordgroep of een voornaamwoord hebben. Ook een zin kan soms als zo'n zelfstandigheid beschouwd worden. De absolute deelwoordconstructies hebben een uitgeschreven subject; ze vormen een zelfstandig zinsdeel in de zin.

Deze twee typen participiumconstructies verschillen niet alleen wat betreft de binnenbouw van elkaar, ze hebben ook een verschillende functie in de zin waarbinnen ze staan. De conjuncte constructies hebben de functie van (vrije) predicatieve toevoeging, terwijl de absolute altijd bijwoordelijke bepaling zijn. Bij conjuncte participiumconstructies moet altijd aangegeven worden waarbij ze aansluiten.

Bij een verholen participiumconstructie is in het algemeen het participium ‘zynde’ verzwegen, terwijl het toch duidelijk is dat de woordgroep waarin geen deelwoord voorkomt, zinswaarde heeft. Ook de verholen participiumconstructies kunnen conjunct of absoluut zijn.

Omdat participiumconstructies de waarde van een beknopte bijzin hebben, kunnen ze steeds als een bijzin vertaald worden. De conjuncte deelwoordconstructies worden in de vertaling weergegeven als een bijvoeglijke bijzin die begint met een betrekkelijk voornaamwoord, of een bijwoordelijke bijzin die begint met een voegwoord; de absolute verschijnen altijd als een bijwoordelijke bijzin in de vertaling. De keuze van het inleidende voegwoord hangt af van de context. We beschikken daarbij over de volgende mogelijkheden:

tijdaanduidend (temporeel):	‘terwijl’, ‘wanneer’, ‘nadat’
redengevend (causaal):	‘omdat’, ‘doordat’
doelaanduidend (finaal):	‘opdat’
voorwaardelijk (conditioneel):	‘als’, ‘indien’
gevolgaanduidend (consecutief):	‘zodat’
toegevend (concessief):	‘hoewel’, ‘ofschoon’.

Wanneer we een participiumconstructie tegenkomen, moeten we die altijd begrenzen en benoemen, dat wil zeggen: aangeven of die participiumconstructie conjunct of absoluut is. Het begrenzen van de participiumconstructies kan in de praktijk nog wel eens lastig zijn. We moeten dan nagaan welke zinsdelen bij het participium aansluiten en welke tot de hogere zin behoren en niet tot de deelwoordconstructie. In het algemeen geldt dat de begrenzing zo ruim mogelijk moet worden genomen, dat wil zeggen met alle bepalingen erbij.

A. Voorbeelden van conjuncte participiumconstructies:

1. *op eene vrydagh is de Supprior bedeckende hem met een linnen laeken met sommige andere Geesten [...] in de kamer des voorgemelden Monincks gevallen*, (11, 8/11)

   ‘Op een vrijdag is de overste nadat hij zich met een linnen laken bedekt had, met enkele andere geesten [...] de kamer van de eerdergenoemde monnik binnengevallen,’

2. *De Markgraaf, Schout der stadt [...] en de Majestraat op 't Stadthuis vergaadert, om nu eerst den wykmeesteren 't betrachten der laast ingestelde waake te beveelen, worden verkundschapt van 't ongemak*, (18, 7/10)

   'De markies, de schout van de stad [...] en de stedelijke overheid die op het stadhuis verzameld waren om nu eerst de wijkmeesters het uitvoeren van de laatst ingestelde wacht op te leggen, werden op de hoogte gebracht van de onrust,'

   In beide gevallen hebben we te maken met een conjuncte participiumconstructie die aansluit bij het onderwerp van de hogere zin, te weten *de Supprior*, respectievelijk *De Markgraaf, Schout der stadt [...] en de Majestraat*. De functie van de participiumconstructies is die van predicatieve toevoeging. Uit deze voorbeelden blijkt bovendien dat het deelwoord binnen de constructie een tegenwoordig of een voltooid deelwoord kan zijn. Voor het type constructie, verbonden of absoluut, maakt dat geen enkel verschil.
3. *Vlissingen 'tSpaensche jock aldus vanden hals geschud hebbende / heeft de stad Camp-Veere [...] mede gevolgt eñ de stad Zieric-zee oock seer corts daer aen;* (20, 21/4)

   'Vlissingen dat het Spaanse juk op deze wijze afgeworpen had, is door de stad Veere ook gevolgd en ook door de stad Zierikzee vlak daarna.'

4. *EErst zullen de voorschreven Veertige [...] andere in plaetse vanden overleden, vertrocken, of absenten, verkiezen: achter-volgende het octroy vande voorgenoemde Keyzer Kaerle de vijfste, gegeven den enentvvintichsten Junij vijftien hōdert negentien [...]*. (9, 15/22)

   'In de eerste plaats zal de eerdergenoemde Raad van Veertig [...] anderen in de plaats van de overleden, verhuisde of afwezige personen kiezen in overeenstemming met het decreet van de eerdergenoemde keizer Karel V dat uitgevaardigd is op 21 juni 1519 [...].'

Zoals uit de voorbeelden 3 en 4 blijkt, kunnen participiumconstructies ook verbonden zijn met een ander zinsdeel of een deel van een ander zinsdeel dan het onderwerp. In deze zinnen sluiten de participiumconstructies achtereenvolgens aan bij het lijdend voorwerp *Vlissingen* en bij een deel van een bijwoordelijke bepaling, namelijk *het octroy vande voorgenoemde Keyzer Kaerle de vijfste*.

5. *In somma, de libertinssche geesten, vele genaerlicker dan eenige openbaere vyanden, hebben het roer in de handt [...]*. (17, 18/22)

   'Kortom, de vrijzinnige geesten die veel gevaarlijker zijn dan enige openlijke vijand, hebben het heft in handen [...].'

6. *die met eenen nouwen Zee / niet breeder dan thien Italiaensche mylen / de woeste landen af-sonderde*. (4, 16/8)

   'die met een smal stuk zee dat niet breder was dan tien Italiaanse mijlen, de onbewoonde landen afscheidde.'

De voorbeeldzinnen 5 en 6 bevatten verholen participiumconstructies. Deze conjuncte, verholen deelwoordconstructies sluiten aan bij het onderwerp *de libertinssche geesten*, respectievelijk bij een deel van een bijwoordelijke bepaling, te weten *eenen nouwen Zee*.

Soms is het niet zo eenvoudig om aan te geven op welke wijze een participiumconstructie zonder uitgeschreven subject met de hogere zin verbonden is. Voorbeelden daarvan zijn:

1. *Als hy op de Spaensche aen-quam / wilden sy haer te weer stellen / maer naer datter een charge ofte twee met musquetten op haer was ghedaen / viel haren moedt in de schoenen. Aen boordt kommende / wasser gheen middel om boven te kommen / ende te enteren* / (1, 1/4)

   'Toen hij de Spanjaarden naderde, wilden zij zich verweren, maar nadat er twee charges met vuurwapens op hen waren uitgevoerd, zonk hun de moed in de schoenen. Toen hij en zijn mannen langszij kwamen, was er geen manier om boven te komen en te enteren.'

   In dit geval moet de participiumconstructie verbonden worden gedacht via een verzwegen meewerkend voorwerp met de strekking van 'voor hem en zijn mannen' bij de werkwoordelijke gezegdes in het gedeelte *was ... enteren* in het vervolg van de zin. Zulke constructies zijn uitzonderlijk.
2. *want my wel ghedenckt dat weder t' huys ghekommen zijnde / ende siende het toelopen van 't volck / ende de groote Loff die hem op alle plaetsen gaven; my seyde: [...]*. (1, 22/8)

   'Want ik herinner me goed dat hij, toen hij weer thuisgekomen was en het toeschieten van het volk en de grote lof die het hem overal toezwaaide, zag, mij zei: [...].'

   In het zestiende- en zeventiende-eeuws wordt een voor de hand liggend subject vaak weggelaten. In dit voorbeeld is het onderwerp 'hy' bij de persoonsvorm *seyde* verzwegen. Met dit verzwegen onderwerp kan de participiumconstructie verbonden worden gedacht.

B. Voorbeelden van absolute participiumconstructies:

1. *Daer over hy dan geoordeelt wert de doot weerdig te syn / eñ is dien volgens gestraft metter coorde / synde op syn borst gehegt een pampier met de redenen van zijn doot*. (20, 13/5)

   'Daarom oordeelde men dat hij de doodstraf verdiende en hij is dientengevolge opgehangen, terwijl op zijn borst een papier gehecht was met de redenen voor zijn dood.'

2. *ende hebben [...] een bequaeme plaetse gheordonneert ende doen maecken [...] wesende de voornoemde plaetse van forme als het voorgestelde Figuerken uytwijst*. (24, 20/5)

   'en ze hebben [...] een geschikte plaats aangewezen en laten maken [...]. terwijl de eerdergenoemde plaats de vorm heeft die het plaatje hiervoor laat zien.'

Het uitgeschreven subject binnen de participiumconstructies is achtereenvolgens *een pampier met de redenen van zijn doot* en *de voornoemde plaetse*. De functie van de participiumconstructies is in beide gevallen die van bijwoordelijke bepaling.

3. *Nu hefft mechteld vurschreuen ouck oere fruntschapp bedacht, end geuet oer brueders ēn susters alle wat tot oerem lieue gehoert End noch vyfftich golde gulden / den gulden van xxviij stuuer*. (6, 19/22)

   'Nu heeft de eerdergenoemde Mechteld ook haar familie bedeeld en ze geeft haar broers en zusters alles wat ze bezit en nog vijftig gouden guldens, waarbij de gulden de waarde heeft van achtentwintig stuners.'

4. *wy seylde w-s-w wynt oost moeyge coelte* (19, 18/9)

   'Wij zeilden West-Zuid-West, terwijl de wind uit het oosten waaide en er een aangename bries stond.'

   De zinnen 3 en 4 illustreren het verschijnsel van de verholen, absolute participiumconstructies. In zin 3 kan in de deelwoordconstructie het participium 'zynde' ingevuld worden, terwijl de woordgroep *den gulden* als onderwerp, fungeert. In zin 4 hebben we te maken met twee nevengeschikte verholen, absolute participiumconstructies: het participium 'zynde' kan twee keer worden ingevoegd. De subjecten zijn achtereenvolgens *wyut* en *moeyge coelte*.

Opmerkingen:

a. Het begrenzen van een participiumconstructie kan problemen opleveren. We kunnen dit illustreren aan de hand van de volgende voorbeelden:

1. *De oudste brand [...] was den brand van 't oude Stadhuis deezer Stad; voorgevallen den 7 July 1652. omtrent 2 uuren na middernacht, zonder dat men ooit zeeker heeft konnen verneemen door wat toeval*. (13, 1/5)

   'De oudste brand [...] was de brand van het oude stadhuis van deze stad die op 7 juli 1652 rond 2 uur 's morgens heeft plaatsgevonden, zonder dat men ooit met zekerheid heeft kunnen achterhalen door welke oorzaak.'

   Bij deze zin kunnen we ons afvragen of de bijwoordelijke bijzin *zonder ... toeval* deel uitmaakt van de deelwoordconstructie of als bepaling fungeert in de hogere zin. Op grond van de inhoud kiezen we voor de eerste mogelijkheid.

2. *Het Theatrum, is [...] verdeelt in ses schuyus opgaende Circulen ofte ronde ommegangen / de eene boven de andere behoorlicken verheven zijnde / op dat altijdt de bovenste / sonder dat hij vande onderste verhindert werde / tgene ghesneden werdt / ghemackelijck ende onbekommerlijck sien kan:* (24, 30/6)

   'Het amfitheater is [...] verdeeld in zes schuin oplopende kringen, waarvan de ene zich een behoorlijk stuk hoger dan de andere bevindt, opdat een hoger gezeten persoon altijd zonder dat hij door een lager gezeten persoon gehinderd wordt, dat wat gesneden wordt, gemakkelijk en ongehinderd zien kan.'

Ook hier is het de vraag of de bijwoordelijke bijzin *op dat ... kan* het doel aangeeft in de hogere zin of in de participiumconstructie. De laatste optie geeft de meest logische zin.

b. Een participiumconstructie kan ingeleid worden door het voegwoord ‘als’.

Onder deeze, als de hartnekkighsten, en daarom zoo lang gemart hebbende, werden 'er gevonden, die 't [...] weigherden. (18, 23/5)

‘Onder deze personen die immers de halsstarrigsten waren en die daarom zo lang gewacht hadden, bevonden zich mensen die het [...] weigerden.’

We hebben hier te maken met een verholen participiumconstructie en een gewone die nevengeschikt met elkaar verbonden zijn. Ze zijn beide conjunct en sluiten aan bij *deeze*. Het voegwoord *als* heeft redengevende betekenis.

c. Gecompliceerd wordt een participiumconstructie, wanneer deze begint met een relatieve aansluiting (zie par. 6.8.4.), zoals in:

In 't enteren vande andere Schepen / wierdt bonne guerre gheroepen / d' welck de Spaensche hoorende / liepen al beneden. (1, 9/11)

‘Bij het enteren van de andere schepen werd “bonne guerre” geroepen. En toen de Spanjaarden die hoorden, verlieten ze allemaal het dek.’

Deze participiumconstructie is absoluut met *de Spaensche* als uitgeschreven subject. Het betrekkelijk voornaamwoord *d' welck* dat binnen de participiumconstructie als het ware als lijdend voorwerp fungeert, brengt de relatieve aansluiting tot stand. Bij de persoonsvorm *liepen* ontbreekt het onderwerp dat overigens voor de hand ligt.

d. Zowel een conjuncte als een absolute participiumconstructie kan verstenen. Het participium verliest dan zijn waarde als participium en zwakt af tot een voorzetsel of voegwoord. Voorbeelden zijn:

1. *EErst zullen de voorschreven Veertige [...] andere [...] verkiezen: achtervolgende het octroy vande voorgenoemde Keyzer Kaerle de vijfste, gegeven den enentvvintichsten Junij vijftien hõdert negentien [...]*. (9, 15/22)

   ‘In de eerste plaats zal de eerdergenoemde Raad van Veertig [...] anderen [...] kiezen in overeenstemming met het decreet van de eerdergenoemde keizer Karel V dat uitgevaardigd is op 21 juni 1519 [...].’

2. *Maar genomen dat de geen, die ons geschapen heeft, almachtig is, en dat hy ook vermaak schept in ons te bedriegen, zo zullen wy echter in ons een vryheit vinden [...]*. (5, 21/5)

   ‘Maar gesteld dat degene die ons geschapen heeft, almachtig is en dat hij er ook plezier aan beleeft om ons te bedriegen, dan zullen wij echter in ons een vrijheid vinden [...].’

6.7. Infinitiefconstructies

6.7.1. Vorm en functie

Een infinitiefconstructie is een woordgroep met een infinitivus als kern. Deze woordgroep heeft meestal de waarde van een beknopte bijzin. De infinitiefconstructie wordt in het algemeen vergezeld van het voorzetsel 'te', eventueel in combinatie met een van de voorzetsels 'door', 'met', 'zonder', 'in' of 'van'.

Een infinitiefconstructie kan verschillende functies vervullen, zoals die van:

A. onderwerp.

> *Ghelyck nu de nuchtere luyden lichtelyck an den slimmen ghanghen mercken dat iemand droncken is: zo ist weder onmoghelyck voor den droncken luyden te zien / dat een ander ende zwaarlyck dat hy zelve droncken is*. (III, 13/6)
>
> 'Zoals de nuchtere mensen nu gemakkelijk aan het slingeren bemerken dat iemand dronken is, zo is het daarentegen voor de dronken mensen onmogelijk te zien dat een ander, en moeilijk te zien dat hij zelf dronken is.'

Nevengeschikt zijn de adjectieven *onmoghelyck* en *zwaarlyck*. Deze vormen het naamwoordelijk deel van het gezegde. Voorlopig onderwerp is het enclitische *-t* in *ist*. Het werkelijke onderwerp wordt gevormd door de infinitiefconstructies *zien ... ander* en *dat ... is*. Hierbij is sprake van samentrekking van *droncken is* en van *te zien* (zie par. 6.8.1.).

B. lijdend voorwerp.

> *[...] soo heeft hy eindelijck besloten dit Worstel-boek in het licht te geven [...]*. (1, 13/7)
>
> '[...] heeft hij tenslotte besloten dit boek over de worstelkunst uit te geven [...].'

De infinitiefconstructie *dit ... geven* fungeert als direct object.

C. naamwoordelijk deel.

> *Des Winters worden de Olyphanten tochtigh, ende dan zijnse als dol ende rasende, en niet te bedwingen*, (2, 17/8)
>
> ''s Winters worden de olifanten bronstig en dan zijn ze als het ware dol en razend en onbedwingbaar.'

De infinitiefconstructie *niet te bedwingen* maakt deel uit van het naamwoordelijk deel van het gezegde.

D. voorzetselvoorwerp of oorzakelijk voorwerp.

1. *Maar genomen dat de geen, die ons geschapen heeft, almachtig is, en dat hy ook*

vermaak schept in ons te bedriegen, zo zullen wy echter in ons een vryheit vinden, die zodanig is, dat wy zo dikwijls, als wy willen, ons konnen onthouden van die dingen te geloven, de welken wy niet wel kennen, en ons dus verhoeden van ooit bedrogen te wezen. (5, 21/5)

'Maar gesteld dat degene die ons geschapen heeft, almachtig is en dat hij er ook plezier aan beleeft om ons te bedriegen, dan zullen wij echter in ons een vrijheid vinden die ervoor zorgt dat wij, zo vaak als wij willen, ons ervan kunnen onthouden om die zaken te geloven die wij niet goed kennen, en ons er aldus voor behoeden om ooit bedrogen te worden.'

2. *Ennd offt sich anders begene / ennd dat Johan ouerbleue / end sich verannderen wurde / so sall hie altoos verbonden syn obgemelten frunden noch eins vijfftich gold gulden genen end eerlicken wtrichten*. (6, 31/4)

'En indien het anders toe zou gaan en Johan het langst zou leven en zou trouwen, dan zal hij altijd verplicht zijn aan bovengenoemde familieleden nog eenmaal vijftig gouden gulden te geven en ze eerlijk uit te keren.'

E. resultatieve werkwoordsbepaling.

[...] en met de slincker hant vat I het rechter been van H, en dwingt hem alsoo te vallen. (1, 32/6)

'[...] en met de linkerhand pakt I het rechterbeen van H en dwingt hem op die manier te vallen.'

De infinitiefconstructie *vallen* fungeert als resultatieve werkwoordsbepaling.

F. bijwoordelijke bepaling.

1. *De kerk deed men sluiten; op een deur naa, om de rest te loozen*. (18, 19/20)

   'De kerk liet men sluiten op een deur na om de rest kwijt te raken.'

   De infinitiefconstructie fungeert als bijwoordelijke bepaling van doel.
2. *Ende het soete voornemen alsoo uytgevoert heeft my te dienstigen licht gedocht voor de Corenmate; daer onder het geschapen vvas voor eerst te smooren, sonder de moeyte die ick aengevvent hebbe, om het oock onse Eevve te moghen bekent maken*. (21, 12/5)

   'En het aangename plan dat aldus uitgevoerd was, leek mij een te nuttig licht voor onder de korenmaat. En het was voorbestemd om aanvankelijk daaronder te blijven steken, als ik niet de moeite genomen had om het ook aan onze tijdgenoten bekend te maken.'

   Uit de infinitiefconstructie is het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord *daer onder* naar voren geplaatst. Daarmee is zinsvervlechting ontstaan. De infinitiefconstructie *daer onder* + *voor ... maken* heeft de functie van bijwoordelijke bepaling van doel. Daarbinnen zit overigens nog een infinitiefconstructie met dezelfde functie, namelijk *het ... maken*.

3. *yck salse lappen in mijn vel // sonder achter te dincken* (3, 5)

   'Ik zal hem gulzig naar binnen slaan zonder me daarom te bekommeren.'

   De functie van de infinitiefconstructie is die van bijwoordelijke bepaling van omstandigheid.
4. *Want ghelijck het licht van een Lamp, die by-na uyt is, noch onderhouden wert, met weynigh ende dickwils olye by te gieten, ende met veel ende teffens over-gieten, uytgaet: soo wert oock in Oude luyden de weynige ende by-nae uyt-gaende wermte door weynigh ende dickwils voedsel te nemen verquickt, ende door te veel uytgeblust.* (15, 11/6)

   'Want zoals het licht van een lamp die bijna leeg is, nog verzorgd wordt door vaak weinig olie bij te vullen en door het bijvullen van veel olie tegelijk uitgaat, zo wordt ook de bijna dovende warmte in oude mensen opgewekt door dikwijls weinig voedsel te nemen en door te veel [voedsel te nemen] gedoofd.'

   In dit voorbeeld hebben we te maken met drie bijwoordelijke bepalingen van middel die de vorm van infinitiefconstructies hebben. Daarbij gaan we ervan uit dat in de woordgroep *door te veel* het gedeelte *voedsel te nemen* samengetrokken is (en niet slechts het zelfstandig naamwoord *voedsel*).

G. bijvoeglijke bepaling.

1. *[...] daer ick nochtans wt anderen verneme dat deselue in goeden doene is, ende mercke uwe diligentie in anderen te schrijven.* (17, 1/5)

   'terwijl ik toch van andere mensen verneem dat u in goede gezondheid verkeert, en uw vlijt om aan andere mensen te schrijven opmerk.'

   De woordgroep *in ... schrijven* fungeert als bijvoeglijke bepaling bij het zelfstandig naamwoord *diligentie*.
2. *De Markgraaf, Schout der stadt [...] en de Majestraat [...] worden verkundschapt van 't ongemak, en maaken zich derwaarts, op hoope van het, door 't ontzagh hunner jeeghenwoordigheit te stillen.* (18, 7/11)

   'De markies, de schout van de stad [...] en de stedelijke overheid [...] werden op de hoogte gebracht van de onrust en gingen daarheen in de hoop die door het ontzag voor hun aanwezigheid te beëindigen.'

   Het zelfstandig naamwoord *hoope* heeft als bijvoeglijke nabepaling de woordgroep *van ... stillen* bij zich.

H. bijwoordelijke nabepaling.

1. *Dit gebouw had [...] een ruime markt voorzich, daar 't water by langs liep, en overzulx zeer gereet te bekomen was:* (13, 5/7)

   'Dit gebouw had [...] een ruime markt aan de voorkant waar het water langs stroomde en daardoor zeer gemakkelijk te verkrijgen was.'

De infinitiefconstructie *bekomen* is een deel van een zinsdeel: zij fungeert als bijwoordelijke nabepaling bij het bijvoeglijk naamwoord *gereet*.

2. *De Stichter van Hofvvijck is haer te lief, om een stuxken VVercks van den Dichter te vervverpen*. (21, 17/9)

   'De stichter van Hofwijk is u te dierbaar om een stukje werk van de dichter te verwerpen.'

   De infinitiefconstructie fungeert als bijwoordelijke nabepaling bij een bijvoeglijk naamwoordgroep, te weten *te lief*.

Opmerkingen:

Tenslotte dienen nog enkele voorbeelden om erop te wijzen welke problemen zich bij de interpretatie van infinitiefconstructies kunnen voordoen.

1. *Eñ de wijse Plato schrijft in 't 2. Boeck van syn Wetten, dat God de Oude luyden den Wijn gegeven heeft als een heylsame remedie tegens de strafheyt van den ouderdom, eñ om haer beswaertheyt in vrolickheyt te doen veranderē*. (15, 33/6)

   'En de wijze Plato schrijft in het tweede deel van zijn Nomoi dat God de wijn aan de oude mensen gegeven heeft om de stijfheid van de ouderdom afdoende tegen te gaan en om hun depressiviteit in vrolijkheid te laten veranderen.'

   Nevengeschikt zijn de woordgroepen *als ... ouderdom* en *om ... veranderē*. Deze woordgroepen hebben een verschillende vorm. De eerste heeft de vorm van *als* + een zelfstandig naamwoordgroep, de tweede die van *om* + *te* + een infinitiefconstructie. Een dergelijke nevenschikking laten we in het moderne Nederlands liever niet staan. In de vertaling maken we daarom van beide woordgroepen infinitiefconstructies.
2. *Eñ sullen alle Boeck-druckers gehouden zijn een Exemplaer originel te houdē van alle Boecken ende Acten die sy sullen drucken / ende 'tselve aende Ghecommitteerde Raden ofte Ghedeputeerde Staten vande respective Provintien over te senden / aleer eenige van dien uytgegeven ofte verkocht sullen mogen werdē / omme te weten wat namaels daer toe ofte af sal wesen gedaen*. (26, 8/13)

   'En alle boekdrukkers zijn verplicht een origineel exemplaar te behouden van alle boeken en acten die zij zullen drukken en dat aan de Gecommitteerde Raden of Gedeputeerde Staten van de verschillende gewesten te sturen voordat enig boek of acte uitgegeven of verkocht zal mogen worden, opdat men weet wat achteraf eraan toegevoegd of eruit verwijderd zal zijn.'

   De infinitiefconstructie *weten ... gedaen* heeft de functie van bijwoordelijke bepaling van doel. Deze sluit echter niet probleemloos aan bij de rest van de zin, omdat het onderwerp van de zin niet overeenkomt met het 'onderwerp' van de infinitiefconstructie. We lossen dit probleem op door in onze vertaling de infinitiefconstructie met een eigen onderwerp, 'men', weer te geven.

3. *Wy stutten hier den Druckroem meê*,
   Ten roem der wijtberoemde steê,
   En haer vernuft, wel waert te wyen
   Ten Heiligh aller druckeryen. (27, 33/6)

   'Wij steunen met dit gedicht de drukkunst ter ere van de zeer beroemde stad en haar genie die het zeker waard is verheven te worden tot beschermheilige van alle drukkerijen.'

   De infinitiefconstructie *wyen ... druckeryen* fungeert als bijwoordelijke nabepaling bij het bijvoeglijk naamwoord *waert*. De verholen participiumconstructie *wel ... druckeryen* sluit aan bij *haer vernuft*. De woordgroep *haer vernuft* fungeert als 'onderwerp' binnen deze verholen participiumconstructie en als 'lijdend voorwerp' binnen de infinitiefconstructie. Deze structuur kunnen we in de vertaling niet handhaven. We zetten daarom de infinitiefconstructie om in de lijdende vorm, zodat het betrekkelijk voornaamwoord 'die' met als antecedent de woordgroep 'haar genie' binnen de bijzin die de weergave van de verholen participiumconstructie is, en binnen de infinitiefconstructie de functie van 'onderwerp' krijgt.
4. *[...] overmits dat het menschelicke lichaem het subjectum ofte onderworpsel is / waer inne den Medicus ende Chyrurgus moeten arbeyden ende wercken / ende met vlijdt ende neersticheyt soo vele het mogelicken is / soo langhe in goeder ghesontheyt te houden ende te bewaeren / met behoorlijcke ende geoorlofde middelen ende Medicinen / ter tijt ende wijlen toe dat het Godt Almachtich believen sal de ghegheven siele wederomme tot hem te roepen / ende het aertsche lichaem naer de aerde / daer het van ghenomen is / wederomme te seynden [...]*. (24, 1/27)

   'aangezien het menselijke lichaam het voorwerp [2 ×] is waarmee de medicus en chirurg moeten werken [2 ×] en dat ze met vlijt [2 ×] zoveel mogelijk zo lang in goede gezondheid moeten houden [2 ×] met passende en toegestane medicijnen [2 ×] totdat [2 ×] het de almachtige God behagen zal de gegeven ziel weer tot Zich te roepen en het aardse lichaam naar de aarde terug te zenden waar het vandaan komt. [...].'

   In dit voorbeeld is er sprake van een overspannen samentrekking in het gedeelte *waer inne ... seynden* (zie par. 6.8.1.). In de eerste plaats is in de tweede nevengeschikte bijzin het betrekkelijke woord samengetrokken (voor *met vlijdt ende neersticheyt*). Dat zou moeten zijn 'dat'. Aangezien de eerste bijzin wordt ingeleid door het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord *waer inne*, kan de samentrekking overspannen worden genoemd. Daarnaast is de persoonsvorm *moeten* samengetrokken, waarbij de infinitieven die afhankelijk van *moeten* zijn, in de tweede bijzin voorafgegaan worden door het voorzetsel *te*. In de vertaling moeten we ervoor zorgen dat de overspannen samentrekking verdwijnt. We voegen daartoe in de tweede bijzin het juiste betrekkelijke woord in en de persoonsvorm 'moeten'; de voorzetsels *te* worden weggelaten. In dit voorbeeld zitten overigens nog twee infinitiefconstructies, namelijk *de ghegheven ... roepen* en *het aertsche ... seynden*. Deze hebben de functie van onderwerp.

6.7.2. Accusativus cum infinitivo

Wanneer het lijdend voorwerp bestaat uit een ‘te’ + infinitiefgroep waarin zich een voornaamwoord, een substantief of een substantiefgroep in de vierde naamval bevindt, hebben we te maken met een accusativus cum infinitivo (letterlijk vertaald: vierde naamval met onbepaalde wijs). De afkorting voor deze syntactische constructie luidt a.c.i.. Het voornaamwoord, het substantief of de substantiefgroep in de vierde naamval kan worden beschouwd als het onderwerp van de infinitivus. Binnen de a.c.i.-constructie kunnen nog andere elementen aanwezig zijn, maar die zijn voor het wezen van het onderhavige syntactische verschijnsel niet van belang.

Een a.c.i. komt slechts bij bepaalde typen werkwoorden voor. Het gaat daarbij om de zogenaamde verba sentiendi en verba declarandi. Dat zijn de werkwoorden die een innerlijke gewaarwording, dan wel een mededelende activiteit uitdrukken. Voorbeelden daarvan zijn ‘menen’ en ‘voelen’, respectievelijk ‘zeggen’ en ‘verklaren’.

We vertalen een a.c.i. met een lijdend voorwerpzin die begint met het voegwoord ‘dat’. In die lijdend voorwerpzin fungeert het oorspronkelijke woord of de oorspronkelijke woordgroep in de accusativus als onderwerp, terwijl de infinitivus uit de a.c.i. in de vertaling het werkwoordelijk gezegde of het werkwoordelijk deel van het naamwoordelijk gezegde wordt.

Voorbeelden van een a.c.i.:

1. *Bovendien soo getuygen gheleerde Theologanten, midtsgaders de geestelijcke rechten, oock mede eenighe oude Rabbijnen sulcx inder waerheydt te geschieden*. (II, 52/4)

   ‘Bovendien getuigen geleerde theologen, evenals de kerkelijke rechten en ook sommige oude rabbijnen dat dat werkelijk gebeurt.’

   Het lijdend voorwerp *sulcx inder waerheyt te geschieden* vertoont alle kenmerken van een a.c.i.-constructie: het fungeert als zodanig bij een verbum declarandi (*getuygen*) en bevat de elementen voornaamwoord in de vierde naamval (*sulcx*), *te* en een infinitivus (*geschieden*). De a.c.i. is in de vertaling weergegeven als een lijdend voorwerpzin met ‘dat’, waarbinnen het voornaamwoord *sulcx* als onderwerp en de infinitivus *geschieden* als werkwoordelijk gezegde fungeert.
2. *Terwijl wy dus al 't geen, daar af wy twijffelen, en dat wy ook verdichten valsch te zijn, verwerpen*, (5, 28/9)

   ‘Terwijl wij aldus alles waaraan wij twijfelen en waarvan wij ook bedenken dat dat niet waar is, verwerpen,’

   Het lijdend voorwerp bij de persoonsvorm *verdichten* (een verbum declarandi) is *dat + valsch te zijn*. Hierin herkennen we de vorm van de a.c.i.: *dat* is het accusatiefgedeelte, het voorzetsel *te* is aanwezig, terwijl *zijn* de infinitivus is. We kunnen *valsch* interpreteren als een soort naamwoordelijk deel van het gezegde. De vertaling van de lijdend voorwerpzin wordt

ingeleid door het voegwoord ‘dat’: daarin fungeert de oorspronkelijke accusativus als onderwerp ‘dat’, terwijl de infinitivus tot persoonsvorm ‘is’ geworden is. De vooropplaatsing van *dat* veroorzaakt zinsvervlechting (zie par. 6.8.2.).

Wanneer een a.c.i. voorkomt bij werkwoorden die een resultatieve werkwoordsbepaling bij zich kunnen hebben, laten we de vertaling van de elementen ‘te’ en de infinitivus gewoonlijk achterwege, zoals in:

> *welcke verdubbelinge ick, gelyck oock eertyts van wylen den hooghgeleerden Heere Vossius zelf, oordeele een gansch ongerymde en overtollige misspellinge te wezen, tegens den voorgang van Hebreen, Griecken, Latynen, Italianen, Spanjaerden, Franschen, Hooghduitschen, en andere tongen:* (12, 24/8)
>
> ‘en ik acht die verdubbeling, zoals ook eertijds wijlen de hooggeleerde heer Vossius zelf, een volkomen ongerijmde en overbodige verkeerde spelling die indruist tegen het voorbeeld van de Hebreeuwse, de Griekse, de Latijnse, de Italiaanse, de Spaanse, de Franse, de Hoogduitse taal en andere talen.’

De woordgroep *welcke verdubbelinge* is de woordgroep in de vierde naamval; het ‘te’ + infinitief-gedeelte bestaat uit *te wezen*. De woordgroep *een gansch ... misspellinge* kan als een naamwoordelijk deel van het gezegde beschouwd worden.

De vertaling met een ‘dat’-zin is hier overigens ook goed mogelijk:

> ‘en ik ben van mening [...] dat die verdubbeling een volkomen ongerijmde en overbodige verkeerde spelling is [...].’

Merk op dat in dit voorbeeld bovendien sprake is van een relatieve aansluiting (zie par. 6.8.4.) en van zinsvervlechting.

Opmerkingen:

I. In de volgende zin is geen sprake van een a.c.i.:

> *hy ghevoelde verscheyden drancken in zyn borste vast walghen en balghen [...]:* (III, 3/6)
>
> ‘Hij voelde verschillende dranken hevig in zijn maag opspelen [...].’

Bij de persoonsvorm *ghevoelde*, een vorm van een verbum sentiendi, fungeert *verscheyden ... balghen* als lijdend voorwerp. Toch hebben we hier niet te maken met een a.c.i.: het voorzetsel ‘te’ ontbreekt namelijk.

II. Een bijzondere vorm van de a.c.i. is de a.c.a.: de accusativus cum adjectivo (in vertaling: vierde naamval met bijvoeglijk naamwoord). Ook de a.c.a. heeft de functie van lijdend voorwerp en komt uitsluitend voor bij de verba sentiendi of declarandi. Wanneer de elementen ‘te’ en de infinitivus uit de a.c.i. bestaan uit ‘te zyn’, waarbij ‘zyn’ als koppelwerkwoord dienst doet, dan kunnen ze in het zestiende- en zeventiende-eeuws weggelaten worden. Wat overblijft is de a.c.a.. Deze bestaat in ieder geval uit een woord of een woordgroep in de accusativus en een adjectief(groep).

Daarnaast kunnen nog bepalingen voorkomen. Terwijl het woord of de woordgroep in de vierde naamval als onderwerp bij het verzwegen koppelwerkwoord ‘zyn’ beschouwd kan worden, fungeert het adjectief of de adjectiefgroep als het ware als naamwoordelijk deel van het gezegde.

We vertalen de a.c.a. evenals de a.c.i. als een lijdend voorwerpzin die begint met ‘dat’. Daarin wordt het woord of de woordgroep in de vierde naamval het onderwerp. Bovendien voegen we een vorm van het koppelwerkwoord ‘zijn’ toe. Het adjectief, dan wel de adjectiefgroep vinden we terug als een echt naamwoordelijk deel van het gezegde.

Voorbeelden van een a.c.a.:

1. *dit is geschiedt door onkundigheyt der dingen, ofte door quaet bericht van andere aen haer gedaen, want wij bevinden door onse loffelijcke Scheep-vaerten, over de gantsche werelt, sommige dingen heel anders als sy schrijven*. (2, 5/8)

   ‘Dit is gebeurd door onwetendheid van de zaken of door verkeerde informatie die door anderen aan hen gegeven is, want wij bemerken door onze prijzenswaardige scheepvaarten over de gehele wereld dat sommige zaken heel anders zijn dan zij schrijven.’

   Lijdend voorwerp bij het verbum sentiendi *bevinden* is de woordgroep *sommige ... schrijven*. De woordgroep in de vierde naamval is *sommige dingen; heel anders als sy schrijven* is de adjectiefgroep. De constructie van het lijdend voorwerp is dus die van de a.c.a. Deze vinden we in de vertaling als een lijdend voorwerpzin terug. Daarin fungeert *sommige dingen* als onderwerp; de adjectiefgroep is naamwoordelijk deel geworden. Toegevoegd is een vorm van het koppelwerkwoord ‘zijn’.
2. *Yck verseecker u wijff in seven daegen levent off doot* (3, 32)

   ‘Ik garandeer dat uw vrouw binnen een week levend of dood is.’

   De accusativus *u wijff* is onderwerp geworden, de adjectieven *levent* en *doot* naamwoordelijk deel. Aangevuld is de persoonsvorm ‘is’.

6.7.3. Nominativus cum infinitivo

De nominativus cum infinitivo oftewel de n.c.i. (in vertaling: eerste naamval met onbepaalde wijs) is in feite de tegenhanger van de a.c.i. Ook de n.c.i. komt voor bij de verba sentiendi en declarandi, maar deze werkwoorden worden dan in de lijdende vorm gebruikt. De n.c.i. bestaat eveneens tenminste uit drie elementen, te weten ‘te’, een infinitivus en een woord of een woordgroep in de nominativus. Het woord of de woordgroep in de eerste naamval is als het ware het onderwerp van de infinitivus. De syntactische functie van de n.c.i. is die van onderwerp.

Hoewel het soms mogelijk is de lijdende vorm van de zin te handhaven, maken we bij het vertalen van de zin in de lijdende vorm bij voorkeur een zin in de bedrijvende vorm. Als onderwerp voegen we ‘men’ toe. De n.c.i. wordt dan weergegeven in de vorm van een lijdend voorwerpzin die

begint met het voegwoord ‘dat’. Het woord of de woordgroep in de nominativus wordt onderwerp, terwijl de infinitivus als (deel van het) werkwoordelijk gezegde of als werkwoordelijk deel van het naamwoordelijk gezegde gaat fungeren.

Voorbeelden van een n.c.i.:

1. *Daer over hy dan geoordeelt wert de doot weerdig te syn* / (20, 13)

   ‘Daarom oordeelde men dus dat hij de doodstraf verdiende.’

   Het gezegde is actief geworden. Ingevoegd is het onderwerp ‘men’. De n.c.i. is nu lijdend voorwerpzin. Daarin fungeert het oorspronkelijke woord in de nominativus, *hy*, als onderwerp, terwijl de bestanddelen *te* en de infinitivus *syn* als het gezegde weergegeven zijn. Wanneer we bij deze zin de lijdende vorm aanhouden, dan luidt de vertaling:

   ‘Daarom werd er dus geoordeeld dat hij de doodstraf verdiende.’

2. *[...] om te ontgaen het knoopen van den nestel, daer mede dese jonge lieden werden gheseyt gedreyght te zijn:* (II, 24/6)

   ‘om te ontkomen aan het vastknopen van de veter, waarvan men zegt dat deze jonge mensen daarmee bedreigd worden.’

   Ook hier is ‘men’ als onderwerp toegevoegd. De n.c.i. is vertaald met een ‘dat’-zin. In dit voorbeeld is ook sprake van zinsvervlechting (zie par. 6.8.2). Het feit dat het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord *daer mede* deel uitmaakt van de n.c.i., compliceert de vertaling. Ook hier kan de lijdende vorm eventueel gehandhaafd blijven. De vertaling wordt dan:

   ‘om te ontkomen aan het vastknopen van de veter, waarvan wordt gezegd dat deze jonge mensen daarmee bedreigd worden.’

6.8. Samengestelde zinnen

6.8.1. Samentrekking

In het geval van twee nevengeschikte hoofdzinnen of twee nevengeschikte bijzinnen is het mogelijk dat één of meer zinsdelen uit de eerste hoofd- of bijzin niet herhaald worden in de tweede. We spreken dan van samentrekking. Het komt overigens ook voor dat één of meer zinsdelen juist in de eerste hoofd- of bijzin samengetrokken zijn, terwijl ze wel in de tweede hoofd- of bijzin voorkomen. Een samentrekking is voor ons gevoel alleen correct, indien het samengetrokken zinsdeel, dan wel de samengetrokken zinsdelen in beide zinnen dezelfde vorm, grammaticale functie en betekenis heeft, respectievelijk hebben. Wanneer dat niet het geval is, heet een samentrekking overspannen. In het zestiende- en zeventiende-eeuws komen overspannen samentrekkingen erg vaak voor.

Wanneer we met een samentrekking geconfronteerd worden, is het zaak dat we die oplossen, dat wil zeggen dat we de samengetrokken elementen op de juiste plaats in de zin invoegen. Pas dan is het immers mogelijk om inzicht te krijgen in de aard van de samentrekking. Zo wordt namelijk duidelijk of deze correct of overspannen is.

Een correcte samentrekking kan in de vertaling zonder aanvullingen gehandhaafd worden. Als we daarentegen met een overspannen samentrekking te maken hebben, moeten we die in de vertaling aanpassen aan onze twintigste-eeuwse taalopvattingen.

Een voorbeeld van een correcte samentrekking:

> *Waer om werdt Rossom ghelaect, Luther ghepresen,* (14, 31)
>
> 'Waarom wordt Van Rossum bekritiseerd en Luther geprezen?'

Samengetrokken zijn in dit geval het vragend voornaamwoordelijk bijwoord *Waer om* en de persoonsvorm *werdt*. Omdat deze woorden in beide hoofdzinnen dezelfde vorm, grammaticale functie en betekenis hebben, is de samentrekking correct.

Voorbeelden van een overspannen samentrekking:

A. naar de vorm

> *De zwaare Ladders wierden daatelyk ten wederzyden van het ontsteeken deel opgerecht, volk daar op geplaatst, en de brand Emmers naar booven op het dak op gegeeven [...].* (13, 18/22)
>
> 'De zware ladders werden dadelijk aan weerskanten van het gedeelte dat in brand stond, opgericht, mensen daarop geplaatst en de brandemmers naar boven op het dak doorgegeven [...].'

Deze zin bestaat uit drie nevengeschikte hoofdzinnen. In de tweede en derde hoofdzin is de persoonsvorm *wierden* samengetrokken. De tweede hoofdzin heeft echter de enkelvoudige persoonsvorm 'wierd' nodig. Door het verschil in vorm van de persoonsvormen kan de samentrekking overspannen genoemd worden. De vertaling van de zin bevat naar ons moderne taalgevoel wel correcte samentrekkingen.

B. naar de grammaticale functie

1. *Ick hebbe n.l. historie aenvanck gezien ende bevalt my zeer wel*. (17, 5/6)

   'Ik heb het begin van uw geschiedverhaal gezien en dat bevalt me zeer goed.'

   Samengetrokken is de woordgroep *n.l. historie aenvanck*. Omdat deze in de eerste hoofdzin de rol van lijdend voorwerp vervult en in de tweede die van onderwerp, is de samentrekking overspannen.
2. *Want het buiten twijfel is / dat de Maan en andere Sterren / die den Hemel ommelopen / in hen selve dicht en duister; en alleenlik van de Sonne door den weerschijn dus verlicht zijn / datse t'onswaart sulken schijnsel geven*. (16, 29/33)

   'Want het staat vast dat de maan en andere sterren die een baan aan de hemel beschrijven, van zichzelf niet-stralend en duister zijn en alleen door de weerschijn van de zon zo verlicht worden dat ze naar ons toe zo'n licht geven.'

In de bijzin *dat ... duister* is de persoonsvorm *zijn* samengetrokken. Het werkwoord *zijn* heeft daar de grammaticale functie van koppelwerkwoord. De uitgeschreven persoonsvorm *zijn* uit de bijzin *alleenlik ... geven* heeft de functie van hulpwerkwoord van de lijdende vorm. Daarmee is deze samentrekking overspannen.

C. naar de betekenis

Dies traadē Burghermeesters naa 't raadthuis, om eintlyk de schutters in waapenen, en op hunne kaamers te doen koomen [...]. (18, 16/9)

'Daarom gingen de burgemeesters naar het raadhuis om tenslotte de schutters *zich in wapenkleding te laten steken* en hen op hun kamers te laten komen [...].'

Samengetrokken zijn de woordgroepen *te doen koomen* in het gedeelte *de schutters in waapenen*, respectievelijk *de schutters* in *op hunne kaamers te doen koomen*. Door de verschillende betekenissen van het werkwoord 'komen' in de twee nevengeschikte infinitiefconstructies is de samentrekking overspannen.

6.8.2. Zinsvervlechting

Een lastig te onderkennen constructie is de zinsvervlechting. Een andere term voor dit verschijnsel is zinsvermenging. In geval van zinsvervlechting is een zinsdeel uit een bijzin of een beknopte bijzin naar voren verplaatst, zodat het een plaats in de hoofdzin gekregen heeft. Het is ook mogelijk dat zinsvervlechting voorkomt tussen twee bijzinnen, waarvan de ene ondergeschikt is ten opzichte van de andere. Het verplaatste zinsdeel is vaak een bijwoordelijke bepaling of een betrekkelijk woord. We moeten ons dus steeds afvragen in welke zin zo'n zinsdeel zijn syntactische functie vervult.

Wanneer we gaan vertalen, moeten we bekijken of de zinsvervlechting gehandhaafd kan blijven. Vaak is dat niet het geval en moeten we het vooropgeplaatste zinsdeel in de vertaling weer een plaats in de bijzin geven. Bij vooropplaatsing van een betrekkelijk woord zijn vaak twee vertalingen mogelijk. Of we verbinden de bijzin met de hogere zin door middel van een betrekkelijk woord en we herhalen het aangeduide begrip op de juiste wijze in de bijzin, of we maken een tussenzinnetje.

Voorbeelden van zinsvervlechting:

1. *Daer op sagh ick dat mijn Vader gesien hadde, als hy sich gelusten liet de lichamelicke lusten van sijn Hofvvijck soo te beschrijven, datse de Ziel raeckten; [...].* (21, 8/12)

   'Ik merkte dat mijn vader daarop gelet had, toen het hem behaagde de zintuiglijke genoegens van zijn Hofwijk zo te beschrijven, dat deze de ziel zouden raken.'

De woordgroep *Daer op* heeft de functie van voorzetselvoorwerp binnen de bijzin *dat mijn Vader gesien hadde [...]*. Zij is echter naar voren verplaatst en heeft een plaats in de hoofdzin gekregen. Daarmee is zinsvervlechting ontstaan. In de vertaling vinden we het voorzetselvoorwerp in de bijzin terug.

2. *Hier toe merckte ick dit myn werck vā Wellevens (of zo ghyt noemt) Zedekunste ofte Zedevorm / te moghen velen nut ende niemandē schadelyck wezen;* (III, 23/5)

   'Ik bemerkte dat dit werk van mij van de kunst om goed te leven of van - zoals u het noemt - de kunst of de vorm van de zeden tot dit doel voor velen nuttig zou kunnen zijn en voor niemand schadelijk.'

   De bijwoordelijke bepaling *Hier toe* fungeert als bepaling binnen de a.c.i.-constructie *dit myn werck ... wezen*. Omdat een a.c.i. een beknopte bijzin is, kunnen we stellen dat *Hier toe* vanuit de beknopte bijzin een plaats in de hoofdzin gekregen heeft. We hebben hier dus te maken met zinsvervlechting. In de vertaling heeft de bijwoordelijke bepaling een plaats binnen de 'dat'-zin gekregen.

3. *Anderen gaaven voor, dat zy 't lof wilden hooren: dien men zeide, dat daar, dien aavondt, niet af vallen zouw; en zy het wel eenen dagh, zonder dat, maaken*. (18, 12/5)

   'Anderen deden alsof zij het lof wilden horen, waarvan men zei dat die daar die avond niet plaatsvinden zou en dat zij wel een dag daarbuiten zouden kunnen.'

   Het betrekkelijk voornaamwoord *dien* is het subject bij de persoonsvorm *zouw*. Het is vanuit de tweede-graads bijzin verplaatst naar de eerstegraads bijzin. Daarmee is de onderschikking van *dien ... maaken* ten opzichte van *'t lof* bewerkstelligd. Deze dubbele functie van *dien* brengt bij vertaling een dubbele weergave met zich mee. Voor het gedeelte *dien ... zouw* is in theorie overigens ook een vertaling met behulp van een tussenzin mogelijk:

   'die - naar men zei - daar die avond niet plaatsvinden zou'.

   In de praktijk stuit deze vertaling echter op problemen door de bijzin *zy ... maaken* die nog volgt.

4. *Ende het soete voornemen alsoo uytgevoert heeft my te dienstigen licht gedocht voor de Corenmate; daer onder het geschapen vvas voor eerst te smooren, sonder de moeyte die ick aengevvent hebbe, om het oock onse Eevve te moghen bekent maken*. (21, 12/5)

   'En het aangename plan dat aldus uitgevoerd was, leek mij een te nuttig licht voor onder de korenmaat. En het was voorbestemd om aanvankelijk daaronder te blijven steken, als ik niet de moeite genomen had om het ook aan onze tijdgenoten bekend te maken.'

   Let op dat in dit voorbeeld zowel sprake is van zinsvervlechting door de vooropplaatsing van het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord *daer onder* als van een relatieve aansluiting (zie par. 6.8.4.).

6.8.3. Balansschikking

De balansschikkingszin is een hoofdzin die uit twee zinnen met de woordvolgorde van een hoofdzin bestaat. De eerste zin bevat of vooronderstelt een negatie; de tweede zin, die in modern Nederlands met ‘of’ begint, is semantisch als bijzin te beschouwen. Voor het middelnederlands noemt men de tweede zin een negatieve volgzin.

In het zestiende- en zeventiende-eeuws kan de tweede zin nog verschillende verschijningsvormen hebben. Zo bevat deze aanvankelijk nog een ontkenning en wordt deze nog niet ingeleid door een voegwoord. Via tussenvormen, waarbij in de tweede zin noch een voegwoord noch een ontkenning voorkomt, of waarbij in de tweede zin juist zowel een voegwoord als een ontkenning staat, ontstaat de vorm van de balansschikking, zoals we die nu nog kennen: de tweede zin begint met het voegwoord ‘of’ en kent geen ontkenning.

Doordat balansschikkingszinnen nog steeds bestaan, levert de vertaling ervan weinig problemen op.

Voorbeelden van een balansschikking:

1. *De krachten door de Natuur aen 't menschelijck geslacht toegevoeght, zijn in alle niet even gelijk, en schoon die in even-gelijkheidt wierden bevonden, soo souden sy nochtans soodanigh tegen malkander niet ingespannen konnen worden, of de geswintheit sal echter een van beiden meester laten blyven, te meer als die geswintheidt op kennis gegrondvest mach zijn*. (1, 1/6)

   ‘De krachten die door de natuur aan het menselijke geslacht gegeven zijn, zijn niet bij alle mensen even groot en als ze al even groot zouden worden bevonden, dan zouden zij toch niet zodanig tegen elkaar gebruikt kunnen worden, of de snelheid zal toch een van beide personen de sterkste laten zijn, te meer als die snelheid op kennis gefundeerd is.’

   In dit voorbeeld wordt de ontkennende hoofdzin *soo souden ... worden* gevolgd door een tweede zin met hoofdzinsvolgorde, terwijl die tweede zin begint met het voegwoord *of*.
2. *Zoo ras was hy niet wegh, oft het gink 'er op een zingen van Psalmen, met luide keel*. (18, 28/9)

   ‘Hij was nog niet weg, of men begon luidkeels psalmen te zingen.’

   Ook hier herkennen we een balansschikking: na een ontkennende hoofdzin volgt een tweede zin met *oft* die de woordvolgorde van een hoofdzin heeft.

6.8.4. Relatieve aansluiting

Wanneer een bijzin die ingeleid wordt door een betrekkelijk voornaamwoord, een betrekkelijk bijwoord of een betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord, het karakter heeft van een nieuwe zin, spreken we van een relatieve aansluiting. Dit doet zich vooral voor, als het antecedent van het betrekkelijk voornaamwoord, het betrekkelijk

bijwoord of het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord niet door een zelfstandig naamwoord(groep) gevormd wordt, maar door de voorafgaande zin of de vooronderstelling in die zin. Soms wordt de inhoudelijke zelfstandigheid van de bijvoeglijke bijzin verduidelijkt, doordat deze als een zelfstandige uiting genoteerd staat.

De term relatieve aansluiting is overigens geen grammaticale term; hij speelt een rol bij het vertalen van teksten uit het oudere Nederlands. In verband met de lengte van de zinnen is het meestal niet gewenst om in onze vertaling de bijzin te handhaven. We maken daarom van de bijzin een hoofdzin die we laten beginnen met het voegwoord 'En'. Het invoegen van dit voegwoord is louter een vertaalafspraak. Het betrekkelijk voornaamwoord zetten we om in een aanwijzend voornaamwoord, het betrekkelijk bijwoord in een aanwijzend bijwoord en het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord in een aanwijzend voornaamwoordelijk bijwoord.

Voorbeelden van een relatieve aansluiting:

1. *Dle vande Gerechte [...] mit d' andere van den breden Raed, zullen [...] kiezen vier Burgermeesteren [...] vvelcke gecoren personen ten zelven dage in openbare Vierschare bi den Schout den gevvoonlicken eed zal vverden af genomen*. (9, 24/31)

   'De gerechtsdienaren [...] zullen met de andere leden van de Brede Raad [...] vier burgemeesters kiezen [...]. En aan die gekozen personen zal op dezelfde dag op een openbare rechtszitting door de schout de bij die plechtigheid gebruikelijke eed worden afgenomen.'

   De bijzin die wordt ingeleid door de woordgroep *vvelcke gecoren personen* (*vvelcke* is een betrekkelijk voornaamwoord met als antecedent de zelfstandig naamwoordgroep *vier Burgermeesteren*) heeft het karakter van een nieuwe zin. We spreken daarom van een relatieve aansluiting. De lengte van de zin rechtvaardigt de vertaling van de bijzin als een hoofdzin.

2. *Sedert eenige jaren herwaert had Nederduitschlant het geluck dat vernuftige Schryvers en Letterkunstenaers loflyck hunnen yver besteedden in onze Spraeck te verrycken, te schuimen, te zuiveren, en te regelen, door schriften, of letterkunstigh onderwys; waerover wy tegenwoordigh niet voornemen ons inzicht [...] te melden [...]:* (12, 12/9)

   'Gedurende de laatste jaren had Nederland het geluk dat ingenieuze schrijvers en taalkundigen zich op loffelijke wijze wijdden aan het verrijken, zuiveren [2 ×] en aan regels onderwerpen van onze taal door geschriften of taalkundig onderwijs. En wij zijn nu niet van plan [...] ons inzicht daarover te melden [...].'

   Door het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord *waerover* en het zelfstandige karakter van de inhoud van de bijzin die daarmee begint, is er sprake van een relatieve aansluiting. Het antecedent van *waerover* is de voorafgaande zin. Er doet zich overigens in deze zin nog een ander syntactisch verschijnsel voor, te weten zinsvervlechting.

3. *Datter nu vele dronckē zyn in ghoeddunckenheyd vande ware Lere: ende den zelven met nodigher noch nutter en magh zyn dun te komen tot kennisse van huer dronckenheyd / of ten minstē tot lezinghe van hare onware meyninghen: weet elck ander daar af berispende meer vele te zegghen / dan zelf zulx inder waarheyd iet te verstaan, welck verstaan van eyghen dwaasheyd d'eerste trappe is tot ware wysheyd.* (III, 16/22)

   'Dat er nu velen dronken zijn in de overtuiging de ware leer te kennen en voor hen niets noodzakelijker of nuttiger kan zijn dan te komen tot het inzien van hun dronkenschap, of tenminste tot het onder ogen zien van de onjuiste meningen, weet ieder ander die dat laakt, veel beter te zeggen dan zelf zoiets echt te begrijpen. En dit begrijpen van de eigen dwaasheid is de eerste stap naar de ware wijsheid.'

   Het antecedent van *welck* is de vooronderstelling in de vorige zin. De inhoudelijke zelfstandigheid van de bijvoeglijke bijzin wordt ondersteund door het feit dat de bijzin als een zelfstandige uiting gepresenteerd wordt. Ook hier kan de relatieve bijzin het best vertaald worden als een nieuwe hoofdzin.

7. Stijlbijzonderheden

7.1. Tautologie

Tautologie is de benaming voor een stijlfiguur waarbij een bepaald begrip twee keer wordt uitgedrukt. Dit verschijnsel kan zich voordoen bij verschillende woordsoorten, zoals twee zelfstandig naamwoorden, twee werkwoorden of twee bijwoorden. We kennen dit gebruik nog steeds. Een andere naam ervoor is epische variatie.

We proberen voor onze vertaling steeds twee synoniemen te vinden. Wanneer dat niet goed lukt, kunnen we de tautologie weergeven in de vorm van één begrip. Daarachter plaatsen we dan tussen teksthaken de aanduiding '2 ×' om aan te geven dat het verschijnsel wel onderkend is.

Voorbeelden van een tautologie:

1. *het Groen ende Warmoes* (2, 25/6)
   'groente [2 ×]'
2. *achtervolcht eñ onderhoudē* (26, 1)
   'opgevolgd en nageleefd'
3. *vrij ende onverhindert* (24, 40)
   'ongehinderd [2 ×]'

7.2. Presens historicum

Wanneer in verhalend proza dat in de onvoltooid verleden tijd gesteld is, plotseling de onvoltooid tegenwoordige tijd, het presens, gebruikt wordt, spreken we van een presens historicum. Deze afwisseling in de werkwoordstijden wordt in het algemeen toegepast om het verhaal te verlevendigen.

Bij de vertaling moeten we erop letten dat onze weergave van de werkwoordstijden een consistent geheel vormt. Het presens historicum wordt in de vertaling bij voorkeur omgezet in de onvoltooid verleden tijd.

Een voorbeeld van een presens historicum:

> *Een ouwt wyfken [...] begost 'er teeghens aan te kribben, en den jongens asch, en vuilnis, naa 't hooft te werpen [...]. De Markgraaf, Schout der Stadt [...] en de Majestraat [...] worden verkundschapt van 't ongemak, en maaken zich derwaarts [...]. Ook verschooyd' er een groot deel, op hunne vermaaning*. (18, 3/12)
>
> 'Een oud vrouwtje [...] begon zich ertegen te verzetten en de jongens as en vuilnis naar hun hoofd te gooien [...]. De markies, de schout van de stad [...] en de stedelijke overheid [...] werden op de hoogte gebracht van de onrust en gingen daarheen [...]. Inderdaad verspreidde zich een groot aantal mensen door hun waarschuwing.'

Het verhaal wordt in de onvoltooid verleden tijd verteld. Het gebruik van de twee presensvormen in dit voorbeeld dient om de vertelling te verlevendigen.

7.3. Ellips

Wanneer in een zin een zinsdeel, en met name de persoonsvorm, ontbreekt, moeten we altijd nagaan of we met een (al dan niet overspannen) samentrekking te maken hebben of met een ellips. Als we het ontbrekende zinsdeel niet vanuit de context kunnen aanvullen, is er sprake van een ellips.

Omdat we in het twintigste-eeuws nog steeds ellipsen kennen, levert de vertaling van dit verschijnsel geen problemen op.

Voorbeelden van een ellips:

1. *hy stiet en wierp al om verre waer hy by ende ontrent quam, ende dit Kint eyudelijck siende, noch in sijn dolligheyt ghedachtigh wesende de weldaden van dit Kints Moeder, 't welck hy noch kende, nam het sachtelijck met sijn Snuyt van de Aerde, ende leyde het op een Leuyffen daer ontrent ghemackelijck neder, sonder eenigh leedt te doen, en daer mede wederom in sijn rasernye voort-varende. Dus verre Linschoten*. (2, 31/7)

   'Hij stootte en gooide alles omver waar hij in de buurt kwam en toen hij dit kind tenslotte zag, maar zich toch in zijn razernij de weldaden herinnerde van de moeder van dit kind dat hij toch herkende, nam hij het zachtjes met zijn slurf van de grond en legde het op een afdak daar in de buurt geriefelijk neer zonder het pijn te doen en ging vervolgens weer in zijn krankzinnigheid verder. Tot zover het verhaal van Linschoten.'

   In de zin *Dus verre Linschoten* ontbreekt de persoonsvorm. Deze kan niet vanuit de context aangevuld worden: daarom hebben we hier te maken met een ellips. Het is overigens niet nodig in de vertaling een persoonsvorm op te nemen.
2. *Markgraaf en Majestraat, op deezen roep, begeeven zich weeder derwaarts: maar schrikkende van den ontallyken toeloop, en 't gedruis, dat ter kerke uitklonk, dachten genoegh te doen te vinden, aan 't verzeekeren van 't stadthuis, dat niet ongedreight bleef. 'T gespuis, terwyl, zynde alle reede, ontzigh, en achterzorgh oovergekoomen, met bylen, haamers, houweelen, in de vuyst, aan blutsen, breeken, en plonderen*. (18, 33/9)

   'De markies en de stedelijke overheid begaven zich door dit lawaai weer daarheen, maar ze dachten genoeg te doen te vinden aan het veilig stellen van het stadhuis dat niet onbedreigd bleef, doordat ze schrokken van de herrie die uit de kerk kwam. Het tuig dat elk gevoel van redelijkheid, ontzag en vrees voor de consequenties verloren had, ging intussen met bijlen, hamers en houwelen in de vuist aan het beschadigen, breken en plunderen.'

   In de zin *'T gespuis ... plonderen* ontbreekt de persoonsvorm. Deze kunnen we niet aan de context ontlenen. Er is hier dus geen sprake van een samentrekking, maar van een ellips.

7.4. Anakoloet

Wanneer een zin op een andere wijze worde afgemaakt dan hij begonnen is, spreken we van een anakoloet. Naar ons huidige taalgevoel is er dan sprake van een ongrammaticale zin.

Als we vertalen, moeten we ervoor zorgen dat er een grammaticale zin ontstaat. We moeten dan vaak kiezen voor een van de constructies die in de betreffende zin voorkomen.

Voorbeelden van een anakoloet:

1. *Dan 't is seer quaet, syn gewoonlijcke maniere van leven in den ouderdom te veranderen. Het welck als de Paus Clemens de sevende bestont door raet van synen Medecijn Curtius, quam daer over te sterven, ghelijck Sleidanus betuyght in syn S. Boeck*. (15, 25/8)

   'Maar het is heel slecht om je gewone manier van leven op hoge leeftijd te veranderen. Toen Paus Clemens VII dit ondernam op advies van zijn arts Curtius, stierf hij daardoor, zoals Sleidanus verhaalt in zijn achtste boek.'

   In het gedeelte *Het welck ... Curtius* lopen twee zinsconstructies door elkaar heen. Aan de ene kant is er sprake van een relatieve aansluiting, aan de andere kant van een bijwoordelijke bijzin van tijd die ingeleid wordt door het voegwoord *als*. In de vertaling hebben we gekozen voor de bijwoordelijke bijzin, waarbij we het lijdend voorwerp binnen die bijzin ('dit') ontleend hebben aan het betrekkelijk voornaamwoord *Het welck*.
2. *Eñ ten eynde 'tselve te beter mach werden achtervolcht eñ onderhoudë / Uerbieden wy alle Boeck-druckers binnen de voorsz Uereenighde Nederlandē / voortaen yet te drucken / ofte in druck uyt te laten gaen / ten zy ht 'tselve eerst by de Gecommitteerde Radē / ofte Ghedeputeerde Staten vande respective Provintien / ofte den ghenen die inde respective Steden daer toe specialijcken sullen gheauthoriseert zijn / verthoont / gevisiteert / eñ toegelatē sal zijn / sonder dat nae de selve toelatinge daer yet toe oft afgedaen sal mogen werden*. (26, 1/8)

   'En opdat dit des te beter zal worden opgevolgd en nageleefd, verbieden wij aan alle boekdrukkers binnen de eerdergenoemde Verenigde Nederlanden voortaan iets te drukken of in druk te laten verspreiden, tenzij dat eerst door de Gecommitteerde Raden of door de Gedeputeerde Staten van de verschillende provincies of door diegenen die in de verschillende steden daartoe speciaal gemachtigd zijn, gezien, onderzocht en toegestaan zat zijn, terwijl na die toestemming niets daaraan zal mogen worden toegevoegd of daaruit zal mogen worden verwijderd.'

   In de bijzin *ten zy ... zijn* lopen een actieve en een passieve zinsconstructie dooreen. Mogelijk is dat veroorzaakt door het voorzetsel *by* dat zowel 'aan' als 'door' kan betekenen. In de vertaling vinden we de passieve zinsconstructie terug. Het lijdend voorwerp *'tselve* is onderwerp geworden en het oorspronkelijke onderwerp *hy* is weggelaten. De werkwoordsvorm *verthoont* die in de actieve zin bedoeld was als 'getoond', is in de passieve zin vertaald met 'gezien'.

Deel 2 Teksten met vragen

1 Worstelkunst

Nicolaes Petter, ‘worstelaer’ van beroep, had een worstelschool op de Prinsengracht in Amsterdam. Hij besloot een boek over zelfverdediging uit te geven en liet daartoe kopergravures maken door de bekende zeventiende- eeuwse kunstenaar Romeyn de Hooghe. Op diens prenten beelden steeds twee mannen die met letters worden aangeduid, een grote verscheidenheid aan grepen uit; Petter heeft deze van beschrijvingen voorzien. Na de plotselinge dood van Petter zette zijn leerling Robbert Cors de worstelschool voort en zorgde ervoor dat het boek in 1674 verscheen onder de titel *Klare Onderrichtinge der Voortreffelijcke worstel-konst*. Gelijktijdig kwam er een Duitse versie van dit werk op de markt en iets later een Franse. Het boek werd kennelijk gretig gekocht!

Hieronder volgen een stukje van de inleiding van het boek en instructies voor het vuistgevecht.

[1] De krachten door de Natuur aen 't menschelijck geslacht toegevoeght,
[2] zijn in alle niet even gelijk, en schoon die in even-gelijkheidt
[3] wierden bevonden, soo souden sy nochtans soodanigh tegen malkander
[4] niet ingespannen konnen worden, of de geswintheit sal echter een van
[5] beiden meester laten blyven, te meer als die geswintheidt op kennis
[6] gegrondvest mach zijn. Vele hebben hare bekommering laten gaen, om sich
[7] op het sekerste tegen alle beledigende voorvallen te beschermen,
[8] insonderheidt, de twist-sieckte uitgebannen zijnde, indien door
[9] moedwillige booswichten haer die mochten overkomen. Op dit insicht heeft
[10] onse Worstelaer sijnen geest staegh gescherpt, om bequame streken en
[11] handtgrepen uit te vinden, waer door men sich tegen moedwilligh
[12] bespringen van stooten, vuist-slagen, of anders van een mes kan
[13] verdedigen, en alle quaedt behendigh af keeren. Hierin heeft hy sich
[14] selven geduurigh geoeffent: en op dat de wereldt daer van nuttighlijk
[15] sou konnen gedient worden, soo heeft hy eindelijck besloten dit
[16] Worstel-boek in het licht te geven: maer de nydige Doot heeft ons hem
[17] ontydigh komen ontrucken, eer dat hy sijn besluit kon voltrecken.

[18] Van de Vuyst-slagen. 1.

[19] H en I staen beyde in gestalte om malkanderen met vuysten te slaen
[20] binnens arms, en soo staende (schoon dese Plaet sulcks niet aenwijst)
[21] sou d' een aen d' anderen een beenslagh konnen geven, dat die gene,
[22] aen wien de beenslagh gegeven wierdt, sou moeten vallen.

[23] 2.

[24] H slaet naer I, maer I dit siende buckt neder, waer door H sich selven
[25] om ver slaet, en in dit om ver slaen grijpt I buckende de rechter voet
[26] van H, om hem te doen vallen.

[27] 3.

[28] H voelende dat hy valt, stoot I met de rechter knie tegen sijn billen,

[29] waer door I mede genootsaeckt is te vallen. In dese val grijpt H wel
[30] mede naer het slincker been van I, maer kan daer niet by komen.

[31] 4.

[32] H en I beyde weder opgestaen, als of sy malkander buytens arms wilden
[33] slaen, soo slaet H eerst naer I, die den slaenden arm van H terstont
[34] aengrijpt achter omtrent de schouder met sijn rechter handt, en met de
[35] slincker hant vat I bet rechter been van H, en dwingt hem alsoo te
[36] vallen. Dit doen vallen van I, kan op een andere wijse, als hier wort
[37] vertoont, in de volgende Plaet gesien worden.

[38] 5.

[39] I doet H neder vallen, en houdt sijnen arm vast, dien hy eerst gevat
[40] had, en treckt of set hem een weynigh om, dan vat hy met sijn slincker
[41] hant op de slincker schouder van H, set hem de slincker knie in de
[42] lendenen, en buyght hem alsoo achter over; waer door H te sekerder
[43] moet neder vallen.

[44] 6.

[45] Doch om het vallen als boven te verhoeden, als I de knie (gelijck in de
[46] vorige Plaet is aengewesen) in de lendenen van H heeft geset, soo moet
[47] H, door 't wringen met sijn schouderen, soo verre soecken los te
[48] geraken, dat hy d' een of d' ander hant van I, los zijnde, kan vatten,
[49] en die gevat krijgende vast houden, en draeyen de selvige (dat hier
[50] de slincker is) achterwaerts na de rugh van I om, en setten sijn andere
[51] handt achter op dien omgedraeyden arm, waer door H dan I sal doen
[52] vallen, of kan hem ten minsten tot den val onvermijdelijck dwingen.

De eerste, vierde en vijfde illustratie bij Petters instructies voor het vuistgevecht.

Worstelkunst

Vragen

1	Is de participiumconstructie *door...toegevoeght* absoluut of conjunct (zie par. 6.6.)? Vertaling:
2	Wat wordt bedoeld met *in alle*? *schoon* = Waarnaar verwijst *die*?
3	*wierden*: welke tijd?
2/3	Vertaal de bijzin *schoon...bevonden*.
3	Moet *soo* vertaald worden?
6	*mach* =
1/6	Geef in eigen woorden weer wat in deze regels gezegd wordt.
6	*bekommering* = Wat doe je in de vertaling met de komma na *gaen* (zie hfdst. 3)?
7	Vertaal *op het sekerste*. *beledigende* =
8	*insonderheidt* = Is de participiumconstructie *de twist-sieckte...zijnde* absoluut of conjunct? Vertaling:
9	Benoem *haer* redekundig. Waarnaar verwijst *die*?
10	*onse Worstelaer*: hiermee wordt Nicolaes Petter bedoeld. *staegh* = Vertaal *streken*.
11/3	*waer door...keeren*: los de samentrekking op (zie par. 6.8.1.).
12	Begrens de substantiefgroep met het substantief *bespringen* als kern. *van* (voor *stooten*) =
13	Waarnaar verwijst *Hierin*?
14	Hoe moet de dubbele punt na *geoeffent* worden weergegeven? *daer van* =
15	*soo*: vergelijk r.3. *eindelijck* =
16	Vertaal *de nydige Doot*.
17	Welke functie heeft het werkwoord ‘komen’ hier (zie par. 6.4.2.)? Bij de stukjes 1, 4 en 5 zijn de bijbehorende afbeeldingen afgedrukt.

18	*Van* =
19	Waarnaar verwijzen de letters *H* en *I*? *in gestalte* =
20	Wat betekent *binnens arms*? (Vergelijk *buytens arms* in r.32) Waarbij sluit de participiumconstructie *soo staende* aan? Benoem *sulcks* taalkundig (zie par. 5.1.4.).
21	Vertaal *een beenslagh*. *dat* =

24/6	*H ... vallen*: begrens en benoem de participiumconstructies in deze zin.
26	Welke functie heeft het werkwoord *doen* hier (zie par. 6.4.2.)?
29/30	*wel mede* =
30	*slincker* =
32/3	Is de participiumconstructie *H...slaen* absoluut of conjunct?
34	Benoem de woorden *achter* en *omtrent* taalkundig. Vertaal de woordgroep *achter omtrent de schouder*.
36	Vertaal *van I*. Moet de komma na *I* in de vertaling weergegeven worden? *als* =
37	*vertoont* =
40	Waarnaar verwijst *hem*? Hoe moet de komma na *om* in de vertaling weergegeven worden?
41	Benoem *hem* redekundig.
42	Benoem *waer door* taalkundig. Hier is sprake van een relatieve aansluiting (zie par. 6.8.4.). Vertaling: *te sekerder*: *te* moet in combinatie met een comparatief vertaald worden als...
45	*als boven* =
48	Waarbij sluit de participiumconstructie *los zijnde* aan?
49	Waarnaar verwijst *die*? Begrens en benoem de participiumconstructie met *krijgende*.
49/50	Hoe moeten de haakjes rond *dat hier de slincker is* in de vertaling worden weergegeven?
49	Vertaal *dat*.
52	Welke nevenschikking brengt *of* tot stand?

2 Olifanten

In 1657 verscheen te Leeuwarden een anonieme bewerking van de *Naturalis Historia* van de Romeinse schrijver Gaius Plinius I (23-79 na Chr.) getiteld *Des wijdt-vermaerden Natuurkondigers vijf Boecken. Handelende van de Nature*. De bewerker van dit boek presenteerde zich met de letters *T.V.D* die staan voor de naam Theo van Domselaer. Deze bewerker voorzag de klassieke tekst van enkele kritische noten en aanvullingen. Hij baseerde zich daarbij op reisbeschrijvingen van onder andere Jan Huyghen van Linschoten (1563-1611) en Johannes de Laet (1581-1649). Bovendien heeft hij in Amsterdam een aantal uit verre streken overgebrachte dieren kunnen observeren.

Na een fragment uit het voorwoord laten we Van Domselaer aan het woord over olifanten.

[1] Aen den nauw-keurigen Leser.

[2] Dat Plinius, Aristoteles en meer andere oude Schrijvers (in desen
[3] Boeck aenghewesen) somtijts eenige misslagen (in 't beschrijven
[4] der natuurlicke dingen) gehadt hebben, bevinden wij door
[5] d' ervarentheyt, dit is geschiedt door onkundigheyt der dingen,
[6] ofte door quaet bericht van andere aen haer gedaen, want wij
[7] bevinden door onse loffelijcke Scheep-vaerten, over de gantsche
[8] werelt, sommige dingen heel anders als sy schrijven. Wij hebben
[9] dan in desen Druck het oude in sijn wesen ghelaten, en van het
[10] gene wij anders bevonden hebben of onderricht zijn, als mede
[11] het geen daer de Oude niet van geweten hebben, (ghelijck
[12] het meeste deel van Oost-Indien en gheheel West-Indien by haer
[13] noch onbekent was) dat hebben wy hier by ghestelt, met de
[14] Autheuren die het schrijven, zijnde met een andere letter
[15] gedruckt.

[16] T.V.D.

[17] Des Winters worden de Olyphanten tochtigh, ende dan zijnse als
[18] dol ende rasende, en niet te bedwingen, daerom wordense dan
[19] buyten de Stadt aen Boomen gebonden met dicke ysere Ketinghen
[20] aen haer beenen, daer wordense ghevoedt, ende blijven onder den
[21] blaeuwen Hemel soo langh als de Dolligheydt duurt, het welck
[22] is van April tot September, doch eerse noch heel volkomen dol
[23] zijn, ende maer half ende half, latense die wel vijf ofte ses
[24] daghen in 't wilde om de korts-wijl loopen. Alsulcken half
[25] dollen Olyphant quam eens op de Marckt loopen, daermen het Groen
[26] ende Warmoes verkocht, een yeder hem siende komen, packten haer
[27] aen een kant; een Warmoes-wijf mede in Huys gheloopen zijnde,
[28] hadde door verbaestheydt haer Kindt vergeten, 't welck in een
[29] Mande op de Marckt by haer lagh; Dese vrouwe was gewent dien
[30] Olyphant somtijts als hij op de Marct quam, wel wat Groen voor
[31] te smijten, hy stiet en wierp al om verre waer hy by ende ontrent
[32] quam, ende dit Kint eyndelijck siende, noch in sijn dolligheyt
[33] ghedachtigh wesende de weldaden van dit Kints Moeder, 't welck
[34] hy noch kende, nam het sachtelijck met sijn Snuyt van de Aerde,
[35] ende leyde het op een Leuyffen daer ontrent ghemackelijck
[36] neder, sonder eenigh leedt te doen, en daer mede wederom in sijn
[37] rasernye voort-varende. Dus verre Linschoten.

Olifanten

Vragen

1	*nauw-keurigen* =
2/4	Benoem *Dat ... hebben* redekundig.

2	Wat wordt bedoeld met *oude*? Hoe moeten de haakjes in de regels 2/3, respectievelijk 3/4 in de vertaling worden weergegeven (zie hfdst. 3)?
2/3	Is de participiumconstractie *in ... aenghewesen* absoluut of conjunct (zie par. 6.6.)? Vertaling:
4	Wat voor genitivus is *der natuurlicke dingen* (zie par. 6.1.2.)? Wat wordt hiermee bedoeld? *gehadt* =
5	Welk klankverschijnsel doet zich voor in *ervarentheyt* (zie hfdst. 4)? Hoe moet de komma na *ervarentheyt* weergegeven worden in de vertaling?
2/5	*Dat ... ervarentheyt*: wat wordt hier gezegd? Waarnaar verwijst *dit*? Wat voor genitivus is *der dingen*?
6	*quaet* = *van* = Wat wordt bedoeld met *andere*? Waarnaar verwijst *haer*? Benoem *haer* taalkundig (zie par. 5.1.4.). Is de participiumconstructie *van ... gedaen* absoluut of conjunct? Vertaling:
7/8	*over ... werelt*: is dit een zinsdeel of een deel van een zinsdeel?
9	*dan* = *Druck* =
9/10	Benoem *het gene* taalkundig. Los de samentrekking op in *van ... zijn* (zie par. 6.8.1.).
9/15	*van het gene...gedruckt*: leg uit dat er sprake is van een anakoloet (zie par. 7.4.).
11	*daer [...] van* = *ghelijck* =
11/3	Hoe moeten de haakjes rond *ghelijck ... was* weergegeven worden?
13	Waarnaar verwijst *dat*?
14/5	Waarbij sluit de participiumconstructie *zijnde ... gedruckt* aan?
17/37	Geef aan hoe de leestekens uit dit gedeelte in de vertaling moeten worden weergegeven.

17	Wat voor genitivus is *Des Winters* (zie par. 6.1.2.)? *tochtigh* = *als* =
18	Vertaal *dol ende rasende*.
20	Benoem *haer* taalkundig (zie par. 5.1.4.).
21	Wat is het antecedent van *het welck*?
22	*van April tot September*: hoe is deze tijdsaanduiding te rijmen met de aanduiding *Des Winters* in r. 17?
22/3	Los de samentrekking op in *eerse ... half*. Is het voegwoord hierbij juist samengetrokken (zie par. 6.8.1.)?
23	(het eerste) *ende* = *maer* = Vertaal -*se* (zie par. 5.4.1.). Waarnaar verwijst *die*?

24	*om de korts-wijl* =
17/24	*Des ... loopen*: wat wordt hier gezegd?
24	Benoem *Alsulcken* taalkundig.
24/5	Verklaar de *-n* in *Alsulcken* en *dollen* (zie par. 5.1.4.).
25	Vertaal *quam ... loopen*.
25/6	*het Groen ende Warmoes*: geef aan op welke plaats in het *WNT* de passende betekenis van *het Groen* te vinden is. Vertaal deze woordgroep (zie par. 7.1.).
26	*packten*: waarom is hier een enkelvoudige persoonsvorm te verwachten? Welke twee verklaringen zijn er te geven voor de slot-*n* (zie par. 6.5.1. en 6.5.3.)? Benoem *haer* taalkundig (zie par. 5.1.4.).
26/7	Vertaal *een yeder ... kant*.
27	Is de participiumconstructie *mede ... zijnde* absoluut of conjunct? Vertaling:
28	*door verbaestheydt* =
29	*lagh*: met welke tijd moet deze verleden tijdsvorm vertaald worden?
29/30	Benoem *dien Olyphant* redekundig.
30	Beschrijf wat in de woordgroep *wat Groen* de kern is en wat de bepaling (zie par. 6.1.2.). Wat valt er op te merken met betrekking tot de flexie in die woordgroep (zie par. 5.1.1.)?
31	*stiet* komt van het werkwoord... *al* = Vertaal *by ende ontrent*.
32	*eyndelijck* = *noch* =
32/4	Zijn de participiumconstructies *dit ... siende* en *noch ... kende* ondergeschikt of nevengeschikt ten opzichte van elkaar? Verklaar je antwoord.
33	Geef de binnenbouw van de woordgroep *dit Kints Moeder* (zie par. 5.1.3.). Wat voor soort verbuiging komt daarbinnen voor (zie par. 5.1.1.)? Waarnaar verwijst *'t welck*?
34	Vertaal *kende*.
35	*Leuyffen*: ‘afdak van een huis’/‘luifel’. Benoem *daer ontrent* redekundig. *ghemackelijck* =

36	Welke nevenschikking brengt *en* tot stand? Laat je antwoord tot uitdrukking komen in je vertaling.
37	*Dus verre Linschoten*: wat ontbreekt in deze zin? Hoe heet een dergelijke constructie (zie par. 7.3.)? *Linschoten*: Nederlands reiziger en auteur van reisbeschrijvingen; zijn gegevens over onder andere de zeeroute waren een belangrijk hulpmiddel bij de eerste scheepvaart naar Oost-Indië.

3 Kwakzalverij

Onderstaande tekst is een fragment uit een rederijkersklucht. Het is te vinden in boek G van de in handschrift bewaarde verzameling spelen van de Haarlemse rederijkerskamer ‘Trou moet blijcken’. In totaal zijn er van het repertoire van de Pellicanisten, zoals de leden van deze kamer ook wel werden genoemd naar de pelikaan in hun blazoen, twaalf boeken bewaard gebleven. Hierin staan voornamelijk moraliteiten. In boek G staan twintig ‘sotte cluijten’. Volgens de opgave van het register moeten er oorspronkelijk nog twee boeken met kluchten zijn geweest, maar deze zijn in de vorige eeuw zoekgeraakt.

De kopiist van boek G is, blijkens de initialen GTB aan het begin van het boek, Goossen ten Bergh. Hij voltooide zijn werk in 1600. Het feit dat Ten Bergh de teksten opschreef houdt niet in dat hij hiervan ook de auteur was. Ongetwijfeld zal hij zijn materiaal hebben bijgeschaafd of verfraaid, maar de meeste spelen zijn niet van de kamer zelf. Zo is bijvoorbeeld de klucht ‘Hannecken Leckertant’ al bekend sinds 1514 van de rederijkerskamer ‘De Violieren’ uit Antwerpen.

Wij geven hier het handschrift diplomatisch weer. Dat wil zeggen dat alle taaltekens precies zijn weergegeven zoals die zich aan het lezende oog voordoen, inclusief alle mogelijke fouten en verschrijvingen. Op die manier ben je zo objectief mogelijk en blijf je het dichtst bij de bron. Opvallend is dat in de tekst de interpunctie totaal ontbreekt. Slechts de schuine streepjes geven enige zinsbegrenzing aan. Wil je de tekst goed lees- en begrijpbaar maken, dan moeten er leestekens en hoofdletters worden aangebracht en woordverklaringen worden gegeven. Verder kan, naar gelang van het publiek waarvoor de uitgave bestemd is, de spelling worden genormaliseerd. Wanneer je een tekst zo weergeeft, ben je interpreterend bezig en geef je een kritische editie van de tekst.

Karakteristiek voor de taal van het kluchtengenre zijn krachttermen en grove bewoordingen zoals *yck salse lappen in mijn vel* (r.5), *bij gans vincken* (r.7), *dat waer een stanck* (r.13), *ijgadt* (r.14) en *yck heb den wijn in mijn gadt* (r.38). Daarnaast komen herhaaldelijk stoplappen voor: *sonder respijt* (r.2), *sonder achter te dincken* (r.5) en *sonder te vervremen* (r.27).

In de klucht wordt verhaald hoe een boer op een gegeven moment voor zijn zieke vrouw naar de markt gaat om een drankje te halen bij de kwakzalver Meester Maarten. Verschillende malen wordt de boer door de meester naar huis teruggestuurd. Eerst om ‘het waeter’ van de vrouw te halen voor het stellen van de diagnose. Vervolgens brengt de boer een kan wijn bestemd voor het drankje voor zijn vrouw. De wijn drinkt de kwakzalver echter zelf op, zoals we in het onderstaande fragment kunnen lezen; het drankje wordt uiteindelijk samengesteld uit bedenkelijke ingrediënten. Als de boer met het drankje naar huis vertrekt, acht de kwakzalver het raadzaam er snel vandoor te gaan. Maar voor het zover is, komt de boerin aangerend: ze takelt de kwakzalver flink toe.

Meester

1 Wel gaet heen ghij meucht fluckx den dranck weer haelen
yck salse gereet maecken in potten in schaelen // sonder respijt

om den dranck te maecken heb yck weijnich tijt // dus moet ick mijn haesten snel
maer den wijn is daer sij blijven sel
yck salse lappen in mijn vel // sonder achter te dincken
want hebben die boeren verstant om wijn te drincken
neense bij gans vincken // aldus het kanneken heb yck
die boeren hebben tverstant van weij en carremellick
daerom so sel yck // den wijn uijt te vegen
het kanneken begint al vrij te legen
yck moet te degen op den dranck gaen passen
eer dat mijn den boer weer compt verassen
saech hij den wijn op brassen // dat waer een stanck
ijgadt daer compt den boer al omden dranck
yck sou hebben een stanck // bij gans foncken
wist den boer dat yck den wijn had uijt gedroncken
en niemant gheschoncken // want sij heeft wel gesmaeckt

1. Boer
Wel meester marten is den dranck gemaeckt
mijn wijff daer na haeckt // sij seijden yck sou mijn spoen

Meester
Yaese fijnman yck moeter noch wadt goets in doen
dan salse wesen boen // wel ter keur
ghij sulter strackx wel gaen mee deur
laetse sonder getreur daer van drincken snel

1. Boer
Och meester dat beschickt ghij so wel
yck nu strackx loopen sel sonder lang te temen

Meester
Beij yck salt u seggen hoe sijse sal innemen
sonder te vervremen // mijn wel versint
smorgens en savonts telckens een pint
yck weet datse spint // weer in drie daegen

1. Boer
Ho meester dat sou mijn wel behaegen
sonder meer te vraegen // yck derwaerts stoot

Meester
Yck verseecker u wijff in seven daegen levent off doot
al waer die saeck noch so groot // dus sijt niet bevreest

1. Boer
Wel ist datse vanden drancke geneest
vant minst tot het meest sal men u betaelen

Meester
Yck salse genesen gaet het niet faelen
hij mach wel gaen draelen // yck segt hem pladt
off yck geen gelt en creech // yck heb den wijn in mijn gadt
so heb yck immers wadt voor mijnen Arbeijt

Opmerking:

uijt te (9): lees *uijtte*

Kwakzalverij

Vragen

Breng (voorlopige) interpunctie aan (zie hfdst. 3).

1	*gaet*: welke wijs (zie par. 5.2.4.)? *fluckx* = *mencht* is een wisselvorm van ... Vertaling:
2	*sonder respijt* te vertalen als...
3	Benoem *mijn* taalkundig (zie par. 5.1.4.). Tot wie richt de Meester zich hier? Tot waar loopt deze aanspreking door?
4	Welk zinsdeel is *den wijn*? Verklaar het gebruik van de vorm *den* (zie par. 5.1.3.). Benoem *daer* taalkundig.
5	*lappen*: 'gulzig naar binnen slaan'. *vel*: 'lichaam'. Vertaal: *sonder ... dincken*.
7	Wat wordt bedoeld met *neense*? *bij gans vincken*: dit is een basterdvloek. *Vincken* = foncke (vergelijk ook r. 15): 'vuur'. *Gans* is een verbastering van de genitiefvorm van het woord 'God'.
9	Welke functie heeft *so*?
10	*vrij* =
12	Benoem *mijn* redekundig. *compt*: welk klankverschijnsel doet zich hier voor (zie hfdst. 4)? Welke functie heeft het werkwoord *compt* hier (zie par. 6.4.2.)?
13	Wat voor bijzin is *saech ... brassen* (zie par. 6.2.)? *dat...stanck* = letterlijk: 'dat zou een stank geven'. In de vertaling weer te geven met: 'dat zou niet best zijn'. Waarom wordt hier de conjunctivus *waer* gebruikt (zie par. 5.2.3.)?
15	*yck...stanck*: 'het zou er niet best voor me uitzien'.
16/7	Waarbij sluit de bijzin *wist...gheschoncken* aan?
17	Benoem *niemant* redekundig.
19	*haeckt* = Verklaar de *-n* van *seijden*. Welk zinsdeel is *yck ... spoen*? *spoen*: welk klankverschijnsel doet zich voor (zie hfdst. 3)?

20	Wat voor genitivus is *goets* (zie par. 6.1.2.)?
21	*boen* en *wel ter keur* zijn synoniemen; betekenis: ‘goed [2 ×]’ (zie par. 7.1.).
22	*strackx* =
23	Waarnaar verwijst -*se* in *laetse*?
25	*temen* =
26	Van welk werkwoord komt *Beij*? Vertaling: Los de enclisis op in *salt* (zie par. 5.1.2.). Benoem het tweede deel redekundig. Waarnaar verwijst -*se* in *sijse*?

27	Dit is een stoplapregel. Letterlijk vertaald staat er: ‘zonder te verwonderen, begrijp me goed’.
28	Hoeveel is *een pint*?
29	*in* = Wat garandeert de Meester de boer hier?
30	Benoem *mijn* redekundig.
31	Waarbij is *sonder ... vraegen* een bepaling? *stoot*: van het werkwoord ‘stoten’; betekenis: ‘snellen’. Vertaal *derwaerts*.
32	Benoem *u* taalkundig (zie par. 5.1.4.). Wat is het lijdend voorwerp bij *verseecker*? Hier is sprake van een accusativus cum adjectiefconstructie. (zie par. 6.7.2.).
33	*waer*: welke wijs? Geef een vrije vertaling van *al ... groot*.
34	Wat voor bijzin is *ist ... geneest*?
35	Wat wordt hier bedoeld?
36	*gaet ... faelen*: ‘daar hoef je niet aan te twijfelen’.
37	Wie wordt bedoeld met *hij*? *draelen* = Waarnaar verwijst -*t* in *segt*? Tot wie spreekt de Meester hier weer? *pladt*: ‘duidelijk’
38	*off* = Wat wordt bedoeld met *gadt*?
39	Moet *so* hier vertaald worden? *immers* =
37/9	Wat zegt de Meester hier?

Controleer de interpunctie die je eerst hebt aangebracht.

4 Ontdekkingsreis

Jacobus Viverius werd rond 1575 te Gent geboren. Na zijn studie in Leuven en Leiden vestigde hij zich als arts in Amsterdam. Daar gaf hij in 1609 zijn *Handt-boeck of Cort begrijp der Caerten ende Beschrijvinghen van alle Landen des Werelds* uit. Dit boek bevat naast een prent van de Victoria, een van de schepen van het eskader waarmee Ferdinand Magalhães (ca. 1470-1521) in 1519 een westelijke zeeroute naar de Indische specerij-eilanden, de Molukken, zocht (zie omslag), 177 kaartjes van de vier werelddelen Europa, Afrika, Azië en de Nieuwe Wereld. Bij deze kaarten geeft Viverius beschrijvingen. Als hij Zuid-Amerika onder de loep neemt, komt de reis van Magelhães ter sprake. Deze tekst geven we hier weer. Mede om de vertaling van het stuk wat te vergemakkelijken schetsen we het verloop van deze tocht.

Op 10 augustus 1519 verliet Magelhães (Portugees in Spaanse dienst) met vijf schepen en 265 bemanningsleden Spanje. Eind november bereikten de zeelieden Brazilië. Op de zuidoostkust van Zuid-Amerika sloeg één schip te pletter. Na een maandenlange overwintering en diverse pogingen tot muiterij voer de vloot verder zuidwaarts. De Straat van Magelhães werd ontdekt. Drie schepen voeren door de zeeëngte, bereikten de Stille Oceaan en koersten verder westwaarts; het vierde schip vluchtte terug naar de 'veilige' Atlantische Oceaan. Veel bemanningsleden van de drie verder westwaarts gevaren schepen stierven door een tekort aan eten en drinken. Na ruim drie maanden kwamen ze bij de Marianen en niet lang daarna legden ze aan bij het Filippijnse eiland Cebu. Hier wachtte de bemanning opnieuw tegenslag: in een onbetekenend gevecht met de inheemse bevolking sneuvelde Magelhães en door het verraad van een overgelopen slaaf vielen er nog meer slachtoffers, onder wie kapitein Serrao. De overgeblevenen - nog slechts 115 man (het is intussen eind april 1521) - verlieten de Filippijnen met de twee beste schepen en vonden de Molukken. Alleen het schip Victoria volbracht de reis om de wereld en bereikte met achttien overlevenden op 7 september 1522 de thuishaven.

[1] Ontrent op den selven tijd hebben de Spaengiaerden ende Portugesen
[2] voor-ghenomen nieuwe Landen te vinden. Sy hebben met overstemminghe
[3] van Alexander de seste Paus / de Wereld soo gedeylt / dat al
[4] het Land dat naer het Oosten vande Eylanden Hesperides soude
[5] gevonden worden / voor de Portugesen soude zijn: wat men naer
[6] het Westen soude vinden / dat soude sijn voor de Castellanen;
[7] maer de Castellanen sochten oock middel om aen de Molucken te
[8] comen. Dese saecke is Ferdinando Magellano op-gheleyd: deselve
[9] is in het Jaer 1519 den thienden Augusti, uyt Spaengien gevaren.
[10] Ende de Eylanden van Canarien ende de Hesperides voor-by
[11] varende / is hy eyndelijck tot de Eylanden vande Canibali van
[12] S. Maria ghecomen: hy merckte dat den Oever soo naer het Zuyden
[13] strecte / dat hy oock in het Westen keerde: soo verhoopte hy dat hy
[14] op eenighe plaetse met de Zee soude becingelt wesen: waer
[15] in hy niet bedroghen is gheweest: want het naeste Jaer den 26
[16] November zijn sy aen den mond ghecomen / die met eenen nouwen
[17] Zee / niet breeder dan thien Italiaensche mylen / de woeste
[18] landen af-sonderde. De hooghde vanden Zuyder Polus was van
[19] 52 graden. Dese engte door-vaeren zijnde / heeft hy sekere hope
[20] ghecreghen de Eylanden van Molucken te vinden. Dus zynen cours
[21] naer den Aequinoctial stellende / heeft eenighe Eylanden voor-by
[22] gevaren / ende is tot Subuth ghecomen / al-waer hy selve met
[23] seven vande zyne inde Oorloge ghebleven is / die hy op versoeck
[24] des Coninghs van dit Eyland met de in-woonders der naer-ghelegene
[25] Eylanden heeft aen-ghevanghen. Naer hem is Servanus
[26] ghevolght / de welcke alsoo hy den slave van Magellanus (van
[27] Molucken gheboren) inde selve Oorloghe ghewond / wat straf
[28] aenghesproken hadde / den Coningh Subuth verradelijck overghelevert
[29] is. De andere die in het schip waren / de ongheluckighe Landen

[30] acht maenden nae de doodt van haren Oversten verlatende / hebben
[31] de Molucken ghevonden.

Opmerking:

den Coningh Subuth (28): lees *den Coningh van Subuth*.

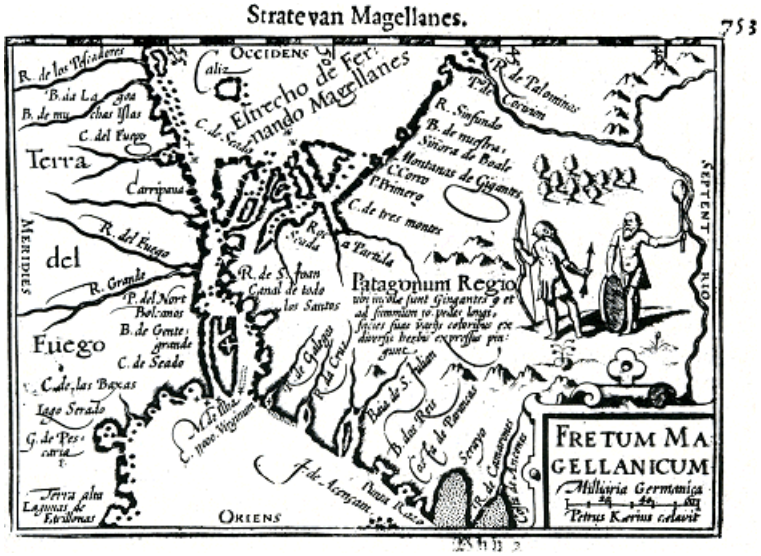

De Straat van Magelhâes, zoals afgebeeld in het *Handt-boeck* van Viverius uit 1609. In vergelijking met moderne topografische kaarten is deze kaart een kwartslag gedraaid: niet het noorden, maar het westen ligt boven. Daardoor is Vuurland links van de Straat gesitueerd: het gebied rechts van de Straat is het zuidelijke puntje van Zuid-Amerika.

Ontdekkingsreis

Vragen

1	Benoem *Ontrent* taalkundig. *den selven tijd*: de tijd van de andere ontdekkingsreizigers, zoals Columbus en Vespucci, rond 1500; hun reizen heeft Viverius hiervoor beschreven.
1/2	Wat is het direct object in de zin *Ontrent ... vinden*?
2/6	*Sy ... Castellanen*: Paus Alexander VI (Paus van 1492 tot 1503) trad in 1493 op als scheidsrechter tussen Spanje en Portugal over de verdeling van de

	nieuw ontdekte gebieden. In een bul stelde hij als grens de meridiaan, 100 mijl ten westen van de Azoren en de Kaap Verdische Eilanden: alles ten westen van deze lijn was voor de Spanjaarden, alles ten oosten ervan voor de Portugezen.
2/8	*Sy ... comen*: hoe moeten de gotische komma's in de vertaling worden weergegeven (zie hfdst. 3)?
2	*overstemminghe* =
4	-*de Eylanden Hesperides*: in de Griekse mythologie de meest westelijke eilanden in de Oceaan. (Grieks 'hesperos' = westen.) Bedoeld worden waarschijnlijk de Kaap Verdische Eilanden.
5	Hoe moet de dubbele punt na *zijn* in de vertaling worden weergegeven (zie hfdst. 3)?
6	Wie worden bedoeld met *de Castellanen*? Hoe geef je de punt-komma na *Castellanen* in de vertaling weer?
7	*middel*: bepaald of onbepaald (zie par. 5.1.3.)? Vertaling:
8	*Dese saecke* slaat op ... Benoem *Ferdinando Magellano* redekundig (zie par. 5.1.1.). Hoe moet de dubbele punt na *op-gheleyd* in de vertaling worden weergegeven? Benoem *deselve* taalkundig (zie par. 5.1.4.). Vertaling:
9	*den thienden Augusti*: welke naamval is *den thienden* (zie par. 6.1.4.)? Waar hangt de genitiefvorm *Augusti* van af?
10/1	Begrens en benoem de participiumconstructie met *voor-by varende* (zie par. 6.6.).
12	Waarvoor staat de afkorting *S.*? Benoem *den Oever* redekundig. Verklaar de -*n* in *den* (zie par. 5.1.3.).
13/4	Waarnaar verwijst *hy* voor *oock*, na *verhoopte* en voor *op*?
13	*in* = *verhoopte* =
14	Benoem *eenighe* taalkundig. Vertaal *op eenighe plaetse*. *met* = *becingelt* =
12/4	*hy merckte ... wesen*: wat wordt in deze regels verteld?

14/5	Benoem *waer in* taalkundig. Wat voor soort verbinding is dit (zie par. 6.8.4.)? Vertaling:
15	Hoe moet de dubbele punt na *gheweest* worden weergegeven? *naeste* =
16	Verwijst *sy* naar iets binnen of buiten de tekst? Waarnaar? *mond* =
17	In de woordgroep *niet ... mylen* is het participium ... verzwegen (zie par. 6.6.). Hoe heet een dergelijke constructie? Welke redekundige functie vervult zij?
17/8	Wat zijn *de woeste landen*?
18	*af-sonderde* = *hooghde:* welk klankverschijnsel doet zich hier voor (zie hfdst. 4)? Vertaal *De hooghde ... Polus*.

19	Begrens en benoem de participiumconstructie met *zijnde*.
20/1	Waarbij sluit de participiumconstructie *Dus ... stellende* aan?
21	*Aeiquinoctial* =
22	*Subuth*: het Filippijnse eiland Cebu. Benoem *selve* taalkundig.
23	Wie worden bedoeld met -*de zyne*? *ghebleven* =
24	Wat voor genitivus is *des Coninghs* (zie par. 6.1.2.)? *in-woonders*: welk klankverschijnsel doet zich hier voor (zie hfdst. 4)? *naer-ghelegene* =
25	*Naer* =
25/6	*Naer ... ghevolght:* wat wordt hiermee bedoeld?
26	Begrens de bijzin die begint met *alsoo*. Hoe luidt de vertaling van dit voegwoord?
26/7	Is er verschil in redekundige functie tussen *van Molucken gheboren* en *inde selve Oorloghe ghewond*? Laat je antwoord doorwerken in de vertaling.
27	*straf* =
28	Benoem *den Coningh Subuth* redekundig.
29	*ongheluckighe* =
29/30	Waarbij sluit de participiumconstructie *de ongheluckighe ... verlatende* aan?
30	Wie wordt bedoeld met *haren Oversten*?

5 ‘Ik denk, dus ik ben’

Europa kende in de zeventiende eeuw drie filosofische stelsels die gebaseerd waren op achtereenvolgens de wijsgeren Descartes, Spinoza en Leibniz. Als gemeenschappelijk kenmerk geldt het streven om met behulp van de rede te komen tot een algemeen geldige en zekere methode van kennen. De Fransman René Descartes - ofwel Renatus Cartesius - (1596-1650) heeft vanaf 1628 bijna 20 jaar in Nederland gewoond waar hij al zijn werken geschreven heeft. Hij correspondeerde daar onder andere met Constantijn Huygens. Zijn *Principia philosophiae* uit 1644 bevat een systematische uitwerking van zijn gedachten. Van dit werk verscheen in 1657 een Nederlandse vertaling van de hand van J.H. Glazemaker: *Principia philosophiae: Of beginselen der wijsbegeerte*. Het daaruit gekozen fragment bevat de kern van de door Descartes ontwikkelde methode. Naar zijn mening leidt de radicale twijfel tot een onwrikbaar uitgangspunt: ‘cogito ergo sum’, in zijn vertaling ‘Ik denk, ik ben dan’.

De geschriften van Descartes werden overigens zowel door de protestanten als door de overheid verboden. Zijn werk had desondanks grote invloed en Descartes zelf geldt als de vader van de moderne filosofie.

Vijfde Lid.

[1] Waarom men ook van de Wiskundige betogingen mag twyffelen.

[2] Wy sullen ook van alle d'andere dingen twijffelen, die eertijts zeer
[3] zeker aan ons hebben geschenen; ook van de Wiskundige betogingen,
[4] en van haar beginselen schoon zy van zich zelven klaarblijkelijk
[5] genoech zijn: om dat'er menschen gevonden worden, die, van zodanige
[6] dingen redenerende, zich misgrepen hebben, maar voornamelijk om dat
[7] wy hebben horen zeggen dat God, die ons geschapen heeft, alles, dat
[8] hem belieft, kan doen, en om dat wy noch niet weten of hy ons
[9] zodanig heeft willen maken, dat wy altijt bedrogen zijn, ook in die
[10] dingen, die wy best menen te kennen. Want dewijl hy wel toegelaten
[11] heeft dat wy somtijts zijn bedrogen, waarom zou hy niet konnen
[12] toelaten dat wy altijt bedrogen zijn? En indien wy willen verdichten
[13] dat een almachtig God geen stichter van onz wezen is, en dat wy door
[14] ons zelven, of door enige andere middel bestaan, zo zullen wy, om dat
[15] wy deze stichter minder machtig stellen, altijt zo veel te meer stoffe
[16] hebben van te geloven dat wy niet zo volmaakt zijn, dat wy niet
[17] geduriglijk bedrogen konnen wezen.

Zeste Lid.

[18] Dat wy een vrije wil hebben, die te weegbrengt dat wy ons konnen
[19] onthouden van de twijffelachtige dingen toe te stemmen, en ons dus
[20] beletten van bedrogen te worden.

[21] Maar genomen dat de geen, die ons geschapen heeft, almachtig is, en
[22] dat hy ook vermaak schept in ons te bedriegen, zo zullen wy echter
[23] in ons een vryheit vinden, die zodanig is, dat wy zo dikwijls, als
[24] wy willen, ons konnen onthouden van die dingen te geloven, de welken
[25] wy niet wel kennen, en ons dus verhoeden van ooit bedrogen te wezen.

Zevende Lid.

[26] Dat wy niet konnen twijffelen zonder wezentlijk te zijn, en dat dit
[27] d'eerste zekere kennis is, die men verkrijgen kan.

[28] Terwijl wy dus al 't geen, daar af wy twijffelen, en dat wy ook
[29] verdichten valsch te zijn, verwerpen, zo onderstellen wy lichtelijk dat
[30] 'er geen God, geen hemel, en geen aarde is, en dat wy geen lighaam
[31] hebben: maar wy zouden dus niet konnen onderstellen dat wy niet zijn,
[32] terwijl wy van de waarheit van alle deze dingen twijffelen. Want wy
[33] hebben zo grote tegenstrijdigheit in te bevatten dat het geen,
[34] 't welk denkt, in de zelve tijt, daar in het denkt, niet wezentlijk
[35] is, dat wy, niet tegenstaande alle d'ongerijmtste onderstellingen,
[36] ons niet zouden konnen beletten van te geloven dat dit besluit,
[37] *Ik denk, ik ben dan*, waar is, en by gevolg 't eerste en zekerste,
[38] dat voor de geen verschijnt, die zijn denkingen in ordening beleid.

Opmerking:

Regelmatig geeft de vertaler in de marge als verantwoording bij zijn vertaling het Latijnse woord bij een bepaalde Nederlandse term aan. Zo geeft hij bij de woorden *Wiskundige betogingen* (3) het Latijnse equivalent 'Demonstrationes Mathematica'.

'Ik denk, dus ik ben'

Vragen

1	*van* = *mag* =
2/4	*Wy ... beginselen*: los de samentrekking op (zie par. 6.8.1.).
4	Waarnaar verwijst *haar*? Waarnaar verwijst *zy*?
5	Hoe moet de dubbele punt na *zijn* in de vertaling worden weergegeven (zie hfdst. 3)?
6	Begrens en benoem de participiumconstructie met *redenerende* (zie par. 6.6.). *zich misgrepen* =
7/8	Ontleed in zinsdelen *dat hem belieft*. Wat voor soort werkwoord is *belieft* (par. 6.4.1.)?
8	*noch* =
9	*zijn* =
9/10	*ook in die dingen*: ook hier is sprake van ...
10	Welke redekundige functie heeft *die*? Welk syntactisch verschijnsel doet zich hier voor (par. 6.8.2.)? Vertaal: *best*. *dewijl* =
12	*verdichten* =
13	*en* =
15	Wie wordt bedoeld met *deze stichter*? Benoem *minder machtig* redekundig. *stellen* =
15/6	Vertaal *zo veel te meer stoffe hebben*.
12/7	*En ... wezen*: zeg in eigen woorden wat hier bedoeld wordt.
18/20	*dat ... worden*: los de samentrekking op.
19	Benoem *de twijffelachtige dingen* redekundig. Vertaling:

21 *genomen*: functioneert deze werkwoordsvorm nog als kern van een participiumconstructie (zie par. 6.6.)?

22 *zo* =

25 *wel* =
Welke nevenschikking brengt *en* tot stand?

26 *wezentlijk*: welk klankverschijnsel doet zich hier voor (zie hfdst. 4)? Vertaling:

28/9	Wat is het lijdend voorwerp bij *verdichten*? Van wat voor syntactische constructie is hier, naast zinsvervlechting, sprake (zie par. 6.7.2.)?
29	*lichtelijk* = *onderstellen* =
33	Vertaal: *in te bevatten*.
34	Waarbij is *in de zelve tijt* een bepaling?
36	*besluit* =
37	Waarnaar verwijst *'t eerste en zekerste*?
38	Vertaal: *die ... beleid*.

6 Testament

Bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Deventer wordt het volgende testament uit 1567 bewaard. Het maakt deel uit van het Rechterlijk archief aldaar en is te vinden onder de 'Testamenten gepasseerd voor Ziekenbezoekers uit de periode 1502-1585'.

Over de tekst valt het volgende op te merken:

1. De taal van deze tekst vertoont typisch oostelijke trekken, zoals:
   - het woord *To* (1) in plaats van 'te';
   - het bezittelijk voornaamwoord *oere* (4);
   - de u-klank in *vmb* (7), *vur* (10) en *fruntschapp* (19);
   - de meervoudsvorm *menner* (16).

2. Op het eind van de vijftiende eeuw komt algemeen de spelling met dubbele consonanten op; deze verdubbeling komt in de zestiende eeuw zeer vaak voor. Ook in deze tekst treedt dit verschijnsel vaak op. Voorbeelden zijn: *vyffhondert* (1) en *mitt* (6).
3. Let op de i als verlengingsteken, zoals in: *iair* (1), *doin* (5) en *guidem* (6).
4. In deze tekst komt een aantal afkortingen voor:
   salich^{t}. (8) = 'salicheit'
   vurs (15) = 'vurseiden'
   ën (20) = 'ende'
   vurg$_2$ (25) = 'vurgenoemt'
   sullē (28) = 'sullen'
   gelijck$_2$ (29) = 'gelijcker'
   gewonnē (30) = 'gewonnen'
   Janñ (36) = 'Johan'
   ontfanng$_2$ (39) = 'ontfannge'.

[1] To weten dat indem iair onses Herren / dusent vyffhondert,
[2] seuen entsestich / den achten dach Septembris / die erbare
[3] ennd vrome Mechteldt / ein huisfrouwe des vrome Jan Swertfegers
[4] van Salingen / in oere sware Kranckheit der pestilencien /

[5] oer testament ordeniert hefft. ennd op doin schriuen. Die
[6] beide echteluede hebben mitt guidem verstannde / eindrechtligen
[7] to samen / vmb Gots willen eine almose bedacht to geuen, Gode
[8] to dannck end vmb oere selen salich^{t}, to weten den armen
[9] weisen bynnen Deuenter eins derttich jnckele dalers / off
[10] derttich stuuer vur den daler / Daruan die thien / na dem
[11] affsteruen des iersten / van stundt an sollen uetgericht,
[12] den prouisoren vant weisen hues ouergeleuert sullen werden.
[13] End na affsteruen des lesten, sullen die ander twenttich
[14] ouck geuallen, end sonnder enich verkoertten betallt werden /
[15] ennd is consentiert tusschen den vurs echtenlueden /dat der
[16] lestleuede / sall hertho vrome gotsfurchtige tuee menner to
[17] executoren setten / die sulckes recht end gern omme Gots
[18] willen (der idt alle ons gegeuen hefft) doin willen.

[19] Nu hefft mechteld vurschreuen ouck oere fruntschapp bedacht,
[20] end geuet oer brueders ēn susters alle wat tot oerem lieue
[21] gehoert End noch vyfftich golde gulden / den gulden van
[22] xxviij stuuer. ennd oers brueders ennd susters kinderen sullen
[23] altoos mitt ter deilung gain, in statt oere olders, bueten
[24] yemants wederspreken: End so Jan voer Mechtelen affliuich
[25] wurde / so sall mechteldt vurg$_2$ int guidt mit vredelicker
[26] possessien sitten bliuen ongemolestiert van allen menschen
[27] oer leuenlanngk. End darna wanne Gott ouer sie geboden
[28] hefft. sullē oere fruntschafft mitt Jans fruntschap to
[29] gelijck$_2$ deylung gain / bueten yemants verkoerttung / want
[30] siet beide mitt oere suere arbeidt to samen gewonnē
[31] hebbenn / mitt Godes hulpen. Ennd offt sich anders begeue /
[32] ennd dat Johan ouerbleue / end sich verannderen wurde / so
[33] sall hie altoos verbonden syn obgemelten frunden noch eins
[34] vijfftich gold gulden geuen end eerlicken wtrichten. end sullen
[35] ouck damitt to vreden wesen / end niet me hebben to manen.
[36] Item is represselicken bescheiden / dat so lange Jañ niet en
[37] hilight / so sall hie van den vijff tich dalers ongemolestiert
[38] wesen / end so hie also steruen wurde / so sollen die partienn
[39] dat ontfanng$_2$ gelt weder ijnbrenngen / end ten beiden siden gelieck

Opmerking:

vijff tich (37): lees *vijfftich*

Testament

Vragen

1 *To* is een wisselvorm voor ...
Vertaal *To weten*.

2	*den achten dach Septembris*: verklaar het gebruik van de naamvallen binnen deze woordgroep.
3	*huisfrouwe* =
3/4	Wat voor genitivus is *des vrome ... Salingen* (zie par. 6.1.2.)?
4	Benoem *oere* taalkundig.
5	*ordeniert* = Hoe moet de punt na *hefft* in de vertaling worden weergegeven? Wat voor functie heeft het werkwoord 'doin'?
6	*eindrechtligen* =
7	Wat voor genitivus is *Gots*? *almose* = Verklaar de uitgang in *God<u>e</u>*.
8	*salich*^{t}.: zie opmerking 4. Beschrijf de binnenbouw van de woordgroep *vmb ... salich*^{t} *.. to weten* moet hier vertaald worden met ...
8/9	Benoem *den ... Deuenter* redekundig.
9	*weisen* = *eins* = Wat wordt bedoeld met *derttich juckele dalers*?
10	Wat wordt bedoeld met *derttich ... daler*? Benoem *Daruan* taalkundig.
10/1	Wat wordt bedoeld met *na dem affsteruen des iersten*?
11	Wat voor genitivus is *des iersten*? *van stundt an* = *uetgericht*: is deze werkwoordsvorm deel van een werkwoordelijk gezegde of van een participiumconstructie? Vertaling:
12	Benoem *den prouisoren ... hues* redekundig. Welke taak hadden de *prouisoren*?
13	Wat wordt bedoeld met *die ander twenttich*?
14	*geuallen* = Vertaal *sonnder enich verkoertten*.
15	Wat is het subject bij *is*? *vurs*: zie opmerking 4.
16	Wat wordt bedoeld met *hertho*? *to* =
17	Benoem *sulckes* taalkundig.

18	Hoe moeten de haakjes in de vertaling weergegeven worden? Wat is het antecedent van *der*? Benoem *alle* redekundig. Vertaling: Wat voor werkwoord is ‘doin’?
19	*fruntschapp* =
20	*ēn*: zie opmerking 4.
20/1	Wat wordt bedoeld met *alle ...gehoert*?
21	Leg met behulp van het WNT uit waarom de woordgroep *golde gulden* niet pleonastisch behoeft te zijn.
21/2	Wat is verzwegen in *den gulden ... stuuer*? Hoe heet zo'n constructie?
22	Beschrijf de binnenbouw van de woordgroep *oers ... kinderen*.

23	Vertaal: *mitt ter deilung gain*. *in statt* =
23/4	Wat wordt bedoeld met *bueten yemants wederspreken*?
24	*so* =
25	*wurde*: welke wijs? *so* = *vurg*$_2$: zie opmerking 4.
26	Begrens en benoem de participiumconstructie met *ongemolestiert*. *van* =
27	*wanne* =
27/8	Wat wordt bedoeld met *wanne ... hefft*?
28	*sullē*: zie opmerking 4. Verklaar de incongruentie in getal tussen onderwerp en persoonsvorm. Deze constructie heet ...
29	*gelijck*$_2$: zie opmerking 4.
30	Los de enclisis op in *siet*. Benoem *beide* redekundig. *gewonnē*: zie opmerking 4.
31	Wat voor genitivus is *Godes*? Wat is het subject van *begeue*? *begeue*: welke wijs? Vertaal: *Ennd ... begeue*.
32	*ennd* = Wat wordt bedoeld met *sich verannderen wurde*?
33	*obgemelten* =
34	Wat is het subject bij *sullen*?
35	*me*: ‘meer’.
36	*represselicken* =
36/8	Wat voor functie hebben de woorden *so*?
37	*hilight* = *van* =
38	*also* = *die partienn*: welke partijen worden bedoeld?
39	*ijnbrenngen* = *end* =

7 Liefdesverklaring

Het treurspel *Rodderick ende Alphonsus* is een van de eerste toneelstukken van G.A. Bredero (1585-1618). Het werd voor het eerst opgevoerd in 1611 op het toneel van de Amsterdamse rederijkerskamer ‘De Egelantier’. In 1616 is het in druk verschenen.

Het stuk vertoont enkele klassieke kenmerken zoals de verdeling in vijf bedrijven, maar het is geen klassiek treurspel. Zo worden de ernstige scènes afgewisseld met komisch optreden van volkse types.

Onderwerp van het spel is de rivaliteit tussen de vrienden Rodderick en Alphonsus, die beiden verliefd zijn op hetzelfde meisje: Elisabeth.

In onderstaand fragment dwaalt Elisabeth door de ‘bogaert’ en horen we haar in een alleenspraak haar liefde voor Rodderick verklaren. Meteen daarop volgt Roddericks reactie die vanachter de struiken blijkt te hebben meegeluisterd.

Hoe macher swaerder pack ter werelt zijn te dragen,
Als heymelijcke Min, en niet te mogen klagen?
Ach! wat een harden Wet stelt ons de wreede schaemt,
Waer door 't versoecken ons in 't minste niet betaemt,
U streng heyloos Gebodt, ghy dwingt de swacke Vrouwen,
Dat sy haer hooghste lust gheblindthockt moeten houwen.
De sorge voor mijn eer, die voor de schande vreest,
Heel stribb'ligh wederstreeft, de Min, die in mijn geest
Soo vinnigh brandt en blaeckt op Rodd'rick d'uytverkooren:
Die van 't vermaert geslacht des Keysers is gebooren,
Van 't huys van Arragon, de naesten aen de Stoel.
Hoe ick de Min meer deck, hoe ickse meer gevoel.
O wond're brant, ghy brand' staagh, sonder te verteeren:
Het hert ghy gloeyend' stoockt, en sengt niet eens de kleeren.
Ach Edel Rod'rick! ach! ick smoor de vlam met smert,
Merckt op mijn voorhooft maer, die 'tboeck is van mijn hert,
En op mijn ooghjens die my deden gantsch verlieven:
Op u, die al mijn liefd' u lieff'lijck overbrieven
Al soeck ick nu met vlijt te dooven uyt mijn lust,
Dit Vuyr, mijn Min en sal niet werden uytgeblust:
Offschoon gewoont en eer verbieden my te schryven,
Ghy zijt mijn Lieffste, en ghy sultse eeuwigh blyven.
Ick ga naar huys, 't is tijt, wel an mijn voetjes stapt,
Eer yemant my alleen hier in dit groen betrapt.

Rodderick van achter ‘t groen, seydt dit volgend’:

Ay my, ick sterf van vreught, ick kan my niet bedaren,
Ick sorgh dat my mijn Ziel van blijdtschap sal ontvaren.
Wat is 't, of men de Min met moeyten nauw bewaert,
Haer klaerheydt metter tijdt hem selven openbaert.
Mijn Lief, mijn Licht, mijn Son, die socht haer Min te decken,
En komt my opentlijck haer reyne jonst vertrecken.
O wenschelijckste vreught! O onverwacht geluck:
O soete weder-loon van mijn geleden druck.
O triumphante Min: O Heerschap van mijn sinnen:
Ick socht, maer ick en mocht u groot gewelt verwinnen.
Maer na dat ghy met my sprongt omme soo ghy wout,
Versoet ghy nu mijn smert wel hondert duysentfout.

Ach! mijn gedachten al haer in de vreught verstroyen;
Mijn Ziel verneuckelt haer met innerlijck verfroyen:
Mijn hart springt: in mijn Lijf, mijn vrolijck aengesicht
Sal, vrees ick, den waerom noch brengen in het Licht.
Ick twijffel menighmael in 't heughlijck overleggen,
Of mijn vreught of mijn min my lichter valt om seggen.

Opmerking:

U (5): lees *O*.

Liefdesverklaring

Vragen

1/24	Wie is hier aan het woord?
1/2	*Hoe ... klagen*: van wat voor soort vraag is hier sprake?
1	*mach-* = *swaerder*: positivus of comparativus? Welk klankverschijnsel doet zich voor?
2	*Als* = Vertaal *heymelijcke*.
3	Wat is het subject bij *stelt*? Wat wordt bedoeld met *de wreede schaemt*?
4	Benoem *ons* redekundig. Wie worden bedoeld met *ons*? *'t versoecken*: wat wordt hiermee bedoeld?
6	*lust* = Benoem *gheblindthockt* redekundig. Vertaling: *houwen*: welk klankverschijnsel doet zich voor in dit woord?
7	*De sorge* = Wat is het antecedent van *die*?
8	Hoe vertaal je *Heel stribb'ligh wederstreeft*? Wat is het subject van *wederstreeft*?
9	*op* = Benoem *d'uytverkooren* redekundig.
10	*van* =
11	Waarbij is *de naesten aen de Stoel* een bijstelling? Wat wordt ermee bedoeld?
12	*deck* =
13	*staagh* = *verteeren* kan een transitief en intransitief werkwoord zijn. Voor welke mogelijkheid kies je hier? Vertaling:
14	Benoem *Het hert* redekundig. Wat wordt bedoeld met *en ... kleeren*?

16

Merckt: welke wijs?
maer =
Wat betekent *die 'tboeck is van mijn hert*?

17 Wat voor functie heeft het werkwoord *deden*?
Hoe moet de dubbele punt na *verlieven* worden weergegeven?

18 Wat is het antecedent van *die*?

19 *soeck* =
uyt: is dit woord een voorzetsel of een deel van het werkwoord?

20 *en*: benoem als woordsoort.

21 Waarbij fungeert *my* als meewerkend voorwerp?

22 *Ghy ... blyven*: hoofdzin of lijdend voorwerpzin?
Waarnaar verwijst *-se*?

23 *mijn voetjes*: welke naamval (zie par. 6.1.1.)?
stapt: welke wijs?

24 Benoem *alleen* redekundig.

25 *seydt*: welke tijd?

26 Vertaal *Ay my*.

27 *sorgh* =
Benoem *my* redekundig.
ontvaren =

28 Vertaal *Wat is 't, of*.
nauw =

29 Benoem *hem selven* taalkundig.

30 Benoem *die* taalkundig. Waarnaar verwijst dit woord?

30/1 *Mijn ... vertrecken*: geef de hoofdzin aan. Wat betekent dit voor de vertaling van *En* in r. 31?

31 *jonst* =
vertrecken: transitief of intransitief? Vertaling:

33 Wat wordt bedoeld met *weder-loon*?
Vertaal *van mijn geleden druck*.

34 Vertaal *Heerschap van mijn sinnen*.

35 *en*: vergelijk r. 20.
Benoem *u* taalkundig.
Waarnaar verwijst *u*?
maer ... verwinnen: wat bedoelt Rodderick hiermee?

36 *soo* =

38 Benoem *al* redekundig.
Benoem *haer* taalkundig.

39 *verneuckelt haer* =
verfroyen =

41 Wat wordt bedoeld met *den waerom*?

42 Vertaal *in 't heughlijck overleggen*.

43 Wat is het subject bij *valt*?
Benoem *my* redekundig.

8 Inname van Den Briel

De Geuzenliederen met als onderwerp de opstand tegen Spanje en het verzet tegen het katholicisme werden oorspronkelijk door middel van losse pamfletten verspreid. Ze zijn voornamelijk door rederijkers geschreven. De grote belangstelling voor deze liederen bracht de drukkers ertoe ze te bundelen. Zo verscheen in 1573 de eerste druk van het *Geuzenliedboek*.

Dr. P. Leendertz gaf in 1924/1925 uit de nalatenschap van dr. E.T. Kuiper het liedboek opnieuw uit naar de oudst bewaarde druk uit 1581. Uit deel I is het volgende lied gekozen over de inname van Den Briel op 1 april 1572.

De wijle het Lant nu dus oproerich was door den Thienden Penninck, heeft de Graef vander Marc, Lume, etc. den Briel ingenomen: ende Hollandt, ende Zeelandt is haest goetwillich gevolcht.

Op de wijse, Ick ginck een mael spaceren, etc.

Wy Geuskens willen nu singhen,
In dese Meyes tyt,
En van vreuchden opspringhen,
Dat ons Godt ghebenedijt
Nu heeft ghegeven reyn,
Zijnen Seghen machtich,
Daerom wy sullen eendrachtich
Den Lof Godt gheven certeyn.

Den Briele wy inne creghen
In April den eersten dach,
Als Mannen sachmen ons pleghen,
Die Zuydtpoort sonder verdrach
In brandt wy staken aen.
De borghers zijn gheweken,
Een yder om hem te versteken,
Tghinck al buyten haer waen.

Den Edelen Heer verheven
Van Lume seer wijs,
Met Crijchshandel weet hy te leven
Dryhondert sonder gecrijs
Aen die Noortpoort hy sandt:
Over die Mueren sy clommen.
Die Poorte inghenomen,
Daer na quam soo menighe quant.

Hoort eens watten cluchten,
Doen den gantschen hoop
Niet sonder grooten geruchten

In quamen met soeten loop:
Terstont moest loopen aen
Baals Tempel ghepresen,
Melis moest verlost wesen
Al inde halve Maen.

Die Voerder van Melis Bende
Die grooten Christoffel waer,
Die Geusen als de behende
Hem deden duycken daer:
En al dander over hoop
Sy daer ghinghen leggen,
Sonder haer wedersegghen,
Met eenen haesten loop.

Al op de Mase gheleghen
Den Briele, gheheeten wert
Een nieu Rotsel te deghen
Om met moet end hert
Te houden voor tghewelt,
Voor Duckdalve crachtich,
Daeromme sy eendrachtich
Die Bolwercken hebben voorstelt.

Uut Utrecht die Catijven
Trocken na den Bril,
Om de Geusen te verdrijven,
't Ghinck niet na haren wil,
Te Schepe trocken sy ras,
Tusschen wege sy vernamen
Dat der Geusen Schepen quamen,
Twelck haer gheen blijschap was.

De Geusen dapper schoten,
De Spaengiaerts namen de wijck,
Aen Landt sy onverdroten
Liepen door den slijck,
Te Dort al voor die Ste:
Sy saghen als Morianen,
Doen sy uut den dreck quamen,
Haer Vaenkens sleepten sy me.

Hoe sy te Rotterdam binnen
Quamen met ghewelt,
Een yder cant wel versinnen
Hoe datter was ghestelt,
Men sachse groot Moort begaen:

Dus Steden hout u vasten,
Neemt niet in sulcke Gasten
En spieghelt u daer aen.

O Princen, die uut u Landen
Al om de Waerheyt claer,
Verlost uut Herodes banden
Ghevluchtet zijn voorwaer:
Valt Godt den Heere te voet,
Dat hy Victory wil gheven,
En wy soo moghen leven,
Om te beerven teewighe goet.

Opmerking:

voorstelt (48): lees *verstelt*.

Inname van Den Briel

Vragen

De wijle =
dus =
den Thienden Penninck: in 1569 voerde Alva nieuwe belastingen in, waaronder de heffing van tien procent op de verkoop van roerende goederen. Deze maatregelen wekten veel verzet in het land.
Penninck: welk klankverschijnsel doet zich hier voor (zie hfdst. 4)?
Lume, etc.: benoem redekundig.
Wat is het subject van *is*? Is hier sprake van incongruentie (zie par. 6.5.2.)?
haest: vertalen met ...

Wat betekent *Op de wijse*?
Vertaal *Ick ... spaceren*.

1	*Geuskens*: welke functie heeft het suffix *-ken* (zie par. 5.1.1.)?
2	Beschrijf de binnenbouw van *In ... tyt*.
3	*vreuchden*: singularis of pluralis (zie par. 5.1.)?
4	*Dat* = *ons*: benoem taalkundig. *ghebenedijt*: benoem redekundig. Waarom is dit bijvoeglijk naamwoord niet verbogen (zie par. 5.1.2.)?
5	Vertaal *reyn.*
6	Hoe moet de komma na *machtich* in de vertaling weergegeven worden?
8	*Godt*: welk zinsdeel?

9	*inne* =
10	*den eersten dach*: welke naamval?
11	Wordt *pleghen* transitief of intransitief gebruikt? Vertaling:
12	Benoem *Die Zuydtpoort* redekundig. Vertaal *sonder verdrach*.
14	*De borghers*: wie worden hiermee bedoeld?
15	*hem [...] versteken* =
16	*al* kan redekundig op twee manieren worden benoemd. Geef deze twee mogelijkheden aan. Vertaal deze regel.
17/8	Geef de binnenbouw van de woordgroep *Den ... wijs*.
17	Verklaar de uitgang in *Den Edelen*.
19	*Crijchshandel* =
20	*Dryhondert*: welk zinsdeel? Vertaal *sonder gecrijs*.
21	Vertaal *Aen*. *sandt* komt van het werkwoord ...
23	*Die ... inghenomen*: welke woorden moeten hier ingevoegd worden? Hoe noem je een dergelijke syntactische constructie?
24	*quant* = Wat wordt hier bedoeld?
25	*watten*: los de enclisis op. *cluchten*: singularis of pluralis? Vertaling:
26	*Doen*: benoem taalkundig.
27	*Niet ... geruchten* te vertalen als ...
28	*quamen*: wat is het subject bij deze persoonsvorm? Hoe kan het gebruik van een meervoudige persoonsvorm verklaard worden? Vertaal *met soeten loop*.
29	*loopen aen:* 'het ontgelden'.
30	*Baals Tempel*: bedoeld wordt de rooms-katholieke kerk met haar heiligenbeelden.
32	*Al ... Maen*: de heiligenbeelden stonden in een halve cirkel om het altaar.
29/32	*Terstont ... Maen*: wat wordt hier bedoeld?

33	Benoem *Die ... Bende* redekundig. *Die Voerder* =
34	*waer*: welke wijs? Waarom wordt deze wijs gebruikt? Verklaar de uitgang -*n* in *grooten* (zie par. 5.1.2.).
35	*als de behende* =
36	*Hem* verwijst naar ... *deden*: welke functie heeft dit werkwoord? *duycken* =
37	Wie/Wat word(t)(en) bedoeld met *al dander*? Benoem *over hoop* redekundig.
39	Vertaal *Sonder haer wederseggheh*.

40	Vertaal deze regel.
41	Benoem *Al ... gheleghen* redekundig.
42	*gheheeten* = Hoe moet de komma na *Briele* in de vertaling weergegeven worden?
43	*Rotsel*: Den Briel werd een nieuw La Rochelle, aan de Maas, genoemd. Den Briel moest dus voor de Geuzen evenzo een steunpunt worden als La Rochelle dat voor de Hugenoten in Frankrijk was. *te deghen* =
44	Wat wordt bedoeld met *met moet end hert*?
44/6	Waarbij is *Om ... crachtich* een bijwoordelijke bepaling?
45	*houden voor* = *voor* =
46	Wie wordt bedoeld met *Duckdalve*?
48	*Die Bolwercken* = *voorstelt*: 'hersteld'.
49	Met *die Catijven* worden bedoeld ... Vertaling:
52	Waarnaar verwijst *haren*?
55	Geef de binnenbouw van de woordgroep *der Geusen Schepen*.
56	Wat is het antecedent van *Twelck*? Is hier sprake van een relatieve aansluiting? Benoem *haer* redekundig.
59	*sy* verwijst naar ... *onverdroten* =
61	*Te ... Ste*: te vertalen als ...
62	*Sy ... Morianen* =
64	*Vaenkens* =
67	*cant:* verklaar de *-t*.
68	*datter*: los de enclisis op.
69	*groot Moort begaen*: vertalen met ...
70	*hout u vasten* =
71	*Neemt [...] in* = Wie worden bedoeld met *sulcke Gasten*?
72	Waarnaar verwijst *daer aen*?

73	*Princen*: wie wordt hier aangesproken? Benoem *u* taalkundig. *Landen:* singularis of pluralis?
75	Begrens en benoem de participiumconstructie met *Verlost*. *Herodes banden* vertalen als ...
76	Wat is het subject van *zijn*? Is hier sprake van incongruentie?
77	*Valt*: welke wijs?
78	*Dat* =
80	Wat wordt bedoeld met *teewighe goet*?

9 Stadsbestuur

Jan van Hout (1542-1609) was de eerste echte renaissancist in zijn woonplaats Leiden. Hij was bijzonder veelzijdig: hij schreef zowel poëzie, proza als toneel en had bovendien belangstelling voor wiskunde, sterrenkunde en natuurkunde. In de periodes 1564-1567 en 1573-1609 was hij stadssecretaris. Tegelijkertijd leidde hij de stadsdrukkerij die hij in het raadhuis van Leiden had opgezet.

Op deze stadsdrukkerij werden in 1583 de *Keuren der Stadt Leyden des Graefschaps van Holland* gedrukt. Daaraan werden toegevoegd de verordeningen voor de stad Leiden uit de jaren 1582 en 1586. Voor dit boek werd de letter gebruikt die Jan van Hout in 1580 aangekocht had. Gekozen is hier voor het begin van het genoemde boek waar gesproken wordt over de samenstelling van het stadsbestuur.

De illustratie bij deze tekst laat zien dat de Stadskeuren gedrukt zijn met de gotische boekletter, de textualis. Aanvankelijk is het even wennen aan dit type letter, maar al na enige oefening blijkt het vrij gemakkelijk leesbaar. De textualis bestaat uit losstaande lettertekens waarvan de voor ons meest afwijkende zijn: ð(d), ſ naast ß (s), ƀ (v), ƀƀ (w) en z̄ (z). Overigens kan de punt op de i ons helpen deze letter te onderscheiden, vooral wanneer zij voorkomt in combinatie met een n, m of u.

[1] Tlichaem vande Stadt.

[2] EErst, alzo tlichaem dezer stad Leyden (als van outs) bestaet
[3] bi die vande Vroetschappe (te vveten, die in der tijt Burgermeesteren
[4] of Schepenen zijn, of voorgaende gevveest hebben) ende bi de
[5] Veertigen, zijnde veertich personen in getale: De vvelcke men tot
[6] noch toe mit eenen naem die vande groote Vroetschappe heeft genoemt,
[7] ende men voorts-aen nommen zal den breden Raed: (Daer onder de Schout,
[8] die van vvegen de Graeflicheyt vvert gestelt, niet begrepen noch
[9] getelt en vvert) Ende Burgermeesteren en Schepenen alle Jaers vverden
[10] vernieut, blijvende d' andere vande Vroetschappe ende Veertigen, zo
[11] lange zi leven ende niet en vertrecken: zo zalmen tot verkiezinge van
[12] de voorschreven Veertigen, Burgermeesteren ende Schepenen procederen
[13] zo hier naer volcht.

[14] Verkiezinge van Veertige.

[15] EErst zullen de voorschreven Veertige, zo vvanneer eenige uyt den heuren
[16] comen te overlijden, uyt deser Stede mitter wooninge te vertrecken, oft
[17] andersins vander zelve hem te absenteren: in haer vergaderinge opt
[18] Raed-huys by de meerderheyt van stemmen, andere in plaetse vanden
[19] overleden, vertrocken, of absenten, verkiezen: achter-volgende het octroy
[20] vande voorgenoemde Keyzer Kaerle de vijfste, gegeven den
[21] enentvvintichsten Junij vijftien hōdert negentien, de vvelcke aen handen
[22] vanden Schout dezer Stede den gevvoonlicken eed zullen doen.

[23] Verkiezinge van Burgemeesteren.

[24] [+]De vande Gerechte, als Schout, Burgermeesteren ende Schepenen, mit
[25] d' andere van den breden Raed, zullen iaerlix opten tienden Novembris, [+]iij.
[26] vvezende sinte Martijns avond, opt Raedhuys by de meerderheyt van
[27] stemmen, kiezen vier Burgermeesteren, ende onder den zelven een vanden
[28] drie ouden. Zonder t' zamen te mogen kiezen vader ende kint, tvve
[29] gebroeders, noch tvve zvvagers: vvelcke gecoren personen ten zelven
[30] dage in openbare Vierschare bi den Schout den gevvoonlicken eed zal
[31] vverden af genomen. Ende vvie vant Burgermeesterschap afgaet, en zal
[32] in tvve daer anvolgende iaren tot den zelven dienst niet vveder gecoren
[33] mogen vverden. Mer vvanneer yemand inden voorschreven dienst coemt
[34] t' overlijden, zal binnen xiiij. dagen daer aen, een ander in des
[35] overledens plaetse als voren, gekoren vverden.

7

Tlichaem vande Stadt.

Erſt, alzo tlichaem dezer ſtad Leydey (als hay outs) beſtaet bi die hande Vroetſchappe (te vvetey, die iy der tijt Burgermeeſterey of Schepeney zijy, of voorgaende gheeſt hebbey) ende bi de Veertigey, zijnde veertich perſoney iy getale: De vvelcke mey tot noch toe mit eeney naey die hande groote Vroetſchappe heeft genoemt, ende mey voortſ-aey nommey zal dey bredey Raed: (Daer onder de Schout, die hay vvegey de Graeflicheyt vvert geſtelt, niet tegrepey noch getelt ey vvert) Ende Burgermeeſterey ey Schepeney alle Jaers vverdey vernieut, blijvende d'andere hande Vroetſchappe ende Veertigey, zo lange zi levey ende niet ey vertreckey: zo zalmey tot verkiezinge hay de voorſchrevey Veertigey, Burgermeeſterey ende Schepeney procederey zo hier naer volcht.

Een fragment uit de Stadskeuren van Leiden uit 1583.

Stadsbestuur

Vragen

1	Vertaal *Tlichaem vande Stadt*.
2/13	*EErst ... volcht*: wat is hier de hoofdzin?
2	*alzo* = Wat voor genitivus is *dezer stad Leyden*?
2/3	Vertaal *bestaet bi*.
3	Benoem *die* (voor *vande*) taalkundig. *Vroetschappe*: singularis of pluralis? Wat is een *Vroetschappe*? Vertaal *die vande Vroetschappe*. Benoem *die* (voor *in*) taalkundig. Wat wordt bedoeld met *in der tijt*? Vertaling: *Burgermeesteren*: singularis of pluralis?
4	Wat zijn *Schepenen*? *voorgaende* =
5	Begrens en benoem de participiumconstructie met *zijnde*.
5/7	*De vvelcke ... Raed*: los de samentrekking op.
5	Wat is het antecedent van *De vvelcke*?
7	*nommen* is een wisselvorm van ... Benoem *Daer onder* taalkundig. Vertaling: Wat is een *Schout*?
8	*de Graeflicheyt* = Vertaal *die ... gestelt*.
9	Benoem *en* (voor *vvert*) taalkundig. Welke nevenschikking veroorzaakt *Ende*? Wat voor genitivus is *alle Jaers*?
10	Begrens en benoem de participiumconstructie met *blijvende*. Wat voor soort werkwoord is *blijven* hier? Wat wordt bedoeld met *d' andere ... Veertigen*?
11	*tot* =
12	*procederen* =
13	*zo* = *hier naer* =
14	*Veertige*: bepaald of onbepaald?
15/22	*EErst ... doen*: Wat is hier de hoofdzin?
15	*voorschreven* = Benoem *heuren* taalkundig. Vertaal *eenige uyt den heuren*.

16 Welke functie vervult het werkwoord *comen* hier?
Wat wordt bedoeld mee *uyt ... vertrecken*?
Vertaling:

17 Waarnaar verwijst -*der zelve*?
Benoem *hem* taalkundig.
hem [...] absenteren =

17/8	Benoem *opt Raed-huys* redekundig.
18	*by* = *andere*: welke naamval? Welk getal? Wat wordt hiermee bedoeld?
18/9	-*den overleden, vertrocken, of absenten*: singularis of pluralis?
19	Is *achter-volgende* hier nog een participium of al een voorzetsel (zie par. 6.6.)? Vertaling: *het octroy* =
20	Begrens en benoem de participiumconstructie met het participium *gegeven*.
20/1	*den enentvvintichsten Junij*: welke naamval is *den enentvvintichsten*, respectievelijk *Junij*?
21	Los de afkorting op in *hõdert*. Wat is het antecedent van *de vvelcke*? Is hier sprake van een relatieve aansluiting?
21/2	*aen handen van-* =
24	*iij.*: aanduiding voor de derde paragraaf. Bij de eerste twee stukjes ontbreekt een dergelijke notatie. *Gerechte* = *als* =
26	Geef de binnenbouw van de woordgroep *sinte Martijns avond*.
27/8	Wat wordt bedoeld met *ende ... onden*?
28	Hoe moet de punt na *onden* in de vertaling weergegeven worden?
29	Benoem *vvelcke gecoren personen* redekundig. Van wat voor een verbinding is hier sprake? *gecoren* komt van het werkwoord ...
30	*in openbare Vierschare* = *bi* =
31	Benoem *vvie* taalkundig. Vertaal *Ende ... afgaet*.
33	Wat wordt bedoeld met *inden voorschreven dienst*?
34	Wat is het subject bij *zal*? *daer aen* =
34/5	Wat voor genitivus is *des overledens*?
35	Wat wordt bedoeld met *als voren*?

10 Beschrijving van Amsterdam

De in 1611 verschenen eerste uitvoerige beschrijving van Amsterdam *Rerum et urbis Amstelodamensis historia* staat op naam van Isaacsz. Pontanus (1571-1639). In 1614 volgde de vertaling van Petrus Montanus. Het stukje dat we uit deze vertaling geven is echter niet door Pontanus geschreven en evenmin door Montanus. Het is door Montanus aan het eind van het boek toegevoegd ‘tot onderrichtinghe vande geschriften ende andere annotatien’. In kort bestek geeft het de geschiedenis van Amsterdam weer. Montanus vermeldt dat hij niet weet wie de auteur van het stuk is, of wanneer het is geschreven. Zelf vermoedt hij dat de tekst uit het begin van de 16de eeuw stamt.

[1] Amsterdam is gheweest onbemuert / alleen omcinghelt met een diepe
[2] graft / totten jare 1482 / als wanneer die borghers (mits aenstaende
[3] oorloghe) een moet grijpende / die stadt op een jaer tijts voor de
[4] meerderen deel met mueren ende schoone toorens omcinghelt hebben /
[5] daer toe consent vercregen hebbende van die vā Haerlem hunne
[6] naebueren / eensdeels wt gratie ende eensdeels met eenige recompense.
[7] Eñ daer in volghende jaren hebben zy de reste vande mueren opgemaect
[8] met twee poorten / te weten / S. Antheunis ende de Reguliers poort /
[9] wtghenomen aen het deel vande Stadt / daer t' water Tije langhs loopt
[10] ende met drie lijsten paelen tegens der vyanden aenloop wordt
[11] ghesloten.

[12] Voorts so is Amsterdam bycans rondt van gheleghentheydt / vanden
[13] Noortoosten totten Zuyden / een weynigh langhwerpigher inden omvanck /
[14] sonder de voorsteden soo wijt ende groot / als een cloeck man / in
[15] een ure tijts soude connē begaen / met groote ende diepe grachten
[16] omcinghelt / behalven aende Noort-zijde daer 't aen Tije streckt.
[17] Amstelredam is ghenoemt vande Riviere Amstel / wt Amstellant door
[18] die stadt loopende / ende den Dam ofte Sluys int midden vande selve
[19] Stadt ghelegen / door de welcke den Amstel gheleyt wordt / ende in
[20] het Tije valt ter plaetse ganaemt Dammerac / d' welc een Haven oft
[21] Statie maect / daermen meer als duysent Schepen can leggen ende
[22] bergē. De voorsz Riviere Amstel langhs de Zuyt zijde comende inde
[23] voorsz Stadt / loopt recht toe recht aen nae den voorsz Dam door
[24] welcke vallende in Dammerack int Noorden vermenght sich met het Tije /
[25] ende separeert also de Stadt in twee deelen / wesende 't Waeter aen
[26] de Zuyt-zijde vanden Dam ghenaemt den Amstel / ende aende Noort-zijde
[27] den Ammerack.

[28] Het deel vande Stadt aende Oost-zijde wert ghenaemt de oude zijde /
[29] ende t' ghene aëde West-zijde de nieuwe zijde / insgelijcs soo heeft
[30] elcke zijde zijne besonder Prochie Kercke.

[31] Daer zijn oock vijf houte Brugghen / waer over men van d' een Prochie
[32] in d' ander gaet / twee op den Amstel ende drie op den Ammerack.
[33] Daer zijn boven die / vier groote graften ofte Burghwallen wten Amstel
[34] gheleydt / de welcke insgelijcs vāde Zuyt-zijde noortwaerts langhs
[35] twee groote watergangen in Tije loopen / waer van de twee de oude /
[36] ende dander twee de nieuwe zijde doorloopende / wederom elcke
[37] zij de drysins verdeelen / alwaer men overgaet met 35 houte Brugghen.

Opmerking:

zij de (37): lees *zijde*.

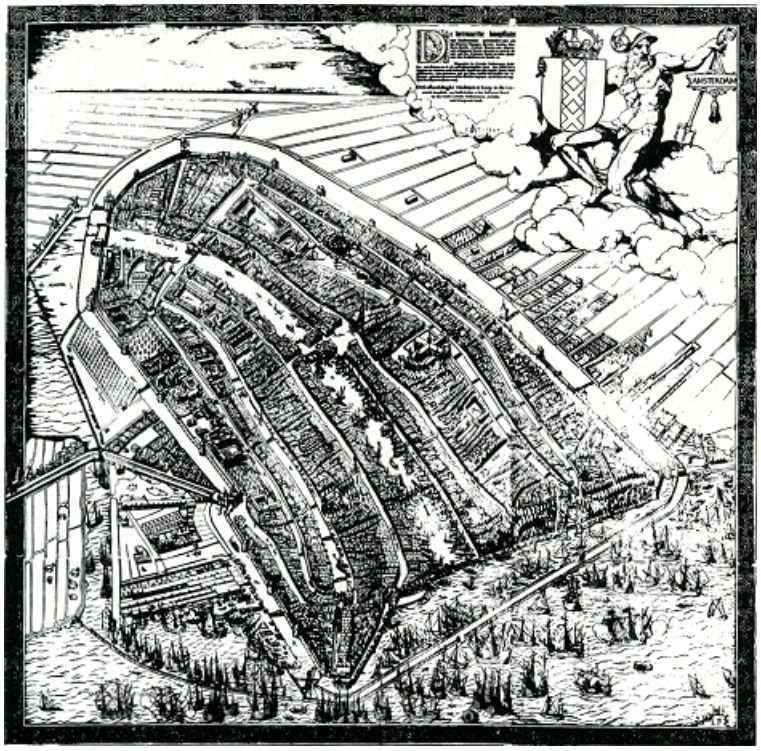

Amsterdam in de zestiende eeuw. Een houtsnede van Cornelis Anthonisz..

Beschrijving van Amsterdam

Vragen

2	*graft* is een vormvariant van ... Los de enclisis op in *totten* (zie par. 5.1.3.). *als wanneer* = Benoem *die* taalkundig. Vertaling?
2/3	Vertaal: *mits aenstaende oorloghe*.
3	Begrens en benoem de participiumconstructie met *grijpende*. Moet het lidwoord *een* (in *een moet grijpende*) vertaald worden? *op* = Wat voor genitivus is *tijts*?
5	Wat is het antecedent van *daer toe*?

	consent = Waarvoor staat de afkorting in *vā*?
5/6	Geef de binnenbouw van *die ... naebueren*. Vertaling?
6	Hoe vertaal je *eensdeels [...] eensdeels*? *gratie* = *recompense* =
7	Waarvoor staat de afkorting in *Eñ*?
7/8	*Eñ ... poorten*: in welk opzicht wijkt de woordvolgorde hier af van die van de huidige hoofdzinsvolgorde (zie par. 6.2.)?
7	Hoe vertaal je *opgemaect*?
8	*S. Antheunis*: thans het Waaggebouw op de Nieuwmarkt; gebouwd in 1488. *de Reguliers poort*: hiervan is nog een gedeelte over, namelijk de huidige Munttoren; gebouwd in de periode 1480-1487.
9	Functioneert *wtghenomen* hier nog als deelwoord (zie par. 6.6.)? *daer* = Los de proclisis op in *Tije*.
10	*lijsten:* 'rijen'. Wat voor genitivus is *der vyanden*?
9/11	Los de samentrekking op in *daer...ghesloten*. Hoe is die te beschouwen?
12/6	*Voorts so is Amsterdam*: in r. 12/16 zijn deze woorden een aantal keren samengetrokken. Geef aan op welke plaatsen ze ingevoegd kunnen worden.
12	*Voorts* = Wat voor functie heeft *so*? *bycans* = *gheleghentheydt*: welk klankverschijnsel doet zich voor? Vertaling:
13	*omvanck*: welk klankverschijnsel doet zich voor?
14	*cloeck* =
15	Geef de binnenbouw van de woordgroep *een ure tijts*. *begaen* =
16	*daer* = Waarnaar verwijst *'t*? Vertaal *streckt*.
17	*Amstelredam*: waarom zou de schrijver hier deze vorm gebruiken? (Vergelijk *Amsterdam* in r. 1 en 12). Hoe vertaal je *van*-?

18	Begrens en benoem de participiumconstructie met *loopende*. Welke nevenschikking brengt *ende* tot stand?
19	*de welcke* verwijst naar ... Verklaar het gebruik van de vorm *den*.
20	Hoe zou de woordgroep *het Tije* tot stand zijn gekomen? (Vergelijk *Tije* in r. 9. Vergelijk ook het 20ste eeuwse 'het Damrak' met *Dammerac* in r. 20 en *den Ammerack* in r. 27.) Wat is een -*rac*? Geef de binnenbouw van de woordgroep *ter plaetse genaemt Dammerac*.
21	*Statie* =
22	*voorsz*: los de afkorting op. Vertaling: Begrens en benoem de participiumconstructie met *comende*.

23	*nae* =
24	Benoem *welcke* taalkundig. Van wat voor soort verbinding is hier sprake? Begrens en benoem de participiumconstructie met *vallende*.
25	Wat wordt bedoeld met *also*? Begrens en benoem de participiumconstructie met *wesende*.
28	*wert:* welke tijd?
29	Benoem *t' ghene* taalkundig. Vertaling: Welke functie heeft de apostrof in *t' ghene* (zie hfdst. 3)? Hoe moet de gothische komma na *zijde* in de vertaling worden weergegeven (zie hfdst. 3)? *insgelijcs* =
30	*besonder* = Wat is een *Prochie*?
32	*twee ... Ammerack*: hier is het participium ... verzwegen. Van wat voor soort constructie is dus sprake? Welke redekundige functie heeft deze constructie? *op* =
33	Wat wordt bedoeld met *boven die*? Wat zijn *Burghwallen*?
34	*insgelijcs* moet hier vertaald worden met ...
35	*watergangen* = *de twee:* bepaald of onbepaald? Wat wordt hiermee bedoeld? Wat wordt bedoeld met *de oude*?
36	Begrens en benoem de participiumconstructie met *doorloopende*.
37	Vertaal *drysins*. Wat is het subject bij *verdeelen*?
35/7	Geef in eigen woorden de inhoud van *waer ... verdeelen* weer.
37	*alwaer:* welke woordsoort? Wat wordt hiermee bedoeld? Van wat voor soort verbinding is hier sprake? *met* =

11 Spoken

In 1570 zag het boek *De spectris, lemuribus et insolitis fragoribus et praesagitionibus* van de Zwitserse predikant Ludwig Lavater (1527-1586) het licht. Daarin werd een nuchtere analyse gegeven van het verschijnsel van spokerij en spoken. Op grond van de bijbel, de

kerkvaders, historieschrijvers en gegevens van tijdgenoten werd aangetoond dat ook spoken en geesten het werk van God zijn.

Het werk werd in het Duits, Frans en Italiaans vertaald. Uit 1610 stamt de Nederlandse vertaling van Sibrandus Vomelius onder de titel *Een boeck vande spoocken ofte nacht-gheesten*.

Het gekozen fragment laat zien welk plan de Dominicanen, een

dertiende-eeuwse rooms-katholieke kloosterorde, bedachten om de Franciscanen, een kloosterorde uit de twaalfde eeuw, in discrediet te brengen. Tussen deze beide kloosterorden woedde namelijk een felle strijd die betrekking had op de wijze waarop het door beide voorgestane armoede-ideaal beleefd moest worden. De Dominicanen maakten daarbij gebruik van het feit dat hun overste beschikte over het vermogen om geesten op te roepen.

[1] Het is haer seer wel te passe gekoomen, dat op den selven tijt een
[2] eenvoudig mensch genaemt *Ioannes Ieserus*, van sijn handtwerck een
[3] snijder, in hare Orden is opgenomen: dese scheen haer tot haer voor-
[4] neemen seer dienstigh te zijn, daerom soo hebben sy hem getemteert,
[5] beproeft, en bevoghten, werpende by nacht steenen in sijn kamer, makende
[6] een geluyt, ende veynsende haer Geesten te zijn.

[7] Het liet hem in den beginne aensien, dat de sake haer niet qualijck
[8] soude gelucken, op eene vrydagh is de *Supprior* bedeckende hem met een
[9] linnen laeken met sommige andere Geesten, welcke hy met sijn tooverye
[10] daer toe hadde op doen koomen, in de kamer des voorgemelden Monincks
[11] gevallen, ende dat met groot gewelt en geluyt, veynsende hem als of hy
[12] met vele tranen hulp van den slechten Moninck begeerde. Maer sy hadden
[13] al te vooren het wywater ende de overblijfselen der Heyligen in de celle
[14] des broeders gebracht. Die vervaert zijnde, seyde: dat hy hem geen hulpe
[15] konde doen, maer heeft hem gewesen aen *Christum* en sijne *Moeder*.
[16] De Geest heeft geantwoort, dat het stondt in sijne en sijner meede-
[17] broederen macht, dat hy uyt dese sijne elende verlost konde worden, en
[18] sulcks soude konnen geschieden, waert sake, dat hy acht dagen lanck alle
[19] dagen hem selven tot het bloet toe woude geesselen, en dan voorder
[20] bestellen, datter tot sijnen besten acht Missen in de capelle van den
[21] Heylige *Ioannes* gedaen wierden, eñ soo hy dan ook, de wijle de Misse
[22] gecelebreert wiert, soo langh met sijn uytgereckte armen op de Aerde
[23] woude nederleggen. De Geest gaf oock desen broeder te kennen, dat hy op
[24] den navolgende vrydagh voor middernacht wederom met een grooter gebeer
[25] soude komen, ende vermaende hem, dat hy niet vervaert soude worden: want
[26] de Duyvel konde hem, dewijle hy soo een heyligh man was, niet beschae-
[27] digen. De sotte broeder heeft des anderen daegs de andere Monicken, die
[28] als hoofden het spel dreven, de gantsche saeck te kennen gegeven, ende
[29] heeft seer ootmoedigh van haer begeert, dat sy hem wouden helpen, ten
[30] eynde de arme Geest en ziele, welcke hem geopenbaert was, mochte verlost
[31] worden.

[32] De sake is terstont kenbaer geworden door de gansche stadt, daer zijn
[33] oock openbaer van den predickstoel predicatien van dese dingen gedaen
[34] door de Monicken, welcke presen de Heyligheyt van hare Orders, welcke
[35] Heyligheyt daer uyt gemerckt konde worden, dat de Geest van haer, ende
[36] niet van den godtloosen ende droncken *Franciscanen* hulpe begeerde.

Spoken

Vragen

1	Benoem *haer* taalkundig. Wie worden daarmee bedoeld? *op den selven tijt*: in de vijftiende eeuw, toen er ruzie was tussen de Dominicanen en de Franciscanen.
2/3	Benoem *van ... snijder* redekundig.
3	*snijder* = Hoe moet de dubbele punt na *opgenomen* in de vertaling weergegeven worden? Wat is het subject bij *scheen*?
3/4	Vertaal *dese ... te zijn*.
4	Welke functie heeft *soo*? *getemteert* =
5/6	Zijn de participiumconstructies met achtereenvolgens het participium *werpende, makende* en *veynsende* nevengeschikt of ondergeschikt ten opzichte van elkaar?
6	Wat kan als direct object bij *veynsende* beschouwd worden? Van wat voor syntactische constructie is hier sprake?
7	Benoem *Het* redekundig. Benoem *hem* taalkundig.
7/8	Vertaal *dat ... gelucken*.
8	Hoe moet de komma na *gelucken* in de vertaling weergegeven worden? *Supprior* = Begrens en benoem de participiumconstructie met *bedeckende*.
9	Wat is het antecedent van *welcke*?
10	Wat wordt bedoeld met *daer toe*? Welke functie heeft het werkwoord *doen* hier? *op [...] koomen* = Wat voor genitivus is *des voorgemelden Monincks*? *voorgemelden* =
10/11	*in ... gevallen* = Waarnaar verwijst *dat*? Benoem *hem* redekundig.
12	*slechten* = *Maer* =

13	Vertaal *al te vooren*. *der Heyligen*: singularis of pluralis? Wat wordt bedoeld met *de overblijfselen der Heyligen*?
14	*vervaert* = Hoe moet de dubbele punt na *seyde* in de vertaling weergegeven worden? Waarnaar verwijst *hem*?
15	Welke functie heeft het werkwoord *doen* hier? *gewesen aen* = Waarnaar verwijst *sijne*?
16/7	Geef de binnenbouw van de woordgroep *in sijne ... macht*.

17	Hoe zit de woordgroep *dese sijne elende* in elkaar (zie par. 5.1.4.)? Vertaling: Welke nevenschikking veroorzaakt *en*?
17/8	Wie wordt achtereenvolgens bedoeld met *hy*?
18	Benoem *sulcks* taalkundig. Vertaling:
18/21	Benoem *waert ... wierden* redekundig.
18	*lanck*: welk klankverschijnsel doet zich hier voor?
18/9	*alle dagen* =
19	*voorder* =
20	*bestellen* = Los de enclisis op in *datter*. Welke redekundige functie vervult het tweede deel van de enclisis? Vertaal *tot sijnen besten*.
21	Welke nevenschikking brengt het voegwoord *eñ* tot stand? *soo* = *dewijle* =
22	*gecelebreert* = Vertaal *met sijn uytgereckte armen*.
23	*nederleggen* =
16/23	*De ...nederleggen*: wat moet de monnik voor de geest doen?
23	Benoem *desen broeder* redekundig.
24	*grooter*: positivus of comparativus (zie par. 5.1.)? *gebeer* =
25	*sonde* (voor *worden*): welke wijs? Verklaar het gebruik van deze wijs (zie par. 5.2.3.).
26	*dewijle* =
27	Wat voor genitivus is *des anderen daegs*? Vertaling:
27/8	Wat wordt bedoeld met *die ... dreven*?
28	*gantsche*: welk klankverschijnsel doet zich hier voor? (Vergelijk *gansche* in r.32)
30	Wat is het subject bij *mochte*? Wat valt daarbij op? *mochte*: welke tijd en wijs? Verklaar het gebruik daarvan.
32	Hoe moet de komma na *stadt* in de vertaling weergegeven worden?
33	*predicatien* = *van* (voor *dese*) =

34/5	*welcke Heyligheyt*: is hier sprake van een relatieve aansluiting?
35	Benoem *daer uyt* redekundig. Waarnaar verwijst *daer*?
32/6	Wat was de bedoeling van het plan van de Dominicanen?

12 Spellingconflict

In 1653 verscheen van de hand van de predikant Petrus Leupenius (1607-1670) de *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale*. Hierin plaatste Leupenius

opmerkingen bij het werk van grammatici als De Hubert, Van Heule en Ampzing. Duidelijk blijkt, dat hij voorstander van een dubbele klinkerspelling voor geaccentueerde vocalen in open syllaben was.

Op dit laatste kwam kritiek van niemand minder dan Vondel (1587-1679). Deze plaatste namelijk achter zijn drama *Lucifer* uit 1654 een aanval op Leupenius: het *Noodigh Berecht over de nieuwe Nederduitsche misspellinge*.

De reactie van Leupenius bleef echter niet uit. Zijn *Naaberecht* uit 1654 was niet alleen een verdediging van de juistheid van zijn standpunt inzake de bovengenoemde spellingkwestie; het was tevens een felle aanval op *Lucifer*. Zoals bekend, heeft de Amsterdamse kerkeraad zich met succes verzet tegen de opvoering en de verkoop van dit stuk.

Uit elk van de drie hierboven genoemde werken die aandacht besteden aan de spelling van klinkers in open lettergrepen, is een fragment gekozen. We geven deze tekstgedeelten in chronologische volgorde.

[1] Dit onderscheid moet by ons dan alleen gemaakt worden door
[2] verdobbelinge: daar men eene Klinker alleen vindt staan / moet
[3] sy haastig / daar sy dobbel is / langsaam uitgesprooken worden.
[4] Soo schryven wy *taafel* en *waapen*, tot onderscheid van
[5] m*a*nier / K*a*steel / *Ee*sel / en l*ee*pel / tot
[6] onderscheid van g*e*sell en b*e*vel.

[7] Hoe veel aan dit onderscheid geleegen is kanmen tot een proeufken
[8] sien in *beedelen* en *bedeelen*, wanneer men meinde niet meer
[9] dan eene *e* van nooden te hebben / en sonder onderscheid willde
[10] schryven *bedelen*, men soude niet weeten waar *beedelen* of
[11] *bedeelen* moest geleesen worden.

[12] Sedert eenige jaren herwaert had Nederduitschlant het geluck dat
[13] vernuftige Schryvers en Letterkunstenaers loflyck hunnen yver
[14] besteedden in onze Spraeck te verrycken, te schuimen, te zuiveren,
[15] en te regelen, door schriften, of letterkunstigh onderwys; waerover
[16] wy tegenwoordigh niet voornemen ons inzicht, onder verbeteringe
[17] van letterwyzen, te melden, dan alleen wat de misspellinge belangt,
[18] in het verdubbelen der klinckletteren, by weinigen begonnen in te
[19] voeren: gelyck [om een voorbeeld te te stellen] voor *Vader*,
[20] *Vaader*; voor *vrede, vreede*; voor *Koning, Kooning*, en
[21] diergelycke walgende verdubbelingen van klinckletteren
[22] meer; quansuis om de langkheit van den klanck der syllabe of
[23] lettergrepe uit te drucken, en niet te lezen *Vadér, vredé*,
[24] *Koning*: welcke verdubbelinge ick, gelyck oock eertyts van wylen
[25] den hooghgeleerden Heere *Vossius* zelf, oordeele een gansch
[26] ongerymde en overtollige misspellinge te wezen, tegens den voorgang
[27] van Hebreen, Griecken, Latynen, Italianen, Spanjaerden, Franschen,
[28] Hooghduitschen, en andere tongen:

[29] En ik houde het daar voor dat *Vondelen* geen twyfelachtigheid sall

[30] konnen voor werpen / die wy niet onder een seekere wett souden konnen
[31] brengen / of ten minsten met eenige uitneeminge / dat in alle
[32] spraakkonsten geoorloft is / NULLA REGULA SINE EXCEPTIONE

[33] *Selden is een wett soo vast*,

[34] *Daar niet wat te seggen past*.

[35] Maar genoomen wy konden oover all geen reeden van geeven / en daar
[36] bleef noch eenige twyfelachtigheid by de verdubbelinge. *Vondelen*
[37] bekennt selfs / dat syne spellinge niet gelukkiger is. Wat reeden heeft
[38] hy dan om eens anders gewoonte soo schamper uit te schelden / daar de
[39] syne niet beeter / maar veel slimmer is?

[40] Het waare dan meer eer geweest voor *Vondelen*, indien hy synen
[41] *Lucifer* in de Helle hadde laaten blyven / dan dat hy sik soo
[42] laatdunkende hadde gesteeken in dingen daar hy geen kennisse van heeft.
[43] Doch ik hoope / dat de Spookerije van *Lucifers vall* een
[44] voorspook is van synen eigenen vall / wanneer de menschen / siende
[45] syne ydele vermeetelheid / een walginge van sulk een stinkend aas
[46] sullen krygen. En God doe hem die genande / dat hy / gevallen synde /
[47] door een waare boetvaerdigheid mag opstaan / eer dat hy teenemaal
[48] vervalle by synen *Lucifer* in de onderste Helle / in de vlamme
[49] van het onuitbluschelyk vier. Dat hem de goede God daar voor bewaaren
[50] will / gunne en wensch ik hem van herten /

Opmerking:

te te (19): lees *te*

Spellingconflict

Vragen

1	Wat wordt bedoeld met *Dit onderscheid*? *by* =
1/2	Wat is het verschil in grammaticale functie tussen *alleen* in r. 1 en *alleen* in r. 2?
2	Benoem *daar* taalkundig.
2/3	*daar ... worden*: wat zegt Leupenius hier?
4/6	*Soo ... bevel*: los de samentrekking op.
7	Benoem *tot een proeufken* redekundig. Welke functie heeft het suffix *-ken*? Vertaal deze woordgroep. Vertaal *Hoe ... is*.
8	Hoe moet de komma na *bedeelen* in de vertaling worden weergegeven? *meinde*: welke tijd en wijs?
8/10	*wanneer ... bedelen*: wat voor soort bijzin (zie par. 6.7.1.)?

12 Vertaal *Sedert ... herwaert*.
Vertaal *Nederduitschlant*.

13	*Letterkunstenaers* =
14/5	Benoem *in ... onderwys* redekundig.
14	*schuimen* =
15	Wat wordt bedoeld met *regelen*? *waerover*: benoem taalkundig. Van wat voor verbinding is hier sprake? Waarbij fungeert *waerover* als bijvoeglijke bepaling? Welk syntactisch verschijnsel doet zich hier dus voor?
16	Wie word(t)(en) bedoeld met *wy*? *voornemen* =
17	*letterwyzen*: hier kan sprake zijn van een woordspeling. Licht dit toe. *belangt* =
18	*in ... klinckletteren*: is deze woordgroep zinsdeel of deel van een zinsdeel? Wat voor genitivus is *der klinckletteren*? Begrens en benoem de participiumconstructie met *begonnen*. Vertaling:
19	*voor* =
21	*walgende* =
22	*quansuis* = *langkheit*: welk klankverschijnsel doet zich voor?
22/3	Wat voor genitivus is *der ... lettergrepe*?
24/8	*welcke verdubbelinge ... tongen*: ook hier is sprake van zowel ... als ...
24	*van*: het gebruik van dit woord is waarschijnlijk te verklaren vanuit een bijgedachte aan de lijdende vorm.
25	Wat is het lijdend voorwerp bij *oordeele*? Welk syntactisch verschijnsel doet zich voor?
26	*voorgang* =
27	Benoem *Hebreen* taalkundig.
28	*tongen* =
29	Benoem *daar voor* redekundig. Vertaling: *twyfelachtigheid* =
30	*voor werpen* =
30/1	*die ... uitneeminge*: los de samentrekking op.
30	*seekere* =
31	*uitneeminge*: enkel- of meervoud? Vertaling: Wat is het antecedent van *dat*? Vertaling:

32	Hoe moet de gotische komma na *is* in de vertaling worden weergegeven? *Nulla regula sine exceptione*: ‘er is geen regel zonder uitzondering’/ ‘uitzonderingen bevestigen de regel’.
34	*Daar ... past*: hoofd- of bijzin (zie par. 6.2.)? Let op bij de vertaling. Wat is het subject van *past*? Wat voor soort werkwoord is *past*?
35	*genoomen*: functioneert dit woord nog als kern van een (absolute) participiumconstructie? Vertaling: *konden*: welke wijs? Vertaal *Maar ... geeven*.
37	Benoem *selfs* taalkundig. Vertaling: Benoem *Wat* taalkundig. Vertaling:

38	Wat voor soort genitivus is *eens anders*? Vertaling: *daar* =
39	*slimmer* =
40	*waare:* verklaar het gebruik van de conjunctivus.
41	Benoem *sik* taalkundig.
42	*gesteeken* komt van het werkwoord ...
43	Vertaal *de Spookerije van Lucifers vall*.
44	*voorspook* = *synen eigenen vall*: wiens val wordt hier bedoeld? Begrens en benoem de participiumconstructie met *siende*.
45	*aas* =
46	*doe*: welke wijs? Verklaar het gebruik daarvan.
47	*teenemaal* =
48	*vervalle*: welke wijs? Verklaar het gebruik van deze wijs. Wat wordt bedoeld met *de onderste Helle*?
49	*vier* is een wisselvorm van ... Benoem *hem* redekundig. Wie wordt hiermee bedoeld? Wat wordt bedoeld met *daar voor*?
49/50	Benoem *Dat ... will* redekundig.
50	*will*: welke wijs? Verklaar het gebruik daarvan. *gunne*: welke wijs? Wie wordt bedoeld met *hem*? *herten*: enkel- of meervoud?

13 Brand

Tot het eind van de zeventiende eeuw beschikte men slechts over primitieve middelen om branden te bestrijden: leren brandemmers, korte spuiten, gieters, ladders, brandhaken om gevels en muren omver te halen en grote zeilen om smeulende haarden af te dekken. De gemiddelde brandschade in de stad Amsterdam met haar 40.000 huizen bedroeg in de periode van 1669 tot 1672 f 340.000,- per jaar; daarnaast deden zich veel persoonlijke ongelukken voor.

De stadsbrandmeester Jan van der Heyden (1637-1712) - tevens bekend als schilder van gedetailleerde stadsgezichten - constateerde dat storingen in de watertoevoer het grootste probleem bij het blussen vormden. Zijn eerste verbetering bestond uit een pomp met een waterslang die het water vanuit de grachten in de oude brandspuiten bracht; zijn grote ontdekking was echter de spuitslang (1677).

In zijn *Beschryving Der nieuwlijks uitgevonden en geoctrojeerde slang-brandspuiten, en Haare wijze van brand-blussen, Tegenwoordig binnen Amsterdam in gebruik zijnde* (1690)

toont Van der Heyden aan de hand van een statistiek van veertig branden over een periode van vijf jaar aan dat de gemiddelde

jaarlijkse brandschade als gevolg van zijn uitvinding tot één procent (f 3.650,-) teruggedrongen was.

De brand van het stadhuis van Amsterdam die hieronder beschreven wordt, stamt nog uit de periode voor het gebruik van de oude spuiten.

[1] De oudste brand, daar van ons gedenkt, en die wy zelfs, gelyk
[2] ook alle de volgende, hebben gezien, was den brand van 't oude
[3] Stadhuis deezer Stad; voorgevallen den 7 July 1652. omtrent
[4] 2 uuren na middernacht, zonder dat men ooit zeeker heeft konnen
[5] verneemen door wat toeval. Dit gebouw had, gelyk de overstaande
[6] Figuur aanwyst, een ruime markt voorzich, daar 't water by langs
[7] liep, en overzulx zeer gereet te bekomen was: zo was 't ook van
[8] achteren, en 't water daar noch ruim zo dicht by; wederzyds waaren
[9] ruime straaten, die 't zelve van d' omstaande huizing af scheiden.
[10] Den brand begon eeven booven Burgermeesters kaamer omtrent D, en
[11] wierd vroeg in 't begin, dat groot voordeel geeft, door wachten
[12] die gewoonlyk op 't Stadhuis, en de waag daar tegen overstaande,
[13] geplaatst zyn, vernomen, en de meenigte spoedig op de been gebracht.
[14] Men had hier van alle zyden ruimte, Menschen, Emmers en Leeren,
[15] wyl het te midden van de Stad was, in overvloet; en 't ontbrak
[16] aan geen iever van de Burgery, die willig haar devoir deeden
[17] om deeze plaats, daar het algemeen aangeleegen was, te redden.
[18] De zwaare Ladders wierden daatelyk ten wederzyden van het
[19] ontsteeken deel opgerecht, volk daar op geplaatst, en de brand
[20] Emmers naar booven op het dak op gegeeven: maarze quaamen 'er
[21] niet (gelyk altyd en onvermydelyk gebeurt) voor datze half leedig
[22] gestort en uit gelekt waaren. Langs ieder Leer konmen ook niet
[23] meer dan eenen Emmer teffens opgeeven: waar toe noch van daar
[24] tot aan de waaterkant een dubble rye volk moest gerangeert staan,
[25] 't welk grooten omslag maakt, als lichtelyk hier over te zien
[26] is, en eevenwel geenzins water genoeg aanbracht om iets van belang
[27] uit te werken. Het gieten kon meede den brand weinig raaken,
[28] en zelfs die de uiterste deelen van de vlam wilde bereiken moest
[29] zich te ver bloot en in merkelyk gevaar begeeven. Daar-en-booven
[30] de kleine quantiteit, die uit ieder Emmer apart wierd uitgestort,
[31] was nootzakelyk door de hette van de vlam ten meestendeele, zo
[32] niet geheel, weg gedroogt eer het waater van de volgende Emmer
[33] daar weer by quam. 't Was ook niet moogelyk van het dak af de
[34] binne kamers, daar den brand van den een in d' ander doordrong,
[35] te begieten, veel minder nog van buiten door de vensters, daar
[36] het de uitslaande vlam belette, en daar men ook geen Leer, zo
[37] ver het binnenwerk ontsteeken was, tegens de muren derfde aan
[38] zetten, om niet met een en ander teffens van boven neer te komen.
[39] Op deeze wyze gedroeg het zich gemeenelyk by de branden: en hier,
[40] daar alle geleegentheeden wenschelyk, 't gebou van steen en geen
[41] fel brandende stoffen by waren, branden 't gehele Stadhuis met
[42] alles watter aan vast was tot de grond toe af, zonder dat 'er

[43] eenig deel van geblust wierd of iets staande bleef als alleen
[44] eenig zwaar muurwerk van den tooren, hoewel zo zwak, dewyl al 't
[45] houtwerk en de bindzels wech gebrand waren, dat men 't 's anderen-
[46] daags met touwen moest schooren, tot het afgebrooken wierd.

Opmerking:

voorzich (6): lees *voor zich*

Brand

Vragen

1	Ontleed het gedeelte *daar van ons gedenkt* in zinsdelen. Wat voor soort werkwoord is *gedenkt*? Vertaal dit gedeelte. Benoem *zelfs* taalkundig. Vertaling:
2	Wat wordt bedoeld met *alle de volgende*?
2/3	Benoem *den brand ... Stad* redekundig.
2	*den*: is hier sprake van een genus- of casus-n?
3	Wat wordt bedoeld met *deezer Stad*? Begrens en benoem de participiumconstructie met *voorgevallen*. Welke naamval is *den 7 July 1652*.? Hoe moet de punt na *1652* in de vertaling weergegeven worden (zie hfdst. 3)?
4	*zeeker* =
5/6	*de overstaande Figuur*: 'de afbeelding hiernaast'.
5/7	*Dit gebouw ... was*: los de samentrekking op. (Let op de betekenis van *bekomen*). Wat valt bij deze samentrekking op te merken? Vertaal dit gedeelte.
7/8	Wat wordt bedoeld met *zo was 't ook van achteren*?
9	Waarnaar verwijst *'t zelve*? Vertaal *d' omstaande huizing*.
10	*Burgermeesters*: singularis of pluralis? *Burgermeesters kaamer*: bepaald of onbepaald? *omtrent D:* een punt dat is aangegeven op de illustratie die bij deze tekst hoort (zie 5/6).
11	*wierd*: welke tijd? Wat is het antecedent van *dat*? Vertaling:
11/3	Geef de binnenbouw van de woordgroep *wachten ... zyn*.

14	L*eeren* =
15	*het* kan op deze plaats zowel een persoonlijk als een onpersoonlijk voornaamwoord zijn. Welke interpretatie verdient de voorkeur?
16	Wat is het antecedent van *die*? Hoe is de incongruentie in getal tussen *die* en *deeden* te verklaren? *devoir* =

17	Vertaal *daar het algemeen aangeleegen was*.
18/9	Vertaal *het ontsteeken deel*.
18/20	*De ... gegeeven*: ook hier is sprake van ...
20	Waarnaar verwijst *-ze*? *'er*: verklaar het gebruik van de apostrof.
21	*gelyk* =
23	*teffens* = Benoem *waar toe* taalkundig. Van wat voor verbinding is hier sprake?
24	Waarom was een dubbele rij mensen noodzakelijk?
25	Wat is het antecedent van *'t welk*? Vertaal *'t welk grooten omslag maakt*. *als* = *lichtelyk* = Wat wordt bedoeld met *hier over*?
26	Welke nevenschikking brengt *en* tot stand?
27	*raaken* kan hier letterlijk en figuurlijk gebruikt zijn. Waarnaar gaat de voorkeur uit?
28	Vertaal *zelfs*. Wat voor woordsoort is *die*? Vertaal *de uiterste deelen van de vlam*.
28/9	*zelfs ... begeeven*: waarin wijkt de woordvolgorde af met die van nu?
29	*merkelyk* =
31	Benoem *nootzakelyk* redekundig. Vertaling:
34	*binne kamers* = Benoem *daar* taalkundig.
35/6	Ontleed de bijzin *daar ... belette* in zinsdelen.
36/7	*zo ver* =
39	Vertaal *gedroeg het zich gemeenelyk*. *de branden*: moet het lidwoord *de* vertaald worden?
40/1	*daar ... waren*: opnieuw is hier sprake van ...
40	*geleegentheeden*: welk klankverschijnsel doet zich hier voor? Vertaling:
41	Wat is het onderwerp bij *branden*? Verklaar de uitgang *-n*.
43	*als* =
44	*hoewel zo zwak*: hier is het participium ... verzwegen. Van wat voor constructie is hier sprake? Welke redekundige functie heeft die constructie? *dewyl* =

45	Wat wordt bedoeld met *de bindzels*? Waarnaar verwijst *'t*?
45/6	*'s anderendaags* =
46	*schooren* =

14 Maarten Luther of Maarten van Rossum?

Al kort nadat Luther in 1517 zijn ‘ketterse’ ideeën wereldkundig had gemaakt, ging de Antwerpse schoolmeesteres Anna Bijns (1493-1575) over tot

de aanval op de boze genius van de hervormingsbeweging. Vol sarcasme gaf ze in haar refereynen blijk van haar haatgevoelens, al spaarde ze soms ook de lauwe geestelijkheid van de Rooms-Katholieke kerk waartoe ze zelf behoorde niet.

Een typerend voorbeeld van haar strijdpoëzie is: *Noch schyndt Merten van Rossom de beste van tween* (ca. 1542). Maarten van Rossum was de beruchte aanvoerder van de Gelderse benden die ten tijde van Gelderlands pogingen om aan de annexatie door Karel V te ontkomen Overijssel en vooral Brabant teisterden. Rond 1527 ondernam hij zelfs plundertochten naar Holland (o.a. Den Haag). Pas in 1543 ging Gelre definitief over naar het Habsburgse huis en daarmee kwam een einde aan de carrière van de ‘Gelderse Atilla’. Na allerlei schanddaden van deze rover en brandstichter te hebben opgesomd, herhaalt Anna Bijns aan het slot van elke strofe dat déze Maarten toch nog te verkiezen is boven Maarten Luther...

Onlancx bezwaert zynde met mecancolyen,
De sinnen becommert, / thooft vol phantasyen,
Van als overlegghende / in myn ghedachte,
Quam my weynich te voren / dat mocht verblyen,
Aensiende de werelt / nu ten tyen,
Zynde vol verdriets; / des werdt my onsachte;
Dus dinckende, my phantazye voort brachte;
Twee mans persoonen / my haest in vielen,
Ghelyc van name, / diversch van gheslachte:
Deen was Merten Luther, / die dolinghe doet krielen,
Dander Merten van Rossom, / diet al wil vernielen,
Die veel menschen bracht heeft in zwaer ghetruer;
Rossom quellet lichaem, / Luther heeft de zielen
Deerlyc vermoort; / dus esser cleynen kuer
Tusschen hen beyen, / elck es een malefactuer;
Ic en gaef om den kuer / niet mynen minsten teen,
Maer want Luther de zielen moordt / duer zyn erruer,
Noch schyndt Merten van Rossom de beste van tween.

Merten van Rossom / heeft doen vanghen en spannen
Den landtman, / roovende potten en pannen,
Makende hem therte / alder bangste;
Merten Luther, weerdt tzyne van God ghebannen,
Heeft duer zyn erruer / vrouwen en mannen
In tsviants prisoen bracht, / dat es noch strangste;
Dat elck dus wilt rooven / en trecken om dlangste,
Tcompt meest vuyt Luthers leere, / twerdt noch bewesen;
Niemant en sal schier derven slapen van angste,
Want tgoet es ghemeene: wat volght vuyt desen?
Dat elck sonder vreese / wilt een besiken lesen

Op zyns naesten erve, / dblyct alle daghe;
Waer om werdt Rossom ghelaect, Luther ghepresen,
Want zy zyn doch beye van eenen slaghe?
Luther es boost, / ic en steecks onder ghen scraghe,
Want hy onder de christen tgoet maect ghemeen.
Al wenscht men Merten van Rossom menich plaghe,
Noch schyndt Merten Rossom de beste van tween.

Opmerkingen:

mecancolyen (1): lees *melancolyen*
vuyt (28): lees *uyt*
ghen (33): lees *gheen*
Merten Rossom (36): lees *Merten van Rossom*

Maarten Luther of Maarten van Rossum?

Vragen

1/6	*Onlancx ... verdriets*: begrens en benoem de participiumconstructies die in deze passage voorkomen.
1	*Onlancx*: welk klankverschijnsel doet zich voor? *mecancolyen* =
2	*phantasyen* =
3	*als*: benoem taalkundig. Vertaling: *ghedachte*: singularis of pluralis?
4	Vertaal *te voren*. Wat is het antecedent van *dat*? *mocht* =
5	Fungeert *nu ten tyen* als bijvoeglijke of als bijwoordelijke bepaling?
6	*verdriets*: verklaar de genitivus. Benoem *des* redekundig. *werdt*: los de enclisis op. *onsachte* =
7	Van welk werkwoord komt de vorm *dinckende*? *my*: zinsdeel of deel van een zinsdeel? Vertaal *my ... brachte*. *voort brachte*: transitief of intransitief? Als *voort brachte* transitief gebruikt is, kan de woordgroep *Twee mans persoonen* (r. 8) redekundig op twee manieren benoemd worden. Op welke twee manieren? Van welk syntactisch verschijnsel is hier dan sprake?
8	Beschrijf de binnenbouw van de woordgroep *Twee mans persoonen*. *hacst* =

9	Benoem redekundig *Ghelyc ... gheslachte*. *gheslachte* = Zeg in eigen woorden wat met deze regel bedoeld wordt.
10	*Deen*: los de proclisis op. *dolinghe* = *doet*: hoe wordt het werkwoord 'doen' hier gebruikt? *krielen* =
11	Benoem *al* redekundig. Vertaling:
12	Wat voor vorm van het werkwoord is *bracht* (zie par. 5.2.)?
13	*quellet*: is hier sprake van enclisis? Verklaar je antwoord.
14	Vertaal *Deerlyc*. *es-* is een wisselvorm van ... Benoem *cleynen kuer* redekundig. Verklaar de uitgang *-n* in *cleynen*. *kuer* =
14/5	*dus ... beyen*: geef een vrije vertaling van deze regels.
15	*beyen*: welk klankverschijnsel doet zich hier voor? *malefactuer* =
16	*en*: benoem taalkundig. *gaef*: welke wijs? Wat wordt bedoeld met *mynen minsten teen*?
17	*want ... erruer*: waarbij sluit deze bijzin aan? *want* = *erruer* =
18	*Noch* =
19	Wat is het direct object bij *heeft doen vanghen en spannen*? *doen*: vergelijk r.10 *spannen*: 'knevelen'.
20	*Den landtman* =
21	Benoem *hem* redekundig. *hem* verwijst naar ... *alder*: welk klankverschijnsel doet zich hier voor? Benoem *alder bangste* redekundig. Vertaling:
22	*weerdt ... ghebannen*: hier is het participium ... verzwegen. Van wat voor soort participiumconstructie is hier sprake? Welke redekundige functie vervult deze constructie? *tzyne*: verklaar de uitgang (zie par. 5.2.1.). *van* =

24	*In tsviants prisoen*: ‘in de macht van de duivel’. Beschrijf de binnenbouw van de woordgroep *tsviants prisoen*. *strangste* =
25	*dus* = *trecken om dlangste*: ‘niets ontzien’.
26	Waarnaar verwijst *T-* in *Tcompt*, respectievelijk *t-* in *twerdt*? *twerdt noch bewesen*: wat wordt hiermee bedoeld?
27	*schier* = *derven* komt van het werkwoord ...
28	Vertaal *tgoet es ghemeene*.

29	*een besiken lesen*: ‘een besje plukken’/ ‘stelen’.
30	Beschrijf de binnenbouw van de woordgroep *zyns naesten erve*. *dblyet*: los de proclisis op. Waarnaar verwijst de *d-*?
31	Los de samentrekking op in *Waer om ... ghepresen*. *ghelaect* =
33	*boost*: welke trap van vergelijking? Vertaling: *steecks*: verklaar de *-s* (zie par. 6.1.2.). Waarnaar verwijst *-s*? Vertaal: *ic ... scraghe*.
34	*de christen*: singularis of pluralis?
35	*Merten van Rossom*: welk zinsdeel? *menich plaghe*: singularis of pluralis?

15 Wenken voor de oude dag

Johan van Beverwijck (1594-1647), arts te Dordrecht, gaf in 1636 *Den Schat der Gesontheyt* uit. Hij besteedde veel aandacht aan de vormgeving van het boek: de tekst is opgesierd met gedichtjes van Jacob Cats en fraaie kopergravures. Het boek bestaat uit twee delen. Het eerste deel bevat een beschrijving van allerlei soorten voedsel, het tweede deel leefregels voor verschillende groepen mensen, zoals zwangere vrouwen en moeders. Wij laten hem aan het woord over bejaarden.

Alle grove, harde, taeye spijse, oock die licht in 't hooft
treckt, die inde maegh suer wert, ende lichtelijck bederft,
hoedanigh die oock is, moet ganschelijck gheschout werden, ende
soo veel te meer, hoe den ouderdom hooger gheklommen is. Soo dat
op 't leste de Stock-oude-luyden haer alleen dienen te onderhouden
met vleesch-nat ende slorp-spijse: alsoo de wermte in de selfde
seer af-genomen heeft, waer door sy niet wel eñ verteren, en de
tanden oock, om vaste spijse te breken ende te kauwen haer nu
ontbreken. Hier en moet oock niet alleen gelet worden op spijse van
goet voedsel: maer oock dat de ghewoonlijcke portie vermindert wert.
Want ghelijck het licht van een Lamp, die by-na uyt is, noch
onderhouden wert, met weynich ende dickwils olye by te gieten, ende
met veel ende teffens over-gieten, uyt-gaet: soo wert oock in
Oude luyden de weynige ende by-nae uyt-gaende wermte door weynigh
ende dickwils voedsel te nemen verquickt, ende door te veel
uytgeblust. Derhalven moeten de Oude luyden ten minsten twee-mael,
ofte liever drie-mael daeghs eten, ende den kost diese besigen willen,
in drien verdeelen. Eerst voor den onbijt eenigh sop ofte vleesch-nat,
ofte een ey, ofte een snee broots met boter ofte honich, ofte yet

diergelijcke dat in drie vier uren ontrent kan verteert werden. Daer nae sullense op de middagh wederom wat besigen; als oock des avonts, ende als dan sullen sy het grootste deel van drien neme. Maer hier moet sonderlingh waer genomen werden, dat Oude luyden niet al te veel en eten maer in de hoedanigheyt mogen sy somtijts wel wat veranderingh maken. Dan 't is seer quaet, syn gewoonlijcke maniere van leven in den ouderdom te veranderen. Het welck als de Paus Clemens de sevende bestont door raet van synen Medecijn Curtius, quam daer over te sterven, ghelijck Sleidanus betuyght in syn 8. Boeck.

De Oude luyden mogen voor haren Dranck nemē goet vet Bier, waer uyt sy mede voedsel voor haer Lichaem konnē trecken. Van soodanigh Bier seydt men ghemeenlijck, dat men soo goet koren brout, als backt. De Wijn is mede haer niet min dienstigh, ende wert derhalven de Melck van de Oude luyden genoemt. Eñ de wijse Plato schrijft in 't 2. Boeck van syn Wetten, dat God de Oude luyden den Wijn gegeven heeft als een heylsame remedie tegens de strafheyt van den ouderdom, eñ om haer beswaertheyt in vrolickheyt te doen veranderē. Maer dit moet van het matelijck gebruyck verstaen werden. Want gelijck het selve den geest ende 't hert verheught, soo verweckt het veel drincken hooft-pijn, sinckingen, ende door de selvige veelderhande sieckten: ende doet oock door de hitte van den wijn de vochtigheyt des lichaems te rasser verdroogen.

Wenken voor de oude dag

Vragen

1	spijse: singularis of pluralis?
1/3	Benoem *die* (1), *die* (2) en *die* (3) taalkundig.
1	*licht* =
2	*wert*: welke tijd?
3/4	Los de samentrekking op in *moet ... is*.
3	*gheschont* komt van het werkwoord ... Vertaling:
4	*hoc* = *den ouderdom*: verklaar de *-n* in *den*. Hoe moet de punt na *is* in de vertaling worden weergegeven?
5	Hoe vertaal je *op 't leste*? *haer*: benoem taalkundig.
6	Wat wordt bedoeld met *slorp-spijse*? *alsoo* = *de selfde* verwijst naar ... Vertaling:
7	*wel* = *en*: benoem taalkundig. Welke delen worden door *eñ* nevengeschikt verbonden?
8	Benoem *haer* redekundig.
9/10	Vertaal *spijse van goet voedsel*.

11	*ghelijck* = *noch* =
12	*met* =
13	Hoe vertaal je *veel ende teffens*?
11/6	*Want ... uytgeblust*: geef de vergelijking die Van Beverwijck hier maakt, in eigen woorden weer.
17	*besigen* =
18	*voor* = Wat wordt bedoeld met *sop*?
19	*broots*: welke genitivus?
19/20	Beschrijf de interne bouw van *yet diergelijcke*.
20	Vertaal *in drie vier uren ontrent*.
21	*des avonts*: welke genitivus?
22	Wat wordt bedoeld met *van drien*?
23	Wat is het subject bij *moet*? *sonderlingh* =
24	Welke nevenschikking brengt *maer* tot stand? Wat wordt bedoeld met *in de hoedanigheyt*?
25	*Dan* = *syn* vertalen met ...
26/8	*Het welck ... Boeck*: van wat voor stijlbijzonderheid is hier sprake (zie par. 7.4.)?
26	Wat is het antecedent van *Het welck*? Van wat voor verbinding is hier sprake?
27	*bestont*: van welk werkwoord? Welk subject moet bij *quam* gedacht worden? Welk gebruik van het werkwoord 'komen' tref je hier aan?
28	*Sleidanus*: Johannes Sleidanus (1506-1556) was een Duits humanist en geschiedschrijver. Zijn boek *Commentarii* werd in 1584 in het Nederlands vertaald. Welke functie heeft de punt na *8*?
26/8	Vertaal *Het welck ... Boeck*.
29	*mogen* =
31	Vertaal: *dat ... backt*. Wat wordt hiermee bedoeld?
32	*haer*: welk zinsdeel?
33/4	*de ... Wetten*: Plato leefde van 430-347 v. Chr. Bedoeld is hier het tweede boek van zijn *Nomoi*.

35	*de strafheyt* =
36	Welke delen worden door *eñ* nevengeschikt verbonden? In welke functie wordt het werkwoord *doen* hier gebruikt (zie par. 6.7.1.)? Vertaling:
36/7	*Maer ... werden*: geef in eigen woorden weer.
37/8	Waarnaar verwijst *het selve*?
39	*sinckingen* = Waarnaar verwijst *de selvige*? *veelderhande*: welk klankverschijnsel doet zich voor?
40	Hoe moet de dubbele punt na *sieckten* in de vertaling worden weergegeven?

40/1	Wat is het subject bij *doet ... verdroogen*?
41	*des lichaems*: welke genitivus?
	te rasser =

16 Astronomie

De in Friesland geboren predikant Balthasar Bekker (1634-1698) voerde een felle strijd tegen het bijgeloof. Het werk van Descartes en de studie van de natuurwetenschappen hadden hem ertoe gebracht alleen dat te aanvaarden wat hij redelijk verantwoorden kon. In zijn *De betoverde weereld*, waarvan de eerste twee delen in 1691 en de laatste twee delen in 1693 in Amsterdam verschenen, richtte hij zich tegen diverse vormen van bijgeloof, toverij en hekserij. Hij baseerde zich daarbij met behulp van strikt logische redeneringen op zijn bijbelinterpretaties en eigen ervaringen. De invloed van dit werk, ook in vertaling, was groot. Er verschenen 177 geschriften tegen Bekker. Hij werd afgezet als predikant en uitgesloten van het Avondmaal.

[1] Men heeft Aristoteles niet te geloven / die sonder bewijs geleerd
[2] heeft / dat de Hemelen van beter stoffe waren dan de Aarde:
[3] en 't hebben alle d'ouden aan desen steen gestoten / wanende
[4] dat al wat hemelsch is volmaakter zy dan 't gene aardsch is.
[5] Wat dede hen sulx geloven? Dat de mensche na hy niet en
[6] vind / dat soekt hy om verre: siende dichte by so veel veranderlijks
[7] en onvolmaakter dingen op der Aerde; so denkt hy dat de
[8] volmaaktheid / die hem hier ontbreekt / in den Hemel is / dien
[9] hy om de verdte so naauw niet beschouwen kan. 't Is mede door de
[10] swakheid van het menschelijk begrijp / datmen 't gebrek des eenen
[11] schepsels door het ander soekt te vullen; en also volmaakter
[12] nature versint / om de gene die so volmaakt niet is te helpen.
[13] Dies is het den menschen gereeder geweest den Hemel de voogdy der
[14] Aarde toe te schrijven / dan den Schepper van die beiden. D'oude
[15] Grieksche en Latijnsche dichters hebben dus den Hemel tot den eersten
[16] God gemaakt; en de Natuurkundigen selve gemeind / dat de Lichten aan
[17] den Hemel in der menschen handelingen op der Aarde werksaam zijn.

[18] Maar sy sien den Hemel als een schoon verwelfsel aan / en d'Aarde als
[19] een vlak / dat rondom daar van besloten is. Doch dat en is
[20] waarlik niet dan blotelik in ons gesicht. Want d' Aarde is niet
[21] platt / maar rond: en wat den Hemel is / dat en weetmen niet;
[22] schoon die van den gemeenen trant stoutelik beweeren willen /
[23] dat den Hemel rond is. Insgelijx is dat nu by sekere ondervindinge
[24] bekend / dat de hemelsche lichamen also wel als d'aardsche der

[25] verandering onderworpen zijn; en self door die verandering die in
[26] hunne deelen / gelijkerwijs als hier op Aarde / geschied / in hun
[27] wesen blijven staan. Ons moet dan ook dat schoon gesight van
[28] 's Hemels lichten niet misleiden / als ofse in hen self
[29] volmaakter wesen hadden dan den Aardkloot heeft. Want het buiten
[30] twijfel is / dat de Maan en andere Sterren / die den Hemel
[31] ommelopen / in hen selve dicht en duister; en alleenlik van de
[32] Sonne door den weerschijn dus verlicht zijn / datse t'onswaart
[33] sulken schijnsel geven. So 't derhalven mogelijk ware / dat wy eens
[34] op een derselven stonden: d' Aardkloot soude ons / van de Maan af
[35] gesien / mede als een grote Maan; en van de Son af als eene van
[36] de Sterren schijnen.

Astronomie

Vragen

1	*heeft* =
2	*de Hemelen*: de hemel werd voorgesteld als een aantal elkaar omgevende sferen. *stoffe* =
3	Benoem *'t* redekundig *alle d'ouden*: wie worden hiermee bedoeld? Wat wordt bedoeld met *desen steen*? Begrens en benoem de participiumconstructie met *wanende*.
4	*zy*: welke wijs? Verklaar het gebruik van deze wijs. Benoem *'t gene* taalkundig.
5	Wat voor soort werkwoord is *dede*? Wat voor woordsoort is *sulx*? Vertaling: Benoem *Dat* taalkundig. *na* =
6	Wat is het subject bij *vind*? Wat valt hierbij op te merken met betrekking tot het getal van dit subject?
6/7	Waarbij sluit de participiumconstructie *siende ... Aerde* aan?
6	Verklaar de *-s* in *veranderlijks*.
7	*onvolmaakter*: wijst *-er* hier op een naamvalsuitgang of op een comparativus? Motiveer je antwoord.
6/7	Geef de binnenbouw van de woordgroep *so ... Aerde*.
7	Wat is de functie van *so*?
8	Benoem *hem* redekundig. Wat is het antecedent van *dien*?
9	*naauw*: te vertalen met ...

10	*begrijp* =
10/11	*datmen ... vullen*: wat wordt hiermee bedoeld? Wat voor genitivus is *des eenen schepsels*?
11	*soekt* =

	Hoe moet de punt-komma na *vullen* worden weergegeven? *volmaakter*: is hier sprake van een comparativus?
12	Wat is het subject bij *versint*? Vertaal *de gene die*.
13	*Dies* = *gereeder* =
13/4	*Dies ... beiden*: ontleed in zinsdelen. Wat voor genitivus is *der Aarde*?
14	Benoem *den Schepper* redekundig.
15/6	Benoem *tot ... God* redekundig.
14/6	*D'oude...gemeind*: welk syntactisch verschijnsel doet zich hier voor?
17	Geef de binnenbouw van de woordgroep *der menschen handelingen*. Wat voor genitivus is *der menschen*?
16/7	Wat wordt bedoeld met *dat...zijn*?
18	*den Hemel*: verklaar het gebruik van de vorm *den*. *verwelfsel* =
19	Waarnaar verwijst *daar van*? Vertaling: *en*: welke woordsoort?
19/20	*Doch ... gesicht*: vertaal deze zin.
21	*den Hemel*: verklaar het gebruik van de vorm *den*.
22	*schoon* = *die van den gemeenen trant* vertalen met ... *stoutelik* =
23	*Insgelijx* = Wat is het subject bij het tweede *is*? Hoe vertaal je *by sekere ondervindinge*?
25	*verandering* =
24/5	Welke naamval is *der verandering* (zie par. 5.1.)? Verklaar het gebruik daarvan (zie par. 6.1.3.).
25	Hoe moet de punt-komma na *zijn* worden weergegeven? *en*: hoe moet dit woord vertaald worden?
26	*deelen* =
26/7	Vertaal *in ... staan*.
27	Benoem *Ons* redekundig.
28	Wat voor genitivus is *'s Hemels*? *ofse*: waarnaar verwijst -*se*?

30/1	Vertaal *die ... ommelopen*.
30/2	*dat...zijn*: los de samentrekking op. Met wat voor samentrekking heeft men hier te maken?
31	*van* =
32/3	*datse ... geven*: van welk woord is deze bijzin afhankelijk?
32	*t'onswaart* =
33	*sulken*: is hier sprake van flexie of van enclisis? *ware*: welke wijs? Verklaar het gebruik daarvan.
34	Waarnaar verwijst *derselven*? Hoe moet de dubbele punt na *stonden* worden weergegeven?

	d' Aardkloot soude: welk verschil in woordvolgorde ten opzichte van het moderne Nederlands valt hier op te merken? Benoem *ons* redekundig.
35	Begrens en benoem de participiumconstructie met *gesien*. *mede* =
36	Wat voor soort werkwoord is *schijnen*?

17 Onrust in Vlaanderen

De protestant Emanuel van Meteren (1535-1612) was vertegenwoordiger van Hollandse kooplieden in Londen. Daarnaast hield hij zich bezig met de geschiedschrijving. Op grond van door hem zelf verzamelde gegevens en documenten schreef hij zeer betrouwbare studies over de strijd tussen de Nederlanden en Spanje. Zijn werk is vooral van belang door de particuliere inlichtingen die Van Meteren ontving van Christiaan Huygens toen deze secretaris van de Raad van State was.

De Staten-Generaal, die hun geheime onderhandelingen natuurlijk niet gepubliceerd wilden zien, verboden echter de publikatie van Van Meterens werk. Zo verscheen pas na diens dood in 1614 een definitieve uitgave - met veranderingen en aanvullingen van de Staten-Generaal - van de *Historie der Nederlandscher ende hoerder na-buren oorlogen*.

Voordat Van Meteren aan uitgave van zijn werk dacht, zocht hij naar iemand die zijn eenvoudige annalen wilde bewerken ‘met een heerlyke en aengename style’ tot een ‘perfecte historie’, het liefst in het Latijn. Hieruit blijkt weer hoeveel zorg er aan de stilistische en taalkundige kant van een werk werd besteed. Marnix van St. Aldegonde, in die tijd burgemeester van Antwerpen, beschikte over een exemplaar van Van Meterens werk. Misschien was het de bedoeling dat Marnix, die een uitstekend stilist was, de vertaling op zich zou nemen. Hieronder volgt een brief van Marnix aan Van Meteren van 29 april 1584, waarin hij tevens ingaat op de politieke onrust in die dagen.

[1] Eerbare, wyse ende zeer discrete. Ick en can my niet genoech
[2] verwonderen, dat v.L. myne brieven, nu op verscheyden reysen
[3] aldaer gesonden, geheel onbeantwoort laetet, daer ick nochtans wt
[4] anderen verneme dat deselue in goeden doene is, ende mercke uwe
[5] diligentie in anderen te schrijven. Ick hebbe u.l. historie
[6] aenvanck gezien ende beualt my zeer wel. Ick hoore dat het alhier in
[7] latijn wort ouergesett, den styl schijnt een weynich slap te wesen.
[8] Woudense u.l. in latyn doen setten, het waere goet yemant daer toe
[9] te kiesen die de spraecke wat conde vercieren. - De gelegentheyt
[10] van onze zaecken alhier is wonderlyck ende schijnt van dage te dage

[11] te verergeren. De mensschen laten sich des hemelschen broots walgen,
[12] wt vreese van armoede ofte van den Amaleciten. Sy willen vrede
[13] maecken ende tot de Egyptische vleeschpotten wederkeeren. Ja
[14] maecken haer dietz datse Pharao sal laten vredelyck den Godsdienst
[15] plegen. Die van Ghendt laten sich vast het net ouer 't hooft
[16] trecken. De ouerheyt die zy vercoren hebben is zeer slaep,
[17] ende laet sich leyden van eenen Boucle ende Borluyt, die doch de
[18] Religie niet en meynen. In somma, de libertinssche geesten, vele
[19] geuaerlicker dan eenige openbaere vyanden, hebben het roer in de
[20] handt, ende voeren het gemeyne volck met eenen alsodanigen soeten
[21] toon dat sy in de subiectie ende dienstbaerheyt sullen wesen eer
[22] sy 't selue gewaer werden. De ministeren aldaer hebben sich te vele
[23] met de Regeringe willen moeyen, daer sy niet vele verstants van
[24] en hadden. Hier voeren was't al: papen wt, papen wt, wy vertrouwen op
[25] God; nu isser geen helpe voerhanden, euen off God doot waere. Wy
[26] moeten vrede maecken met den vyant, dies koste wat het kosten kan. Zy
[27] hebben alle de andere in't papenet gebracht ende nu zijn zy de eerste
[28] die afuallen. So pleget te gaen met de gene die een yuer sonder
[29] wetenschap hebben ende haer seluen in den strick brengen met Godt
[30] te versoecken, ende haere beroepinge te ouertreden. Te Brugge en
[31] gaet het niet vele beter. Den Prince van Chimay heeft het spel
[32] verbakert, makende den lieden ende magschien ook hemseluen wys dat hy
[33] van den vyanden soude de behoudenisse der Religie kunnen verweruen,
[34] maer nu zal men't gewaer werden, maer te laete. Sluyse houdt noch
[35] goet. So doet Ostende oock. Dese stadt is noch wel gemoete, Gode
[36] sij loff, wy hebbender ghisteren noch vele suspecten doen vertrecken.
[37] God de Heere wil ons bystaen ende sijnen heiligen Geest geuen om ons
[38] in sijne wegen te leyden. Desseluen schut ende bescherminge bevele
[39] ick u.l. van gantser herten. Wilt my doch dickmaels schryuen van
[40] 'tgene aldaer omme gaet. Ende gebruycke my waer u.l. mijns van
[41] doen heeft. Geschreven tot Antwerpen desen XXIXen in Aprili 1584.

U.L. goetwillige

Ph. van Marnix.

Onrust in Vlaanderen

Vragen

1	*discrete* =
2	Waarvoor staat de afkorting *v.L.* (zie par. 5.1.4.)? Vertaling: Vertaal *op...reysen*.
3	Wat wordt bedoeld met *aldaer*? Begrens en benoem de participiumconstructie met *gesonden*. *daer* =

4	Wat wordt bedoeld met *anderen*? *verneme*: welke wijs? Waarnaar verwijst *deselue*? Benoem *doene* taalkundig.
5	*diligentie* = Benoem *in...schrijven* redekundig.
5/6	Geef de binnenbouw van de woordgroep *u.l. historie aenvanck*.
5	*historie* = Welk klankverschijnsel doet zich voor in *aenvanck*?
6	Wat is het subject bij *beualt*? Hier is sprake van...
7	*ouergesett* = Benoem *den styl* redekundig. Hoe kan de vorm van het lidwoord verklaard worden? *slap* =
8	Wat voor bijzin is *Woudense...setten*? Vertaling: *Woudense*: los de enclisis op en benoem het tweede deel daarvan redekundig. Wat voor functie vervult *doen*? *waere*: welke wijs? Verklaar het gebruik daarvan. Waarnaar verwijst *daer toe*? Vertaling:
9	Wat wordt bedoeld met *die...vercieren? gelegentheyt*: welk klankverschijnsel doet zich hier voor?
9/10	Wat wordt bedoeld met *De gelegentheyt van onze zaecken*?
11	Benoem *des hemelschen broots* redekundig. Hiermee wordt bedoeld...
12	*den Amaleciten*: bedoeld worden de Spanjaarden. De Amalekieten waren de eerste vijanden tegen wie Israël na de uittocht uit Egypte moest vechten.
13	*de Egyptische vleeschpotten*: Marnix relateert hier aan de passage in Exodus waar de Israëlieten tegen Mozes in opstand komen en wensen terug te keren naar de welvaart in Egypte. Wat bedoelt Marnix met deze uitdrukking? *Ja* =

14	Wat moet als subject van *maecken* gedacht worden? Benoem *haer* taalkundig. Vertaal *maecken haer dietz*. *datse*: wat voor redekundige functie vervult *-se*? Wie wordt bedoeld met *Pharao*?
15	Vertaal *Die van Ghendt*. Gent kwam in september 1584 in handen van de Spanjaarden. *vast* =
15/6	Wat wordt bedoeld met *het net ouer 't hooft trecken*?
16	Van welk werkwoord komt de vorm *vercoren slaep* = (vergelijk *slap* in r. 7).
17	*van* = Benoem *eenen* taalkundig. Vertaling: *Boucle*: Josse Borluyt, Heer van Boucle. Pensionaris van Gent. Hij was

betrokken bij de hevige beroerten die kort na het sluiten van de Unie van Brussel in 1577 in Gent ontstonden.
Borluyt: Adrien Borluyt, misschien een broer van Josse. Schepen te Gent.

18 *In somma* =
Wat wordt bedoeld met *de libertinssche geesten*?

18/9 Benoem *vele ... vyanden* redekundig.

19 Vertaal *openbaere*.

20 *gemeyne* =
alsodanigen: *-n* is flexie of enclisis?

21 Waarnaar verwijst *sy*?
Van welke syntactische constructie is hier sprake?
subiectie =

22 *'t selue*: waarnaar verwijst dit?
ministeren =

23 Benoem *daer* taalkundig.
Geef de binnenbouw van de woordgroep *niet vele verstants*.

24 *Hier voeren* =
Benoem *al* redekundig.

24/5 *papen ... God*: hier is sprake van een directe rede.
Vertaal *papen wt, papen wt*.

25 *euen off* =
waere: welke wijs? Waarom?

25/6 *Wy...kan*: is hier sprake van directe of indirecte rede?

26 Wie wordt bedoeld met *den vyant*?
koste: waarom wordt hier de conjunctivus gebruikt?
Wie bedoelt Marnix met *Zy*?

26/8 Wat wordt bedoeld met *Zy...afuallen*?

28 *pleget*: los de enclisis op.
de gene: enkelvoud of meervoud?

28/9 Vertaal *een yuer sonder wetenschap*.

29 Benoem *haer seluen* taalkundig.
met =

30 Waarnaar verwijst *haere*?
Vertaal: *haere beroepinge [...] ouertreden*.

31 *Den Prince van Chimay*: Karel van Croy (1560-1612) voerde de titel van prins van Chimay. Van huis uit was hij katholiek. Reeds op zijn twintigste stond hij naar het voorbeeld van zijn vader, de hertog van Aarschot, de

zaak van de vrijheid voor. Na zijn huwelijk in 1580 met een hervormde vrouw ging hij tot die godsdienst over. Op 22 juli 1583 werd Karel op initiatief van de Staten stadhouder over Vlaanderen. Spoedig daarna wilde hij zich met Filips II verzoenen en voerde onderhandelingen daartoe met Parma. Op 22 mei 1584 sloot deze prins van Chimay met Parma een verdrag waardoor heel Vlaanderen aan Spanje werd onderworpen. Hoewel hij daarna nog enige tijd veinsde hervormd te blijven, werd hij kort na 1584 weer katholiek.

32 *verbakert* =
Begrens en benoem de participiumconstructie met *makende*.
magschien =

33	*der Religie*: van wat voor genitivus is hier sprake?
34	Wat wordt bedoeld met *'t*?
35	Wat voor functie heeft *doet*? *wel gemoete* =
35/6	Ontleed *Gode sij loff*.
36	Verklaar het gebruik van de conjunctivus *sij*. Los de enclisis op in *hebbender*. Waarnaar verwijst het tweede deel? *suspecten* = Welke functie heeft *doen*?
37	*wil*: welke wijs? Waarom?
37/8	*God ... leyden*: los de samentrekking op. Hoe is deze te beschouwen?
38	*in* = Wat voor genitivus is *Desseluen*? Waarnaar verwijst *Desseluen*? *bevele*: welke wijs?
39	Benoem *u.l.* redekundig. *herten*: enkelvoud of meervoud? *Wilt*: welke wijs? *van* =
40	Benoem *'tgene* taalkundig. *gebruycke*: welke wijs? Hoe luidt de vertaling van *waer*? Verklaar het gebruik van de genitivus *mijns*.
40/1	Vertaal: *van doen heeft*.
41	Welke functie heeft de participiumconstructie *Geschreven ...1584*? *Aprili*: geef een verklaring voor de datiefvorm.
42/3	Geef de binnenbouw van de woordgroep *U.L...Marnix*.

18 De beeldenstorm

Op 19 augustus 1628 begon Pieter Corneliszoon Hooft (1581-1647) aan het net-handschrift van zijn levenswerk, de *Neederlandsche Histoorien*. Het doel van dit werk over de vaderlandse geschiedenis was om de gegevens van geschiedschrijvers als Bor en Van Meteren, zoveel mogelijk aangevuld en getoetst, tot een epos in proza te bundelen ter nagedachtenis en tot onderwijs van vorsten en volken. Op 23 februari 1638 voltooide Hooft het twintigste boek. De eerste twintig boeken omvatten de periode vanaf de overdracht der heerschappij door Karel V aan zijn zoon Filips II in 1555 tot de moord op Willem van Oranje in 1584. Het duurde echter nog tot 1642 voor de *Neederlandsche Histoorien* ter perse gingen en in dat jaar in druk verschenen. In deze tijd werkte Hooft onder andere aan het *Vervolgh* van zijn levenswerk. Hoewel hij aan zijn geschiedwerk nog tien boeken wilde toevoegen, zijn er slechts zeven geschreven. Deze behandelen drie jaar uit

de periode van Leicester. Na de dood van Hooft is het *Vervolgh* in 1654 door zijn zoon, Arnout Hellemans, uitgegeven.

De genoemde periode van 23 februari 1638 tot november 1642 besteedde Hooft volgens zijn biograaf Geeraerdt Brandt (1626-1685) aan het 'ooverzien, schaaven en drukken' van de *Neederlandsche Histoorien*. Hij moest, voor het drukken begon, de onzekerheden met betrekking tot de buiging en de spelling die hem al jaren hadden beziggehouden, trachten te overwinnen. Zijn bezigheden op dit punt vonden hun weerslag in de *Waernemingen op de Hollandsche Tael* (omstreeks 1638) en de *Gedenknis* (eind 1641).

Het net-handschrift van de *Neederlandsche Histoorien* is overgeleverd. Het wordt bewaard op de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam (signatuur IIC4). Van deze autograaf van Hooft, dat wil zeggen van dit werk geschreven door Hooft zelf, zijn twee bladen afgebeeld: folio 224^{v} (de achterkant van blad 224) en folio 225^{r} (de voorkant van blad 225). De tekst van f. 224^{v} dient op f. 225^{r} ingevoegd te worden, en wel op de plaats van het verwijzingsteken. De afgebeelde passage staat in de druk van de *Neederlandsche Histoorien* in het derde boek.

De illustraties laten zien dat Hooft zich van twee schriftsoorten bediende. In een brief aan zijn zwager Joost Baak van 10 december 1635 verantwoordde Hooft zijn keuze voor het moderne humanistische schrift in plaats van het oude cursieve schrift dat hij tot die tijd gebruikte. Voorbeelden van Hoofts oude manier van schrijven zijn de lopende tekst en de invoeging op folio 224^{v}. Als voorbeelden van het nieuwe schrift kunnen genoemd worden de woorden *nu eerst* tussen de tweede en derde regel en het gedeelte *hoope van het*, tussen de regels 4 en 5.

Om het oude schrift van Hooft te kunnen lezen zijn enige aanwijzingen en oefening noodzakelijk. Lastige letters zijn: ẟ (d), ϑ (e), φ (h), ſ (s), en ʒ (z). Daarnaast wordt de letter n verlengd wanneer deze voor een enclitisch woordje staat (bijvoorbeeld *dieŋmen* (r. 8 van de tekst van de illustratie). De ligatuur & staat voor het woord 'ende' (of 'en'). Een ligatuur is overigens een vaste verbinding van lettertekens waarbij deze lettertekens een andere vorm hebben gekregen dan wanneer ze afzonderlijk voorkomen. Hulpmiddelen bij het lezen zijn de punt op de letter i en het streepje op de letter u: daarmee wordt het onderscheid tussen de letters i, u, m en n, vooral wanneer deze in combinatie gebruikt worden, duidelijker.

Goed is te zien hoeveel wijzigingen Hooft in zijn oorspronkelijke tekst heeft aangebracht. Sommige daarvan zijn te dateren op grond van het gebruikte schrift, andere niet. Voorbeelden van wijzigingen van voor 1635 zijn: de invoeging op folio 224^{v} die thuishoort in r. 1 en de verandering van *het* in *'t* in r. 5. Wijzigingen van na 1635 zijn de omzetting van de participiumconstructie in r. 4 in een hoofdzin en de vervangingen van de &-ligatuur door het woord *ende* (9) of *en* (11). Niet te dateren zijn de verandering van *stoudt* in *stoud* (14) en het doorhalen van de negatie en het schrappen van de uitgangen in de regels 6, 5 en 4 van onderen. Een systematische bestudering van dergelijke veranderingen zou ons meer kunnen leren over Hoofts taalkundige opvattingen in die tijd.

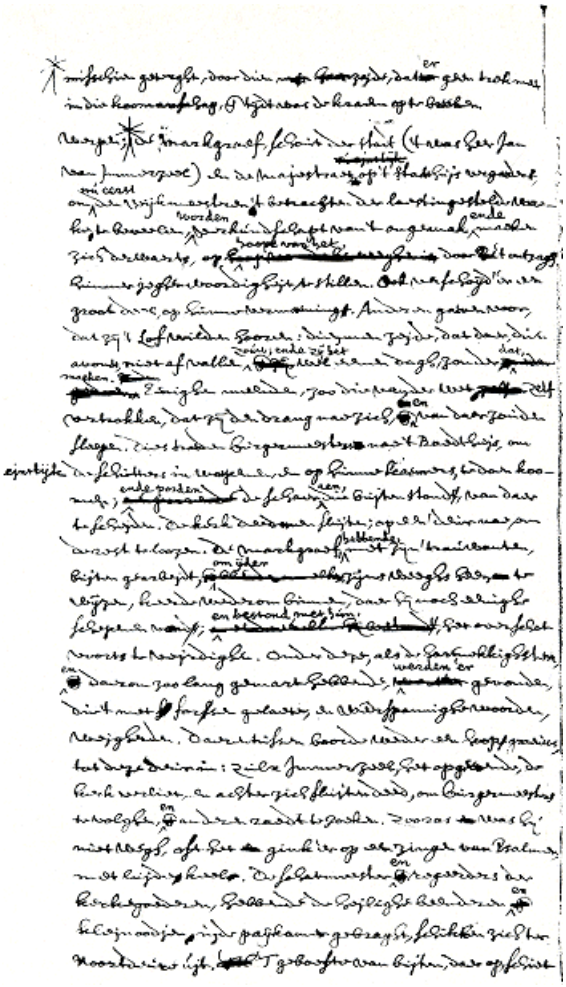

Folio 224^{v} en 225^{r} van Hoofts handschrift van de *Neederlandsche Histoorien*. De afgebeelde passage komt overeen met r. 5 (*werpen*) tot en met r. 32 (*schiet*) van de transcriptie.

Tot slot zij vermeld dat er bepaalde systematische verschillen bestaan tussen het handschrift en de eerste druk van de *Neederlandsche Histoorien* waaruit we een fragment genomen hebben: als voorbeeld kan genoemd worden de vervanging van de spelling ae door aa, zoals in het woord *Markgraaf* (7 van de transcriptie van de druk). Daarnaast komen ook incidentele verschillen voor. Bij het onderhavige fragment zijn dat het wegvallen van het woord *heen* (17) (vergelijk 21 van de transcriptie) en de verandering van *Noortdeure* (laatste regel) in *voordeure* (31 van de transcriptie).

Pieter Corneliszoon Hooft (1581-1647) geeft in zijn levenswerk de *Neederlandsche Histoorien* uit 1642 een beschrijving van de Beeldenstorm. Hij vertelt hoe in 1566 in drie dagen tijd meer dan vierhonderd kerken in de Nederlanden geplunderd werden. De stad Antwerpen herbergde op dat moment veel vreemdelingen vanwege de jaarmarkt. Het Mariabeeld dat anders bij die gelegenheid altijd tentoongesteld werd, werd nu opgeborgen in het koor om iedere vorm van aanstoot te vermijden. Desondanks ontstond er gekibbel in de kerk, omdat sommige mensen het Mariabeeld vroegen of ze uit angst naar het koor was gegaan, en of ze ook ‘Vive le Gueux’ wilde roepen. Hoewel de kerk naar aanleiding daarvan ontruimd en gesloten werd, werden er geen verdere maatregelen getroffen.

[1] Des anderen daaghs ('t volk weeder in en ontrent de voorzeide kerke
[2] t' zaamenrottende) werd het krakkeel teeghens 't Mariebeeldt hervat.
[3] Een ouwt wyfken, zittende voor 't koor, met waslicht te koop, en om
[4] offerpenningen t' ontfangen, begost 'er teeghens aan te kribben, en den
[5] jongens asch, en vuilnis, naa 't hooft te werpen; misschien geterght,
[6] door dien men haar zeide, dat 'er geen trek meer in die koomanschap, en
[7] tydt was de kraam op te breeken. De Markgraaf, Schout der stadt ('t was
[8] heer Ian van Immerzeel) en de Majestraat op 't Stadthuis vergaadert, om
[9] nu eerst den wykmeesteren 't betrachten der laast ingestelde waake te
[10] beveelen, worden verkundschapt van 't ongemak, en maaken zich derwaarts,
[11] op hoope van het, door 't ontzagh hunner jeeghenwoordigheit te stillen.
[12] Ook verschooyd' er een groot deel, op hunne vermaaning. Anderen gaaven
[13] voor, dat zy 't lof wilden hooren: dien men zeide, dat daar, dien
[14] aavondt, niet af vallen zouw; en zy het wel eenen dagh, zonder dat,
[15] maaken. Eenighen meenden, zoo die van de wet zelf vertrokken, dat zy
[16] den drang naa zich, en van daar zouden sleepen. Dies traadē Burgher-
[17] meesters naa 't raadthuis, om eintlyk de schutters in waapenen, en op
[18] hunne kaamers te doen koomen; en porden de schaar aan, die buiten stond,
[19] van daar te scheiden. De kerk deed men sluiten; op een deur naa, om de
[20] rest te loozen. De Markgraaf, hebbende met zyn trauwanten, buyten
[21] gearbeidt, om yder zyns weeghs te wyzen, keerde weederom binnen, daar hy
[22] noch eenighe Scheepenen vond; en bestond, met hun, het ooverschot voorts
[23] te veirdighen. Onder deeze, als de hartnekkighsten, en daarom zoo lang
[24] gemart hebbende, werden 'er gevonden, die 't met forsen gelaate, en

[25] weërspannighe woorden, weigherden. Daarentussen boorde weeder een hoop
[26] graauws, tot deeze deur in: zulx Immerzeel, het opgeevende, de kerk
[27] verliet, en achter zich sluyten deed, om Burghermeesters te volghen, en
[28] anderen raadt te zoeken. Zoo ras was hy niet wegh, oft het gink 'er op
[29] een zingen van Psalmen, met luide keel. De schatmeester en regeerders
[30] der kerkegoederen, hebbende de Heilighe beenderen en kleinoodjen in de
[31] paykaamer gebracht, schikken zich ter voordeure uit. 'T geboefte van
[32] buiten, daar op, schiet toe; verkraft die poort; en slaat voorts al
[33] d' andere oopen. Markgraaf en Majestraat, op deezen roep, begeeven zich
[34] weeder derwaarts: maar schrikkende van den ontallyken toeloop, en 't
[35] gedruis, dat ter kerke uitklonk, dachten genoegh te doen te vinden,
[36] aan 't verzeekeren van 't stadthuis, dat niet ongedreight bleef.
[37] 'T gespuis, terwyl, zynde alle reede, ontzigh, en achterzorgh
[38] oovergekoomen, met bylen, haamers, houweelen, in de vuyst, aan
[39] blutsen, breeken, en plonderen. Beelden, taafreelen, altaaren, zonder
[40] achting op ouderdoom, konst oft kostelykheit, werden gevelt, geklooft
[41] aan stukken, en daar heen gesmeeten, oft voor buit wegh gedraaghen;
[42] met zoo heet een heevigheit, en voortslaand een moedwil, dat zy voor
[43] middernacht, zoo groot, heerlyk, en prachtigh gesiert een kerk, als 'er
[44] weenigh in Europe te vinden waaren, tot een ‘ydel’, en aakelighe romp
[45] maakten. Noch kon 't hen niet verzaaden. Zy streeven door de straaten,
[46] met barnende keersen, en 't geroofde waslicht in der handt, als bezee-
[47] telingen oft uitgebrooke krankzinnighen schreeuwende *Vive le Gueux*;
[48] en schenden, al wat zy van kruisen oft heilighen, in 't oogh kryghen.

De Beeldenstorm

Vragen

1	Wat voor genitivus is *Des anderen daaghs*? Vertaling:
1/2	Hoe worden de haakjes rond de participiumconstructie met *t' zaamenrottende* in de vertaling weergegeven? Benoem de participiumconstructie met *t' zaamenrottende*.
2	*krakkeel* =
3	Begrens de participiumconstructie met *zittende*. Wat betekent *'t koor*? *waslicht*: singularis of pluralis? Vertaling: Welke nevenschikking brengt het voegwoord *en* tot stand? Vertaal de nevengeschikte zinsdelen.
4	*begost* is de verleden tijd van het werkwoord ... Waarnaar verwijst *'er teeghens*? *kribben* =
5/7	Benoem *misschien ... breeken* redekundig.

6/7	*dat ... breeken*: los de samentrekking op. Hoe valt die te beschouwen? Leg uit waarom de handel van het oude vrouwtje afgedaan heeft.
7	Wat is een *Markgraaf*? En een *Schout*? Benoem *Schout der stadt* redekundig.
7/8	Hoe worden de haakjes rond *'t was ... Immerzeel* in de vertaling weergegeven?
8	*Majestraat* = Begrens en benoem de participiumconstructie met *vergaadert*.
9	Benoem *wykmeesteren* redekundig. Vertaling: Wat voor genitivus is *der laast ingestelde waake*?
10	*worden*: welke tijd? Verklaar het gebruik daarvan (zie par. 7.2.). Wat wordt bedoeld met *'t ongemak*? Vertaling: Wat wordt bedoeld met *derwaarts*?
11	Wat voor genitivus is *hunner jeeghenwoordigheit*?
12	*Ook* = *verschooyd'* =
12/3	*gaaven voor* =
13	Wat wordt bedoeld met *'t lof*? Benoem *dien* redekundig. Welk syntactisch verschijnsel treedt hier op?
13/5	*dien ... maaken*: beoordeel de samentrekking in dit gedeelte. Vertaal *dien ... maaken*.
15	*zoo* = *zoo ... vertrokken*: waarbij fungeert deze bijzin als bijwoordelijke bepaling? Wat wordt bedoeld met *die van de wet*? *vertrokken*: welke wijs? *zy*: waarnaar verwijst dit pronomen?
16	*drang* = *Dies* = Los de afkorting in *traadè op*.
16/7	Is *Burghermeesters* bepaald of onbepaald?
17/8	*om ... koomen*: ook hier is sprake van...
18	Waarnaar verwijst *hunne*? Welke functie heeft het werkwoord *doen* hier?
19/20	Wat wordt bedoeld met *de rest*?
20	*buyten* =

21 Wat wordt bedoeld met *yder*?
Wat voor genitivus is *zyus weeghs*?
Benoem *daar* taalkundig.

22 Wat zijn *Scheepenen*?
bestond =

23 *veirdighen* =
Benoem *als* taalkundig.
als de hartnekkighsten: naar de vorm is deze woordgroep als een ... te beschouwen.
Vertaling:

24 *gemart* =
Waarnaar verwijst *'t*?
gelaate: singularis of pluralis?

26	Verklaar de uitgangs-*s* in *graauws*. Waarnaar verwijst *deeze*? *zulx* =
28	*raadt* =
28/9	Vertaal *Zoo ... keel*.
29/30	Vertaal *regeerders der kerkegoederen*.
30	Wat zijn *de Heilighe beenderen en kleinoodjen*?
31	*paykaamer* = *schikken zich [...] uit* =
32	*verkraft* is een wisselvorm van...
33	*roep* =
34	Begrens en benoem de participiumconstructie met *schrikkende*. *ontallyken* =
35	*gedruis* =
35/6	*dachten ... bleef*: waartoe besluiten de *Markgraaf en Majestraat* (33)?
37/9	*'T gespuis ... plonderen*: wat ontbreekt hier? Hoe heet een dergelijke constructie? Vertaal deze zin.
37	Benoem *terwyl* taalkundig.
39	*taafreelen* =
40	*konst* =
41	Vertaal *daar heen*. *voor* =
42	*voortslaand* = Waarnaar verwijst *zy*?
43	*heerlyk* =
44	*romp* =
45	*streeven*: welke tijd?
46	Van welk werkwoord komt het deelwoord *barnende*?
47	De participiumconstructie met *schreeuwende* kan op twee manieren begrensd worden. Geef aan om welke mogelijkheden het hier gaat en waarnaar de voorkeur uitgaat?
48	*van* = *heilighen* =

19 Krant naast scheepsjournaal

Abraham Casteleyn (ca. 1628-1681) is de eerste echte krantenuitgever van ons land. In 1656 gaf hij te Haarlem het eerste nummer van zijn *Weeckelycke Courante van Europa* uit. Al spoedig verscheen de krant twee maal, en later zelfs drie maal per week. Vanaf 1664 ging deze krant de *Oprechte Haerlemsche Courant* heten. Ze genoot binnen korte tijd een grote reputatie: door haar wereldwijde contacten werd ze een van de best geïnformeerde bladen uit die tijd. In 1948 is deze krant na een fusie opgegaan in het

Haarlems Dagblad, welke nog steeds als ondertitel de naam van Casteleyns blad draagt.

Een van de onderwerpen waaraan de *Oprechte Haerlemsche Courant* aandacht besteedde, waren de verrichtingen van de Nederlandse vlootvoogd Michiel Adriaansz. de Ruyter (1607-1676). Dat gebeurde in de vorm van feitelijke gegevens; beschouwingen in een krant kwamen toen nog niet voor. De verslagen over de tochten en zeeslagen van De Ruyter in de krant zijn betrouwbaar: ze stemmen overeen met wat de biografie van onze zeeheld van de hand van Geeraerdt Brandt (1626-1685) daarover meedeelt.

In 1664 ging De Ruyter op expeditie tegen de Algerijnen op de Middellandse Zee. Deze expeditie zou uiteindelijk vijftien maanden duren. Tijdens zijn verblijf aldaar verkeerde hij vrij vriendschappelijk met de Engelse vlootbevelhebber John Lawson, wanneer hij deze ontmoette. In opdracht van de Staten moest De Ruyter echter op zeker moment de Engelsen uit Guinee gaan verjagen, omdat zij daar de bezittingen van de West-Indische Compagnie plunderden. Het lukte De Ruyter om de Middellandse Zee te verlaten, zonder dat Lawson dat in de gaten kreeg.

Over de drie fragmenten die hier gegeven worden, valt het volgende te zeggen. Het eerste is afkomstig uit de aankondiging door Abraham Casteleyn van het verschijnen van een wekelijkse courant te Haarlem uit januari 1656. Dan volgt een stukje uit het dagboek van De Ruyter dat betrekking heeft op zijn tocht uit 1664. Het derde fragment tenslotte, is een Londense correspondentie aan de Haarlemse krant waaruit blijkt dat De Ruyter de Engelsen al uit Guinee verjaagd had, toen Lawson nietsvermoedend in zijn vaderland terugkeerde. Daar kreeg men toen pas in de gaten wat er gebeurd was.

[1] Sr.

[2] De uytnemende fabuleusheydt der Tydingen, die hedendaeghs ons
[3] de Beweginghe der woelende Werelt berichten, heeft my ghedronghen
[4] voor eenighe Lief-hebbers en voor mijn selfs, op mijn ey gen
[5] Kosten vande voornaemste Plaetsen van Europa bysonder Nouvelles
[6] te laten komen; 't welck sonder moeyten en Kosten niet en is
[7] gheschiet: Dese Sr. Jan van Hilten zalig: by my siende, heeft
[8] my ghebeden hem Weeckelijck daermede, ofte met iets daer uyt
[9] te willen dienen, dat ick somwijle ghedaen hebbe, waerdoor
[10] gekomen is, dat de zijne beter als d' andere zijn gheweest;
[11] Maer na dat Sr. van Hilten overleden was, heb ick raetsaemer
[12] gheoordeelt, om geen Slaef van een ander te blyven, hoewel my
[13] d' andere Courantiers aensochten, voor mijn selfs te doen
[14] drucken, te meer alsoo ick nieuwe ghelegentheydt tot verscheyde
[15] fraeye Nouvelles hebbe ontfanghen,

[16] Den 25 dato op donderdach

[17] jtem den 25 smorgens met den dàge waren wy dwars van estypone
[18] wy sagen het hooge van gybaltaer west ten noorden van ons wy
[19] seylde w-s-w wynt oost moeyge coelte ten 9 vren waren wy dwars
[20] van gybaltaer wy sagen den eyngelschen vysamyrael louson met
[21] syn 11 konyckx schepen in de baey van gybaltaer leggen wy seylde
[22] voort met goede voortganck west aen ten twee vren waren wy buyten
[23] het naeu van de straet en seylde voort tot savons sonne onderganck
[24] waren wy tussen sant pere em Cadyckx ten 8 vren quamen wy ten
[25] anker Cadyckx oost van ons wy hadden al dyen nacht seer ongestadych
[26] weder van donder en blyckxem wy lagen voor 2 touwen tot

[27] Den 26 september 1664 Cadyckx oost van ons

[28] *Londen den 24 October*

[29] Tot Portsmuyden is uyt de Straet gekomen/ met twee Schepen/ den
[30] 30 Vice-Admirael Lawson/ met Capit: Berckeley/ die voor sijn goede
[31] Diensten Ridder is gemaeckt: Ghemelden Lawson seght men/ dat/
[32] uyt de Straet ghezeylt zijnde/ den Hollandtsen Vice-Admirael
[33] De Ruyter hadde ghesproocken/ en uy deselve hadde verstaen/
[34] dat eenige van sijne Schepen voor eenighe Maenden ghevictuailjeert
[35] hebbende/ daer mede na Zalee meynden te zeylen: hier uyt wert
[36] hier gedacht en ghelooft/ dat hy de Ruyter niet nae Zalee/ maer
[37] nae Guinee is vertrocken/ 't welck hier veel ghesegh maeckt;

Opmerkingen:

ey gen (4): lees *eygen*
em (24): lees *en*
uy (33): lees *uyt*.

Krant naast scheepsjournaal

Vragen

1	De afkorting *S*^{r}. staat voor Seigneur. Hoe wordt deze afkorting in de vertaling weergegeven?
2	Vertaal *De uytnemende fabuleusheydt der Tydingen*. Wat voor genitivus is *der Tydingen*?
3	Wat voor genitivus is *der woelende Wereh*?
4	Benoem *selfs* taalkundig. Vertaling:
5	*Nouvelles* =
6	Wat voor verbinding brengt *'t welck* tot stand? *en* (voor *is*): woordsoort?
7	Hoe moet *Dese* vertaald worden? *Jan van Hilten*: een Amsterdamse krantenuitgever. *zalig:* = 'zaliger'.

	Voor het gedeelte *Dese ... siende* zijn drie interpretaties mogelijk: a. Het geheel is een absolute participiumconstructie; *Dese* is direct object bij *siende*; b. *by my siende* is een conjuncte participiumconstructie; *Dese* is een bijvoeglijke bepaling bij *Sr. ... zalig*:; c. *by my siende* is een conjuncte participiumconstructie; *siende* is een (druk)fout voor *sijnde*. Motiveer welke interpretatie de voorkeur verdient.
8	Waarnaar verwijst *daermede*?
9	Wat is het antecedent van het betrekkelijk voornaamwoord *dat*? Vertaling:
10	Wat is het subject bij *is*? Wat wordt bedoeld met *de zijne*?
12	Benoem *my* redekundig.
13	*Courantiers* =
13/4	Waarmee is de infinitiefconstructie *voor ... drucken* nevengeschikt verbonden? Welk voegwoord moet in de vertaling ingevoegd worden?
13	Wat is de functie van *doen*?
14	*alsoo* = *ghelegentheydt*: benoem het klankverschijnsel in dit woord. Vertaling: *verscheyde* =
15	Wat is het direct object bij *hebbe ontfanghen*?
16/27	Breng in de vertaling van de tekst van De Ruyter interpunctie aan.
16	*Den 25 dato*: van welke maand? Welke naamval?
17	*jtem* = Wat betekent *met den dage*? *dwars van* = *estypone*: Estepona.
18	Wat wordt bedoeld met *het hooge van gybaltaer*?

19	Los de afkorting *w-s-w* op. In de woordgroepen *wynt oost* en *moeyge coelte* is het participium ... verzwegen. Hier is dus sprake van ... Hoe kunnen deze woordgroepen vertaald worden? Vertaal *ten 9 vren*.
21	*konyckx schepen* = *leggen* =
22	*voortganck*: van welk klankverschijnsel is hier sprake? Vertaling:
23	Wat wordt bedoeld met *het naeu van de straet*?
24	*sant pere*: Isla de S. Pedro, ten Zuid-Westen van Cadiz.
25	*Cadyckx oost van ons*: opnieuw is hier sprake van... Benoem *al* taalkundig. Vertaal *al dyen nacht*. *ongestadych* =
26	*van* = Wat wordt bedoeld met *voor 2 touwen*?

29	*Portsmuyden*: Portsmouth.
29/31	Wat voor zinsdeel is *den ... gemaeckt*?
29	Verklaar het gebruik van de vorm *den*.
30	*Capit:* = 'kapitein'. Kun je aangeven wat het antecedent van *die* is?
31	Benoem *Ghemelden Lawson* redekundig. Van welk syntactisch verschijnsel is hier sprake? Vertaal *Ghemelden Lawson*.
31/5	Begrens en benoem de participiumconstructies in *Ghemelden ... zeylen*.
33	Waarnaar verwijst *deselve*? *verstaen* =
34	*ghevictuailjeert* =
35	*Zalee*: kustplaats in Algerije. Wat moet als subject van *meynden* beschouwd worden? Is er sprake van incongruentie? Vertaal *meynden*. *wert*: welke tijd?
36	*hy de Ruyter*: benoem *de Ruyter* redekundig. Vertaal deze woordgroep.
37	*t' welck*: hier is sprake van... Geef een vrije vertaling van *'t welck ... maeckt*.

20 Vlissingen bevrijd

Adrianus Valerius, notaris en schepen te Veere, geeft in zijn *Neder-Landtsche Gedenck-Clanck* een beschrijving van de Nederlandse geschiedenis 'tsedert den aanvang der Inlandsche beroerten tot den jare 1625'. Dit werk dat na de dood van de auteur in 1626 verscheen, is een mengeling van proza, poëzie en muziek. Bekend hieruit zijn nog de liederen 'Com nu met sang van soete tonen', 'Geluckig is het Land, dat God den Heer beschermt' en 'Merck toch hoe sterck'.

Het volgende fragment vertelt hoe de steden Vlissingen, Veere en Zierikzee zich in 1572 in navolging van Den Briel van ''tSpaensche jock' bevrijd hebben.

[1] Den *Duc d' Alf*, uyt oorsake vanden genomen *Briel*, nam voor
[2] op zijne saken beter te letten / ēn hem vande zee-gaten meer te
[3] versekerē / veerdigt daer over af na Vlissingen synē cosijn
[4] *Don Pedro Patieco* ingenieur eñ Colonnel / met veel Spaensche
[5] soldaten / op dat in t spoedichste het begonnen casteel mochte werden
[6] aldaer voltrocken / eñ de stad met garnisoen versekert. *Patieco* is
[7] een getije vooren uyt gekomen / ende inde stad gelant / zijne soldaten
[8] een getijde daer aen: Doch zijne compste heeft inde stad Vlissingen
[9] veroorsaeckt een groot rumoer van wegen de quade geruchten die van dē

[10] selven gingen. Hy werd derhalven gevangen / zijn pampieren ondersocht /
[11] ēn selfs wel nauwe ondervraegt; sulcx datmen uyt hem heeft geput
[12] als dat *Duc d' Alve* veel quade saken (door hem gevangen) meende uyt te
[13] rechten; Daer over hy dan geoordeelt wert de doot weerdig te syn / eñ
[14] is dien volgens gestraft metter coorde / synde op syn borst gehegt een
[15] pampier met de redenen van zijn door. Ondertusschen zijne Soldaten /
[16] onbewust van't gene haren Oversten was bejegent / komen seer blymoedig
[17] aen / met hope van wel ontfangen te werden ende goeden buyt te bekomen;
[18] doch voor de stad liggende heeftmen op haer met grof geschut so dapper
[19] geschoten / dat sy om genade biddende / versochten te mogen weder henen
[20] trecken van daer sy gekomen waren / 'twelckmen haer heeft toegestaen.
[21] Vlissingen 'tSpaensche jock aldus vanden hals geschud hebbende / heeft
[22] de stad Camp-Veere (alwaer het Arcenael vande provisien van oorloge
[23] voor de provintie van Zeelant word gehouden) mede gevolgt eñ de stad
[24] Zieric-zee oock seer corts daer aen; Eñ hebben also dese drie
[25] zee-steden haer getoont vyand van Spanjen; Waer door de benoude
[26] Nederlanders bekomen hebben dese drie vermaerde zee-gaten / als
[27] de *Wielinge, 't Veer-gad* eñ den *Room-pot*. Hier en boven
[28] heeft de goede God de sake noch so gelieft te segenen / dat sy goeden
[29] buyt bequamen uyt de vlote die den *Hertoch van Medina Celi* uyt
[30] Spanjen na de Nederlanden bracht: daer van sy een deel costelijcke
[31] geladen schepen veroverden / de goederen vercochten / eñ de penningen
[32] gebruyckten tot hare defensive oorloge / eñ vooreerst de stad
[33] Middelburch (die vol Spaensch garnisoen was onder *Mons-Dragon*)
[34] mede uyt het Spaensche geweld te rucken / eñ haer in vryheyt te
[35] stellen / eñ also het eylant van Walcheren te suyveren vanden
[36] bloet-dorstigen Spanjaerden. Bequamen oock noch 23. metale
[37] stucken geschuts / die *Duc d' Alve* van Mechelen na de stad Sluys
[38] hadde gesonden / om te gebruycken op eenige schepen diemen aldaer
[39] tegens de Zeeuwen toemaeckte.

Gae voort, o Zeeuw! gae voort; niet licht weest als de winden;
Maer hout malcand'ren trouw, ghy sult noch wel bevinden,
Hoe dat Gods cracht, in nood, wanneermer minst op denct,
De goede luyden helpt, de Goddeloose krenct.

Com syt ghy 't instrument, waer door de God van boven
Syn volck verlossen wil, dat nu so leyt verschoven:
Maer syt eendrachtich toch: want dat is al u macht;
Daer eendracht niet en is, daer is oock geene kracht.

Vlissingen bevrijd

Vragen

1	Geef een verklaring voor het gebruik van de vorm *Den*. *Wic is Den Duc d' Alf*? Vertaal -*den genomen Briel*.
2	Benoem *hem* taalkundig.
2/3	*hem [...] versekerē* =
3	*veerdigt*: welke tijd? Waarom wordt deze tijd gebruikt? *daer over* = *synē cosijn* =
4	Benoem *ingenieur eñ Colonnel* redekundig.
5	Hoe moet *in t spoedichste* vertaald worden? *het begonnen casteel*: vergelijk *vanden genomen Briel* (1). *mochte*: welke wijs? Verklaar het gebruik van deze wijs.
5/6	*op dat ... versekert*: los de samentrekking op.
6	*garnisoen* = *versekert* =
6/7	Wat wordt bedoeld met *Patieco ... gekomen*?
6/8	Los de samentrekking op in *Patieco ... aen*. Hoe is deze te beschouwen?
8	*daer aen* =
9	*van* (voor *dē*) =
9/10	Benoem *dē selven* taalkundig. Waarnaar verwijst *dē selven*? Vertaling:
10/11	*Hy ... ondervraegt*: ook hier is sprake van...
11	Benoem *selfs* taalkundig. Vertaling:
11	*sulcx dat-* =
12	Wat is de redekundige functie *van gevangen*? Vertaal *door hem gevangen*. Wat is de waarde van de haakjes rond deze woordgroep?
13	Wat is het subject van *geoordeelt wert* (zie par. 6.7.3.)? Deze syntactische constructie heet...
14	*dien volgens* = Wat wordt bedoeld met *gestraft metter coorde*? Begrens en benoem de participiumconstructie met *synde*.

16	*onbewust ... bejegent*: verzwegen is het participium ... Dit gedeelte is dus op te vatten als een... Ontleed de bijzin -*'t gene ... bejegent* in zinsdelen.
18	Begrens en benoem de participiumconstructie met *liggende*. Waarbij sluit deze aan? *dapper* =
20	Wat is het antecedent van *'twelck*-? Is hier sprake van een relatieve aansluiting? Benoem *haer* taalkundig.
21	Wat is het subject van *heeft*?
22	Welke stad wordt bedoeld met *Camp-Veere*? *provisien* =

21/4	Los de samentrekking op in *Vlissingen ... aen*. Hoe is deze te beschouwen?
23	*word*: welke tijd? Waarom wordt deze tijd gebruikt? *mede* =
25	Benoem *haer* taalkundig. Wat voor verbinding brengt *Waer door* tot stand? *benoude* =
26	*als* =
27	Verklaar het gebruik van de vorm *den*.
27/30	Ontleed de zin *Hier en boven ... bracht* in zinsdelen.
28	Wat voor soort werkwoord *is gelieft?*
30/1	Beschrijf de binnenbouw van de woordgroep *een deel ... schepen*.
31	Welke nevenschikking brengt *eñ* tot stand? *penningen* =
32	*vooreerst* =
33	Middelburg werd in februari 1574 bevrijd. *onder* =
34	Waarnaar verwijst *haer*?
36	Welke zelfstandigheid moet als subject bij *Bequamen* gedacht worden?
37	Verklaar de *-s* in *geschuts*.
39	*toemaeckte* =
40	*Gae*: welke wijs?
41	Benoem *malcand'ren* redekundig.
42	Wat voor genitivus is *Gods*? Los de enclisis op in *-mer* (zie par. 5.1.4.).
43	*krenct* =
44	*syt*: welke wijs?
45	*leyt* komt van het werkwoord... Benoem *verschoven* redekundig. Vertaling:
46	Benoem *al* en *u* taalkundig.
47	Benoem *Daer* en *daer* taalkundig.

21 Opdracht

Constantijn Huygens (1596-1687) kocht na de dood van zijn geliefde Sterre (Susanna van Baerle) in 1637, een stuk grond aan de Vliet bij Voorburg. Hij liet hier een buitenhuis bouwen

en een prachtige tuin aanleggen. Het was een verademing voor hem om zich af en toe van de drukte aan het Haagse hof te distantiëren door zich op dit ‘Hofwijck’ terug te trekken. In 1650-1651 wijdde hij aan het buitenverblijf een groot gedicht. Het werd in 1653 uitgegeven door zijn oudste zoon Constantijn van wiens hand ook de onderstaande opdracht is.

Hoeveel ‘Hofwijck’ voor de dichter betekende, blijkt uit het feit dat hij in zijn testament liet beschrijven dat het buitenverblijf het koste wat het

kost bewaard moest blijven. De familie Huygens is in de achttiende eeuw uitgestorven; op de plaats van de tuin is nu het station Voorburg, maar het huis staat er nog: het is ingericht als Huygens-museum.

[1] Aen Vrouw Geertrvyd Huygens,

[2] Geseght Doublet,

[3] Vrouwe van S^{t}. Anneland, &c.

[4] Me Vrouw en Waerde Moeye;

[5] De VVijsen van eertijds hebben 't soo verstaen, ende het is
[6] altoos vvaerachtigh ghebleven, dat Vrucht en Vreughd, Voordeel
[7] en Vermaeck in een getvvernt den deughtelixten draed maken.
[8] Daer op sagh ick dat mijn Vader gesien hadde, als hy sich gelusten
[9] liet de lichamelicke lusten van sijn Hofvvijck soo te beschrijven,
[10] datse de Ziel raeckten; makende van die VVandeling een' Handeling,
[11] die naer hem sijn' Erven, oock naerden ondergangh vande plaetse,
[12] te stade komen moght. Ende het soete voornemen alsoo uytgevoert
[13] heeft my te dienstigen licht gedocht voor de Corenmate; daer onder
[14] het geschapen vvas voor eerst te smooren, sonder de moeyte die ick
[15] aengevvent hebbe, om het oock onse Eevve te moghen bekent maken.
[16] Hoe het dese neus-vvijse VVereld sal op nemen, staet te sien.
[17] By V.E. en meen ick geenen ondanck verdient te hebben. De Stichter
[18] van Hofvvijck is haer te lief, om een stuxken VVercks van den
[19] Dichter te vervverpen. Een stuxken Byvvercks noemde ick het beter:
[20] devvijle vvy heel vvel vveten, en qualick gelooven konnen, dat
[21] hy daeraen all gaende en staende niet meer en heeft besteedt, als
[22] de brockelingen van vier der druckste maenden die hy beleeft heeft;
[23] sonder dat yemand getvvijffelt hebbe, dat hy in 't gevvoel van
[24] soo vele andere besigheden yet sulx onder de leden soude hebben.
[25] Nu het Kind schielick ter vvereld is gekomen, ende my, den oudsten
[26] vande Voor-kinderen, als het jonghste van 't tvveede Bedd,
[27] vertrouvvt, vveet ick het niet beter te besteden als by V.E. beider
[28] oudste Moeye; die ick vvenschte dat sich somvvijlen daer mede vvilde
[29] verlusten tegens de svvaermoedigheden die haer overigh mogen zijn,
[30] zedert sy de tvvee lieve derdendeelen van haere eigen Bedde-vruchten
[31] uyt der tijd heeft sien halen; vvel goeds tijds, in ons gevoelen;
[32] maer ontvvijffelijck te goeder tijd, devvijl het Gods tijd vvas.
[33] Hem bidd ick V.E. in alle tijden ende naer alle tijden te segenen
[34] met tijdelick ende eevvigh vvel-zijn, blijvende,

[35] Me Vrouwe en Waerde Moeye,

[36] V.E. ootmoedighe Neef en Dienaer

C. Hvygens.

Opdracht

Vragen

2	*Geseght*: hoe vertaal je dit?
4	*Moeye* =
5	Wat wordt bedoeld met *De VVijsen van eertijds*? Vertaal *soo*.
6/7	Vertaal *Vrucht ... Vermaeck*. Naar welke 17e eeuwse opvatting wordt hier verwezen?
7	Van welk werkwoord komt *getvvernt*? Vertaling: *deughtelixten*: welk klankverschijnsel doet zich hier voor?
8	Benoem *Daer op* redekundig. Van welk syntactisch verschijnsel is hier sprake? Waarnaar verwijst *Daer op*? Wie wordt bedoeld met *mijn Vader*? *hadde*: welke wijs? Vertaal *Daer op ... hadde*. *als* =
8/9	*sich gelusten liet*: hoe vertaal je dit?
9	Wat wordt bedoeld met *de lichamelicke lusten*?
10	*raeckten*: welke wijs? Begrens en benoem de participiumconstructie met *makende*.
11	*naer* = Benoem *sijn' Erven* redekundig. Waarop duidt de apostrof in *sijn'*? Wat wordt bedoeld met -*de plaetse*?
12	*te stade komen* = *moght*: welke wijs?
10/2	Geef in eigen woorden weer wat bedoeld wordt met *makende ... moght*.
12	*soete* = Begrens en benoem de participiumconstructie met *uytgevoert*.
13	Los de enclisis op in *dienstigen*. Vertaling: *gedocht*: van welk werkwoord? Op welk spreekwoord zinspeelt Huygens jr. met *te ... Corenmate*? Wat wil hij daarmee zeggen? *daer onder*: met wat voor verbinding met het voorafgaande hebben we hier te maken? Bij welk gezegde fungeert *daer onder* als bijwoordelijke bepaling? Hier is dus opnieuw sprake van...

14	*voor eerst* =
15	*hebbe*: welke wijs? Benoem *onse Eevve* redekundig.
14/5	Geef een vrije vertaling van *sonder ... maken*.
16	Wat wordt bedoeld met *het*? *neus-vvijse* = Wat is het subject bij *sal*?
17	Waarvoor staat de afkorting *V.E.*? Benoem *V.E.* taalkundig. Wie wordt daarmee bedoeld?

17/8	Wie wordt bedoeld met *De Stichter van Hofvvijck*?
18	Waarnaar verwijst *haer*? Vertaling: *stuxken*: welke functie heeft het suffix *-ken*? *VVercks*: van welke genitivus is hier sprake?
18/9	*den Dichter*: opnieuw wordt gedoeld op...
19	Vertaal *Byvvercks*. Waarom spreekt Huygens jr. van *Byvvercks*? *noemde*: welke wijs?
20	*devvijle* =
21	Geef een vrije vertaling van *all gaende en staende*.
22	Geef de binnenbouw van *de brockelingen ... heeft*. Wat wordt bedoeld met *de brockelingen*?
23	Wat betekent *getvvijffelt* hier?
24	Beschrijf de opbouw van de woordgroep *yet sulx*.
25/7	*Nu ... vertrouvvt*: los de samentrekking op. Hoe is deze te beschouwen?
25	*Nu ... gekomen*: hiermee doelt de schrijver op... *schielick* =
25/6	Benoem *my ... Voor-kinderen* redekundig. *den oudsten vande Voor-kinderen*: Huygens jr. was de oudste zoon uit het huwelijk van Huygens sr. met Susanna van Baerle.
26	*Voor-kinderen* = Wat wordt daarmee bedoeld? *'t tvveede Bedd*: de dichtkunst wordt beschouwd als het tweede huwelijk van Huygens sr. Benoem *als ... Bedd* redekundig.
27	Vertaal *besteden [...] by*.
27/8	Beschrijf de binnenbouw van de woordgroep *V.E. ... Moeye*.
27	*beider* slaat op...
28	Waarbij fungeert *die* als zinsdeel? Van welk syntactisch verschijnsel is hier weer sprake?
28/9	*sich [...] verlusten* =
29	*overigh [...] zijn* =
30/1	*zedert ... halen*: twee van haar drie kinderen waren reeds gestorven. Vertaal deze bijzin.
31	Wat voor genitivus is *goeds tijds*? Hoe luidt de vertaling van *vvel goeds tijds*?

32	*te goeder tijd* = *Gods*: welke genitivus?
33	Wat voor grammaticale functie vervult *Hem*?
34	Begrens en benoem de participiumconstructie met *blijvende*.
36	Benoem *V.E.* taalkundig.
36/7	Als wat voor zinsdeel kan *V.E. ... Huygens* worden beschouwd?

22 Apologie

Willem van Oranje (1533-1584) was in de ogen van Filips II de voornaamste aanstichter van de opstand in de Nederlanden. Op de poging van eerstgenoemde om de soevereiniteit over de Nederlanden te geven aan de Franse koning Hendrik II of aan diens broer Frans van Anjou vaardigde Filips op 15 maart 1580 de ban over Willem uit. Dat hield in dat een ieder uitgenodigd werd om Willem te doden met als beloning f 25.000,-, straffeloosheid voor vroeger begane misdaden en verheffing in de adelstand.

De verdediging op de aanklachten van Filips II, zoals deze geformuleerd zijn in de ban, staat bekend als de *Apologie* van Willem van Oranje. In werkelijkheid is dit werk echter voornamelijk geschreven door Willems hofprediker Villiers. Het werd aangeboden aan de Staten-Generaal te Antwerpen. Hoewel de Staten-Generaal dit heftige stuk niet durfden te publiceren, is het later toch te Delft gedrukt met privileges van de Staten van Holland.

In het gekozen fragment uit de *Apologie* reageert Willem van Oranje op de opmerking van Filips II dat Willem - 'hoewel hy vreemdeling ende wtheemscher was' - allerlei voorrechten genoten heeft zowel van Karel V als van Filips zelf.

[1] Ons wert oock verweten / als dat wy souden *een vremdelingh ende*
[2] *vvtheemsche ofte een vvtlander sijn*. Euen als of de Prince van
[3] Parma een treffelick groot patriot ware / die in desen landen niet
[4] en is gheboren / ja niet eenen stuyuer weert goets noch eenighen
[5] tittel in den seluen heeft / de welcke niet te min ouer sommighe
[6] onvoorsightighe luyden na synen wille ende goetduncken is
[7] ghebiedende / die als arme slauen hen seluen onder syne ghehoor-
[8] saemheit begheuen. Maer wat heetense doch eenen vremdelingh?
[9] namelick den ghenen / die buyten s'landts is gheboren. So volght
[10] dan / dat hy euē so wel een vremdelingh is als wy: want hy is in
[11] Spaegnien gheboren / in een landt dat met dese landen een nature-
[12] licke vyantschap heeft: ende wy sijn gheboren in Duytschlandt /
[13] met d'welcke dese landen natuerelicke vriendtschap ende eenicheit
[14] onderhouden. Men sal ons hierop antwoorden / dat hy Coningh is:
[15] ende wy segghen ter contrarien / dat sodanighen naeme van Coningh
[16] ons hier onbekent is. Hy magh het wesen in Castilien / in Arragon /
[17] tot Napels / in Indien ende alomme daer hy na synen wille eñ
[18] begheerte heeft te ghebieden. Hy magh het oock sijn (wilt hy) tot
[19] Jerusalem / vredelick heerschende in Asien eñ Afrijcken. Nochtans
[20] so vele isser af / dat wy in dese landen niet hooghers dan eenen
[21] Hertoghe ende eenen Graue en kennen / wiens macht met seker paelen
[22] is afghescheyden / achteruolgende onse priuilegien die hy tot
[23] syner blijden incomste ghesworen heeft. Maer so vele als ons is
[24] raeckende / het is kennelick / dat wy ende onse voorsaten / van
[25] den welcken wy in rechter manlicker linie sijn afkommende / al ouer
[26] twee hondert jaeren beghonnen hebben Graefschepen ende vrye heer-

[27] licheden in de landen van Brabandt / Luxemborgh / Vlaenderen ende
[28] Hollant te besitten. Want ontrent den jaere ons Heeren M.CCC.XL.
[29] Myn Heere de Graue Otto (van den welcken wy syn afkommende in 't
[30] seuenste ledt ende syn eerstgheboren erfghenaem) trouwde de Grauinne
[31] van Vianden: ende na dien tijdt en is de Graefschap van Vianden
[32] wt onsen huyse niet gheweken / maer wy hebben altijdt vredelick
[33] de selue ghenoten tot der tijdt toe dat se ons de Coningh so
[34] onrechtveerdelick afghenomen heeft. Daernaer Myn Heere de Graue
[35] Engelbert dies namens de eerste / soons sone van den voors. Graue
[36] Otto / nam ten houwelicke de Vrouwe van der Lecke ende van Breda /
[37] van den welcken wy insghelijcken afkommen in rechter mannelicker
[38] linie ende in 't vyfste ledt. Hoe konnen wy dan met goeden rechte
[39] een vremdelingh ghenoemt werden?

Opmerkingen:

1. *antwoorden* (14) is in de oorspronkelijke druk niet gespeld met twee *a*'s, maar met een *e* die op zijn kop staat, en een *o*. Zo'n omgekeerde letter kon in de tijd dat boeken met de hand uit losse letters gezet werden, gemakkelijk voorkomen.
2. Ook elders in de tekst is er sprake van een zetfout. Aan het eind van een bepaalde regel staat te lezen: *afghe-*, terwijl de twee daaropvolgende regels beginnen met *inscheyden*, respectievelijk *comste*. Kennelijk is de lettergreep *in* (van *incomste*) een regel te hoog terechtgekomen. Vergelijk r. 22/3.

Apologie

Vragen

1	Wie word(t) (en) bedoeld met *Ons*? *wert*: welke tijd?
2	Benoem *vvtheemsche* taalkundig.
2/3	Wie wordt bedoeld met *de Prince van Parma*?
3	*treffelick groot*: zijn deze woorden onder- of nevengeschikt ten opzichte van elkaar? *ware:* welke wijs? Verklaar het gebruik van die wijs. *in desen landen*: enkelvoud of meervoud? Welke landen worden hier bedoeld?
4	Geef de binnenbouw van de woordgroep *niet ... goets*.
5	Is *de welcke* ondergeschikt of nevengeschikt aan *die* (r. 3)? Is hier sprake van een relatieve aansluiting?
6	*onvoorsightighe*
6/7	*is ghebiedende*: welk aspect wordt hier uitgedrukt (zie par. 5.2.2.)?
7	Wat is het antecedent van *die*? Benoem *hen seluen* taalkundig.

7/8	Vertaal: *syne ghehoorsaemheit*.
8	*heeten-* = Vertaal: *-se*.
9	*namelick* = *den ghenen*: welke naamval? Verklaar het gebruik daarvan. Verklaar het voorkomen van de genitivus *s'landts* (zie par. 6.1.2.).
11	Moet het voorzetsel *in* vertaald worden?
11/2	*naturelicke* =
12	Welke nevenschikking brengt *ende* tot stand? Vertaal dit voegwoord.
13	Waarnaar verwijst *d'welcke*? *eenicheit* =
15	*ende*: opnieuw vertalen als... *ter contrarien* = Verklaar de slot-*n* in *sodanighen*.
15/6	*wy ... is*: wat zegt Willem van Oranje hier?
17	*tot* = Benoem *daer* taalkundig.
18	*heeft te* = Wat voor bijzin is *wilt hy*? Hoe worden de haakjes in de vertaling weergegeven? Waarnaar verwijst de *-t* in *wilt*?
19	Begrens en benoem de participiumconstructie met *heerschende*.
19/20	Vertaal *Nochtans ... af*.
20	Geef de binnenbouw van de woordgroep *niet hooghers*.
21	Benoem *en* taalkundig. Wat is het antecedent van *wiens*? Wat valt op? *met seker paelen* =
22	Benoem *achteruolgende* taalkundig. Vertaling: Wat wordt bedoeld met *onse priuilegien*? *tot* =
22/3	*tot syner blijden incomste*: te weten in het jaar 1555.
23/4	Vertaal *Maer ... raeckende*.
24	*kennelick* =
25/6	Vertaal *al ... jaeren*.
26/8	Vertaal *beghonnen hebben [...] te besitten*.
26/7	Wat zijn *vrye heerlicheden*?

28/31	*Want ... Vianden:* waarin wijkt de woordvolgorde hier af van die van nu?
28	*ontrent* =
29/30	*van ... erfghenaem*: los de samentrekking op.
30	*ledt* = Benoem *syn* taalkundig.
31	*Vianden*: kantonhoofdplaats van het Groothertogdom Luxemburg. Deze plaats is de bakermat van de Oranje-Nassaus.
32	Wat wordt bedoeld met *onsen huyse*?
32/3	*maer ... ghenoten*: let op de woordvolgorde.
33	Waarnaar verwijst *de selue*? *ghenoten* = *de Coningh*: welke koning?

33/4	*se ... heeft*: ontleed in zinsdelen.
34/6	*Daernaer ... Breda*: let opnieuw op de woordvolgorde. Geef de binnenbouw van de woordgroep *Myn ... Otto*. Vertaling:
35	Waarvoor staat de afkorting *voors.*?
37	Waarnaar verwijst *den welcken*? *insghelijcken* =
38	*ende* = Vertaal *met goeden rechte*.

23 Briefwisseling

De brieven uit de kring van P.C. Hooft gelden als moeilijk. Ze zijn geschreven in de voor de twintigste-eeuwer merkwaardige ‘estilo culto’: in zeer kunstige vormen trachtten de correspondenten elkaars vernuftigheid in het vinden van nieuwe zegswijzen, mythologische toespelingen of Latijnse citaten te overtreffen. Dit brengt een zekere mate van ontoegankelijkheid met zich mee, die nog verhoogd wordt door het terugdringen van de directe gevoelsuiting: zelfbeheersing gold als een van de hoogste deugden. Bovendien bracht de beleefdheidseis veelvuldig een ons onoprecht in de oren klinkende ophemeling van de geadresseerde en overdreven bescheidenheidsbetuiging van de afzender met zich mee.

Maar al die beleefdheid vloeide bij Hooft voort uit werkelijke humaniteit; de kunstige vormen verbergen een echtheid en oprechtheid. Die op te sporen maakt het lezen van de brieven zeer de moeite waard. Dat dit soms maar weinig moeite hoeft te kosten moge blijken uit de door ons gekozen teksten - een fragment uit een brief van Hooft uit 1632 aan Maria Tesselschade Visschers en haar reactie hierop - waarin in opvallend directe bewoordingen over huiselijke aangelegenheden wordt geschreven.

[1] ‘Aen mê Joffrouwê, Me Joffre. Tesselscha Visschers huisvrouwe van
[2] Sr. Allart Krombalgh, in de Langestraet tot Alkmaer, met deze dooze
[3] ende een bom van blik.’

[4] Wel magh UE haere miltheit rouwen, die mijn' lieve Leonor ende
[5] Susanne, elk met een glas van vaederlijken naeme ende geest, beschonken
[6] heeft. Want wij slachten alle de rijke luiden, die hoe zij meer hebben,
[7] hoe zij meer hebben willen. Ook waer ick noode doodt gedeelt, ende had
[8] daerom geirne, op den grootsten Roemer, gemaelt het voorighe ende
[9] deerlijk verongelukte

10 *A demain des affaires*.

[11] Op de twee kleener daer nevens gaende, die tot last van twee
[12] schroeven, Bachus en Ariadne, zullen dienen, wenschte wel dat UE
[13] geliefde te stellen:

Speculum mentis.
Fomentum amoris.

[16] Op twee andere kleene tot de zelfste schroeven, dunkt mij dat om de
[17] verandering, ende voor de Leeken, niet quaelijk komen zoude deze
[18] uitlegging van 't bovenstaende:

Spieghel van de binneborst.
Dooinat op de minnevorst.

[21] De glaezen te rug krijghende, zal ick UE bedanken, naer behooren.
[22] Ondertussen doen't mijn' huisvrouw ende Suseken ten hooghsten: ende
[23] zeinden hiernevens de bom gestoffeert met lekkernijen.

[24] ‘Aen de Heer, Mijn Heere, Hooft Drossaert, Tot Muyden, op de keysers
[25] graft naest de Valckenier over de groenlantsche pack huysen, Tot
[26] Amsterdam, met een doos’

[27] Mijn Heer ---

[28] Die zijn weldaet roudt, die en streckse niet: maer dit roudt mij
[29] datju dus lang bekommmer sijt geweest met een verliefde Heros
[30] sorgh, voor 't blijven van het geen dat al so zeer naar ve haeckt,
[31] als ghij verlangen moecht

't wert door zulcken lust gedreeven,
raeckte schip en mensch om 't leeven,
't goet souw in u handen,
stranden

[36] siet hier dan, het geen ghij vierich begeerden, wert u eyvrich gejondt;
[37] ick heb dapper besich geweest met snijen, de eerste is gebroecken en
[38] ock het duyts zijn te veel letteren, wil soo wel niet vallen, het stont
[39] te krivelich heb daerom het latijn gekooren

[40] onse bruylofts verjaering is den 26 deeser maent mijn Krombalch sal ve
[41] haest bij koomen volgens ve begeeren, dan ick wenschte wel dat het anders
[42] was, en ve nevens mij bedancken voor de aengenaeme persen en andere
[43] leckerheeden, met geldt en goede woorden, wij blijven Ue vrinden

[44] Tesselscha Roemers

[45] hertelijcke groetenisse aen me Vrouw Heleonora en Juffrouw Susanna -
[46] wij bedancken ve zeer voor de patrijsen, die ons zeer wel te passe
[47] quamen

Briefwisseling

Vragen

1/3	*Aen ... blik*: deze regels staan op de buitenkant van het beschreven blad en doen dienst als adressering.

1	*mê* is een afgezwakte vorm van... Zo komt *Joffre.* van... *Visschers*: verklaar de uitgang -*s*. *huisvrouwe* =
2	*Sr.* is de afkorting van... *tot* =
3	Vertaal *een bom van blik*
4	Waarvoor staat de afkorting *UE*? Benoem *UE* redekundig. Vertaal *Wel ... rouwen*. Wat is het antecedent van *die*? Waarvoor dient de apostrof in *mijn'*?
5	*een glas ... geest*: hiermee wordt een roemer bedoeld.
6	*slachten* = Is *alle* deel van een zinsdeel of zinsdeel?
7	*waer*: welke wijs? Vertaal *noode doodt gedeelt*.
8	*den grootsten Roemer*: namelijk de grootste roemer die zich in de doos bevindt. *gemaelt* =
8/9	Wat wordt bedoeld met *het voorighe ... verougelukte*?
8/10	Benoem *het voorighe ... affaires* redekundig.
10	*A demain des affaires*: 'elke dag heeft genoeg aan zijn eigen zorgen'.
11	Wat wordt bedoeld met *de twee kleener*? Begrens en benoem de participiumconstructie met *gaende*.
12	*schroeven*: voeten met schroefdraad waarop glazen horen. Deze voeten stellen de god Bacchus en de godin Ariadne voor. Benoem *Bachus en Ariadne* redekundig. Wat moet als subject bij *wenschte* gedacht worden? Welke wijs is *wenschte*?
13	Wat voor soort werkwoord is *geliefde*? Wat is het subject bij *geliefde*?
14/5	*Speculum ... amoris*: een van Hoofts geliefde spreuken.
16	*tot* = Benoem *mij* redekundig.
17	Wie worden bedoeld met *de Leeken*?
18	Waarnaar verwijst *'t bovenstaande*?
21	Begrens en benoem de participiumconstructie met *te rug krijghende*. Om hoeveel glazen gaat het?

22	Wat voor functie heeft het werkwoord *doen* hier?
23	*hiernevens* = *gestoffeert* =
24	Waarbij is *Tot Muyden* een bepaling?
25	*over* =
24/6	Bevindt Hooft zich in Muiden of in Amsterdam?
28	Benoem *Die* en *die* taalkundig. *streck*-: welke wijs? Vertaling:

	Waarnaar verwijst -*se* in *streckse*? Benoem *mij* redekundig.
29	Los de cnclisis op in *datju*. *dus* = *sijt:* welke wijs?
29/30	*Heros sorgh*: de zorg van Hero. De priesteres van Aphrodite wachtte elke nacht met smart op haar geliefde Leander die om haar te bezoeken de Hellespont over moest zwemmen.
30	*blijven* = *haeckt* =
31	*moecht* =
32	Wat wordt bedoeld met *'t*?
33	Wat voor soort bijzin is *raeckte ... leeven* (zie par. 6.2.)?
34/5	Is *'t goet ... stranden* een hoofd- of een bijzin?
34	Benoem *u* taalkundig.
32/5	*'t wert... stranden*: geef in eigen woorden weer wat Maria Tesselschade hier bedoelt.
36	*siet*: welke wijs? Benoem *het geen* taalkundig. *begeerden*: welke vorm van het werkwoord is dit? *wert*: welke tijd? *eyvrich* = *gejondt* komt van het werkwoord ... Betekenis?
37	*dapper* = *snijen* = *de eerste*: wat wordt hiermee bedoeld?
38	Wat wordt bedoeld met *ock ... letteren*? Wat is het subject van *zijn*? Verklaar de incongruentie in getal. Wat is het subject van *wil*? Vertaal *wil ... vallen*.
39	*krivelich* = Wat moet als subject van *heb* gedacht worden? *gekooren:* van welk werkwoord komt deze vorm?
40	*den 26*: welke naamval?
40/1	Benoem *ve* na *sal* (40) en na *volgens* (41) taalkundig. Vertaal *mijn ... begeeren*.
41/2	Wat wordt bedoeld met *dan ... was*?

42	Welke nevenschikking brengt het eerste *en* tot stand? *nevens* = *persen*: ‘perziken’.
43	Waarbij is *met geldt en goede woorden* een bepaling? Wat wordt hiermee bedoeld?
44	*Roemers*: verklaar de uitgang -*s*.
46	Benoem *ons* redekundig.

24 Snijzaal te Leiden

De boekhandelaar Jan Orlers (1570-1646) begon een politieke loopbaan welke leidde tot zijn benoeming tot burgemeester van Leiden in 1631. In 1614 gaf hij samen met twee andere boekhandelaren zijn *Beschrijvinge der Stadt Leyden* in eigen beheer uit. Voor dit boek baseerde hij zich op het werk van zijn oom Jan van Hout uit 1602, getiteld *Der Stad Leyden Dienstbouc*. Het boek van Orlers biedt veel wetenswaardigs over de geschiedenis van Leiden, haar belegeringen, gebouwen en universiteit, welke na het ontzet van Leiden in 1575 plechtig was ingewijd. In 1592 hadden de curatoren van de universiteit besloten tot het inrichten van een snijzaal voor het geven van aanschouwelijk onderwijs in de medicijnen. Voor deze zogenaamde *Anathomie-Plaetse* werd een ruimte aangewezen in de Bagijnen Kerk.

[1] Naerdien dat een Doctor inde medicijnen / ende een student inde selvige
[2] faculteyt / ende een Chyrurgus, niet weynigh gheleghen is / aende
[3] volcomen kennisse des menschen Lichaems / datse verstaen ende weten hoe
[4] ende op wat wijse alle de Ledematen der selver / soo wel van buyten als
[5] van binnen aenden anderen hangen ende verknocht sijn: van waer alle de
[6] Aderen / Arterien / Musculen / Senuen / Banden ofte Ligaturen / haer
[7] begin ende oorsprong hebben / ende hoe de selvige door het gheheele
[8] Lichaem loopen ende haer verspreyden / met verscheyden andere saken
[9] daer aen clevende: overmits dat het menschelicke lichaem het subjectum
[10] ofte onderworpsel is / waer inne den Medicus ende Chyrurgus moeten
[11] arbeyden ende wercken / ende met vlijdt ende neersticheyt soo vele het
[12] mogelicken is / soo langhe in goeder ghesontheyt te houden ende te
[13] bewaeren / met behoorlijcke ende geoorlofde middelen ende Medicinen /
[14] ter tijt ende wijlen toe dat het Godt Almachtich believen sal de
[15] ghegheven siele wederomme tot hem te roepen / ende het aertsche lichhaem
[16] naer de aerde / daer het van ghenomen is / wederomme te seynden: soo
[17] hebben de H. Heeren Curateurs ende Burgemeesteren deser Hoghe Schole
[18] in desen deele oock mede sorghe willen draghen / ende behoorlicke orden
[19] te stellen dat sulcke onderwijsinghen mede openbaerlicken mocht ghewesen
[20] ende gheleert werden: ende hebben dien volgende / over vele jaeren / te
[21] weten inden Jaere 1592. inde Falide-Bagijnen Kercke een bequaeme plaetse
[22] gheordonneert ende doen maecken / op de wijse vande oude Romeynsche
[23] Theatra ofte schouplaetsen / om in de selvige tot behoorlicke tijden /
[24] de Anathomie te doen oeffenen ende wijsen / wesende de voornoemde
[25] plaetse van forme als het voorgestelde Figuerken uytwijst. Waerinne
[26] een groote menichte van Menschen gemackelicken mogen sien ende
[27] aenschouwen / tgene aldaer geanathomiseert ende ghesneden werdt.

[28] Omme den begeerigen Leser ten vollen te moghen te vreden stellen /
[29] soo sal ick de Beschrijvinghe van dese plaetse wat naerder ondersoecken
[30] ende beschrijven / beginnende mette verdeelinghe der selver. Het
[31] Theatrum, is beneffens de ronde Plaetse int midden daer men
[32] anathomiseert / verdeelt in ses schuyns opgaende Circulen ofte ronde
[33] ommegangen / de eene boven de andere behoorlicken verheven zijnde /

[34] op dat altijdt de bovenste / sonder dat hij vande onderste verhindert
[35] werde / tgene ghesneden werdt / ghemackelijck ende onbekommerlijck
[36] sien kan: In de benedenste rondicheyt is gemaeckt een omdraeyende
[37] Tafel / waer op het lichaem 'twelck men anathomiseren sal geleydt
[38] werdt / met een wit linnen ende met een swert laecken kleedt ghedeckt
[39] wesende: aen welcken Tafel de Professor die de snijdinge doet alleen
[40] sijne plaetse heeft ende staet / op dat hij vrij ende onverhindert
[41] verrichten mach tghene hij aldaer te doen heeft.

Snijzaal te Leiden

Vragen

1/27	In het gedeelte *Naerdien... werdt* komt een relatieve aansluiting voor. Geef aan waar die relatieve aansluiting staat door het relatieve woord met het regelnummer te noemen.
1/27	Begrens de bijzinnen bij de hoofdzin *soo ... werden* (16/20).
1	*Naerdien* =
1/2	Benoem *een Doctor ... Chyrurgus* redekundig. Wat wordt bedoeld met -*de selvige faculteyt*?
3	Wat voor genitivus is *des menschen Lichaems*? *dat-* (in *datse*) = Wat is het direct object bij *verstaen ende weten*?
4	Waarnaar verwijst *der selver*? Wat valt er over deze verbuiging op te merken?
4/5	Wat wordt bedoeld met *soo wel van buyten als van binnen*?
5	Wat wordt bedoeld met *anderen*? *verknocht* =
6	*Arterien* = *Musculen* = Vertaal *Banden ofte Ligaturen*.
8	Benoem *haer* taalkundig.
9	Begrens en benoem de participiumconstructie met *clevende*. *overmits dat* =
9/10	Vertaal *het subjectum ofte onderworpsel*.
10	Welk zinsdeel is *den Medicus ende Chyrurgus*? Verklaar het gebruik van de vorm *den*.
10/6	De bijzinnen *waer inne ... wercken* (10/1), respectievelijk *met vlijdt ... seynden* (11/6) zijn verbonden door het voegwoord *ende*

	(11). Daarmee is een overspannen samentrekking tot stand gekomen. Licht deze uitspraak toe (zie par. 6.7.1.).
14/6	Ontleed het gedeelte *dat het Godt ... seynden* in zinsdelen.
14	Wat voor soort werkwoord is *believen*?
15	Benoem *hem* taalkundig.

16 Benoem *daer [...] van* taalkundig.
Welke functie vervult *soo*?

17 Waarvoor staat de afkorting *H.*?
Curateurs =
Burgemeesteren: enkel- of meervoud?
Wat wordt bedoeld met *deser Hoghe Schole*?

18 Vertaal *in desen deele*.
Welke nevenschikking wordt veroorzaakt door het voegwoord *ende*?
Ook hier is sprake van...
orden: singularis of pluralis?

19 *onderwijsinghen*: singularis of pluralis?
ghewesen =

20 *dien volgende* =
Vertaal *over vele jaeren*.

21 Welke functie heeft de punt na *1592*?
Falide-Bagijnen Kercke: een kerk in Leiden.

22 Welke functie heeft *doen* hier?

23 Waarnaar verwijst *de selvige*?
tot behoorlicke tijden: het anatomiseren was namelijk alleen mogelijk bij koud weer.

24 Begrens en benoem de participiumconstructie met *wesende*.

25 *het voorgestelde Figuerken*: 'het plaatje hiervoor afgebeeld'.

25/7 Verklaar de incongruentie in getal tussen het onderwerp en de persoonsvorm in de zin *Waerinne ... werdt*.

27 Benoem *tgene* taalkundig.
geanathomiseert =
werdt: welke tijd?

29 *naerder* =

30 Waarnaar verwijst *der selver*? Vertaling:

30/1 Vertaal *Het Theatrum*.

31 *beneffens* =

33 Begrens en benoem de participiumconstructie met *zijnde*.

34 Heeft *de bovenste* betrekking op iets binnen of buiten de tekst? Geef aan wat met *de bovenste* bedoeld wordt. Vertaling:
van- (in *vande*) =

35 Welke wijs is *werde*? Verklaar het gebruik daarvan.
Benoem *tgene ... werdt* redekundig.

36 Wat wordt bedoeld met *de benedenste rondicheyt*?

36/7	Vertaal *een omdraeyende Tafel*.
38	Geef de binnenbouw van de woordgroep *met ... kleedt*.
39	Begrens en benoem de participiumconstructie met *wesende*. Benoem het verband tussen de zin die in r. 39 begint en de voorafgaande zin. Benoem *alleen* redekundig.

25 Ode aan Hofwijk

Constantijn Huygens (1596-1687) kreeg een zeer veelzijdige renaissance-opvoeding en -scholing, die onder meer klassieke en moderne talen (waaronder Spaans en Italiaans), muziek, wiskunde, tekenen, toneelspelen, exerceren, dansen, en sporten zoals zwemmen, schermen, schaatsen en paardrijden omvatte. Korte tijd studeerde hij rechten in Leiden, waarna hij zijn ambtelijke loopbaan begon: gezantschapsreizen naar Londen en Venetië, waar hij tal van prominenten ontmoette. In 1625 werd hij secretaris van Frederik Hendrik. Hij behield dat ambt, toen achtereenvolgens Willem II en Willem III stadhouder werden. Het secretarisschap was een belangrijke functie, enigszins te vergelijken met onze minister van binnen- of buitenlandse zaken. Het bracht onder andere met zich mee dat Huygens vaak, soms gedurende lange periodes, op reis was. Maar Steeds sprak hij in zijn literaire werk zijn vreugde uit over het terugzien van Den Haag en Hofwijk. Met name Hofwijk bood hem rust na drukke werkzaamheden.

Rust op Hofwijck

Op Hofwijck slaep ick maer; en droom van alle dingen.
Op Hoofsch' en Haegsche naer; die weet ick te verdringen
Met all wat Hofwijcksch is, en Tongh, Oogh, Neus of Oor
Vermaeck bestellen kan: Ick smaeck, ick rieck, ick hoor,
Ick sie met d'oogen op, als menschen doen die waken;
Maer 't gaet gelijck men slaept, en allerhande saken
Sijn hert ontmoeten laet by sorgeloos gevall.
Dry halve dagen duert dat slapen, en dat 's all.
Van daer beginn ick my te manen door mijn selven,
Dat my te passen staer op 't woelend' uer van elven,
En waken heel de weeck in d'ongerustigheit
Van allemans gequell om alle mans bescheid,
In stormen van geschill, in arger' soele winden,
Die Vyanden ter sluyp aentasten, en wel Vrinden,
Met hoon en achterklapp, wel Broeder, wel verwant,
En sparen rappigste noch suyverste van 't Land;
In overydelheit van snappende Saletten,
In 't eewigh-roerende van wielen sonder wetten,
Voorhoutsche Molens van den kostelicken snoff,
Diem' altijd draeyen siet en malen niet als stoff.
Beminde Saterdagh, zijt ghy noch verr' van komen?
Spoedt toch, en helpt my weer aen Hofwijcks soeter droomen:
Kom, paerden in de Koets, 'k voel dat ick u genaeck,
En, Haegh, goe nacht; ick geew; maer van Hofwijcksche vaeck.

Ode aan Hofwijk

Vragen

1	*maer* =
2	Wat wordt bedoeld met *Hoofsch' en Haegsche*? *Op [...] naer* = Waarnaar verwijst *die*?
3	*Met* = Wat wordt bedoeld met *Hofwijcksch*? Benoem *Tongh ... Oor* redekundig.
4	*bestellen* = Wat is het subject bij *kan*? *rieck* komt van het werkwoord...
5	Benoem *op* redekundig. Vertaling: *als* = Welke functie heeft *doen*?
6	Hoe moet *gelijck* vertaald worden?
6/7	*Maer ... gevall*: los de samentrekking op. Geef van deze regels een vrije vertaling.
8	*Dry halve dagen*: op de zaterdagmiddag en zondag is Huygens vrij. *all* =
9	Met *Van daer* wordt bedoeld... *door* =
10	Benoem *my* redekundig. Vertaal *Dat ... staet*. Wat voor soort werkwoord is *staet*? *'t woelend' uer van elven*: het drukke uur op de maandagochtend wanneer Huygens allerlei mensen moet ontvangen.
11	Hoe kan de infinitivus *waken* verklaard worden? *d'ongerustigheit* = Begrens de bijvoeglijke bepaling bij *d'ongerustigheit*.
12	*gequell* = *bescheid* =
13	*In ... winden*: waarbij functioneren deze woordgroepen als bepaling? *arger*': positivus of comparativus? *soele* = Wat wordt bedoeld met *In ... winden*?
14	Wat is het antecedent van *Die*? *ter sluyp* = *wel* =
15	*achterklapp* =

16	Welke nevenschikking veroorzaakt *En*? *rappigste*: enkel- of meervoud? Vertaling:
17	*overydelheit* = *snappende Saletten* =
17/8	*In ... saletten* en *In ... wetten*: waarbij horen deze bepalingen?

18	Wat wordt bedoeld met *sonder wetten*?
19	Benoem *Voorhoutsche ... snoff* redekundig. Geef een vertaling van deze regel.
20	Wat is het antecedent van *Die*-? Geef een verklaring voor de apostrof in *Diem'*. *niet als* =
21	*Beminde Saterdagh*: welke naamval? *zijt*: welke wijs? *van* =
22	*Spoedt*: welke wijs? Welk getal? Beschrijf de binnenbouw van de woordgroep *Hofwijcks soeter droomen*. *soeter*: positivus of comparativus? Wat voor genitivus is *Hofwijcks*?
23	*Kom*: welke wijs? Welk getal? Benoem *paerden* redekundig. *in* = *u*: verwijst naar *Hofwijcks* in r. 22. *genaeck* =
24	*Haegh*: welke naamval? *vaeck* = Waarom zou Huygens dit woord hier gebruiken?

26 Voorschriften voor boekdrukkers

In 1618 verscheen in Den Haag bij Hillebrant Iacobsz, de drukker van de Staten-Generaal, het *Placcaet Uande Doorluchtige / Ho. ende Mog. Heeren / Die Staten Generael der Uereenighde Nederlanden / teghens het Inbrenghen / Drucken / Uerkoopen ofte stroyen van alderhande argerlijcke en seditieuse Boucxkens / Liedekēs etc. Ende waer nae alle Druckers hen voort-aen sullen hebben te reguleren*. Deze verordening moest bekendgemaakt en aangeplakt worden in Gelderland en het graafschap Zutphen, Holland en West-Friesland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijssel en de stad Groningen met het gebied daaromheen.

In het decreet wijzen de Staten-Generaal erop dat hun vorige verordening van 7 juli 1615 niet afdoende is gebleken. Daarom is het noodzakelijk een nieuwe verordening uit te doen gaan, waarin verboden worden: het kwaadspreken over de wettige overheid, het schrijven, drukken, uitgeven, verspreiden en verkopen van aanstootgevende boekjes, liedjes of refereinen en tenslotte het voortijdig bekendmaken van stukken die besproken worden op de Synode van Dordrecht (1618-1619). De Staten-Generaal noemen de straffen die op eventuele overtredingen staan en vervolgen hun decreet aldus.

[1] Eñ ten eynde 'tselve te beter mach werden achtervolcht eñ onderhoudē
[2] / Uerbieden wy alle Boeck-druckers binnen de voorsz Uereenighde
[3] Nederlandē / voortaen yet te drucken / ofte in druck uyt te laten gaen
[4] / ten zy hy 'tselve eerst by de Gecommitteerde Radē / ofte Ghedeputeerde
[5] Staten vande respective Provintien / ofte den ghenen die inde respective
[6] Steden daer toe specialijcken sullen gheauthoriseert zijn / verthoont /
[7] gevisiteert / eñ toegelatē sal zijn / sonder dat nae de selve toelatinge
[8] daer yet toe oft afgedaen sal mogen werden. Eñ sullen alle Boeck-druckers
[9] gehouden zijn een Exemplaer originel te houdē van alle Boecken ende
[10] Acten die sy sullen drucken / ende 'tselve aende Ghecommitteerde Raden
[11] ofte Ghedeputeerde Staten vande respective Provintien over te senden /
[12] aleer eenige van dien uytgegeven ofte verkocht sullen mogen werdē /
[13] omme te weten wat namaels daer toe ofte af sal wesen gedaen. Ende sullen
[14] oock alle Druckers onder haerluyder ghedruckte Exemplaren ghehouden zijn
[15] te stellen heurluyder Namen / eñ plaetse haerluyder residentie / eñ
[16] 't Jaer wanneer sulcx is ghedruckt: Oock den Autheur ofte Translateur
[17] van dien / mitsgaders d' Acte van Permissie inden omslach vant eerste
[18] bladt: Mede op pene voor d' eerste reyse van hondert ponden tot
[19] veertich grooten 'tpont / ende verbeurte vande Exemplaren / ende voor de
[20] tweede reyse van twee hondert ghelijcke ponden ende verbeurte vande
[21] Exemplaren / ende voor de derde reyse van drie hondert gelijcke ponden /
[22] eñ bannissement uytte voorsz Provintien voor den tijdt van thien Jaren.
[23] Ende ten eynde dit alles te beter achtervolght werde / Ordonneren wy
[24] dat alle Druckers inde voorsz Provintien gehouden sullen wesen / binnē
[25] den tijdt van acht dagen na de Publicatie deser / in handen vāden
[26] Magistraet respective daer sy resideren / te vernieuwen den Eedt van
[27] dat syluyden hun in alles hier nae sullen regulerē / Op peyne van
[28] t' elcker Maendt daer na te verbeurē de somme van hondert ponden tot
[29] veertich grooten t' pont / soo lange sy daer van sullen blijven in
[30] gebreecke. Welcke voorsz peynen eñ boeten voor een derdendeel sullen
[31] komē ten proffijte vanden Officier die d' Executie doen sal / een
[32] ander derdendeel ten behoeve vanden Aenbrenger / ende 'tresterende
[33] derdendeel ten proffijte vande gemeene saecke. Ordonneren ende bevelen
[34] daerom alle Officieren / ende Justiciers dien sulcx toestaet /
[35] behoorlijck ondersoeck teghens de Contraventeurs te doen / de selve te
[36] straffen / eñ doen straffen sonder eenighe conniventie / naer forme
[37] eñ inhouden van desen onsen Placcate.

Voorschriften voor boekdrukkers

Vragen

1/8	*Eñ...werden*: ontleed in zinsdelen.
1	*'tselve:* de inhoud van dit decreet. *te beter: te* bij een comparativus moet vertaald worden als... *mach* =

1/2	*achtervolcht eñ onderhoudē* =
2	Wie worden bedoeld mee *wy*? Waarvoor staat de afkorting *voorsz*?
2/3	*binnen ... Nederlandē*: zinsdeel of deel van een zinsdeel? Wat wordt bedoeld met *de voorsz Uereenighde Nederlandē*?
4/6	*ten zy ... zijn*: geef aan welke twee zinsconstructies hier dooreenlopen. Hoe wordt een dergelijke zin genoemd?
4	Waarnaar verwijst *'tselve*? Vertaling: *by* =
4/5	Wat wordt bedoeld met *de Gecommitteerde ... Provintien*?
5	*respective* =
6	*gheauthoriseert* =
7	*gevisiteert* = Benoem *de selve* taalkundig. Vertaling:
8	Wat wordt bedoeld met *daer*?
7/8	Vertaal *sonder ... werden*.
8	*sullen alle Boeck-druckers*: verklaar de inversie (zie par. 6.2.).
9	Vertaal *gehouden zijn*. *een Exemplaer originel*: geef de binnenbouw van deze woordgroep.
10	Waarnaar verwijst *'tselve*?
12	*dien*: benoem naar naamval en getal. Waarnaar verwijst dit woord?
13	Wat wordt bedoeld met *namaels*? Waarbij fungeert *omme ... gedaen* als bepaling? Voeg een onderwerp in in de vertaling (zie par. 6.7.1.).
14	Benoem *haerluyder* taalkundig. Vertaling:
15	*heurluyder* is een vormvariant van... *Namen*: enkel- of meervoud? Wat voor genitivus is *haerluyder residentie* (zie par. 6.1.2.)?
16	Waarnaar verwijst *sulcx*? Wat valt daarbij op?
17	*mitsgaders* = Wat wordt bedoeld met *d' Acte van Permissie*? *in-* in *inden* =
17/8	Wat wordt bedoeld met *-den omslach vant eerste bladt*?

13/8	*Ende ... bladt*: wat moet een drukker allemaal vermelden in zijn boeken?
18	*op pene [...] van* = *voor ... reyse* =
18/9	*tot ... 'tpont*: hier is het participium ... verzwegen. Wat betekent het gedeelte *hondert ... 'tpont*? Welke nevenschikking brengt *ende* (na *Exemplaren*) tot stand?
20	Wat wordt bedoeld met *ghelijcke*? *verbeurte* =
22	*bannissement* = *den tijdt*: welke naamval?
23	*werde*: welke wijs? *Ordonneren* =
25	Wat wordt bedoeld met *deser*?
25/6	Vertaal *in handen ... resideren*.

26/7	Benoem de woordgroep *van dat ... regulerē* redekundig.
27	Benoem *hun* taalkundig. Met *hier nae* wordt opnieuw bedoeld... *hun [...] regulerē* =
28	Wat wordt bedoeld met *daer na*?
29	Wat wordt bedoeld met *daer van*?
30	Wat voor verbinding brengt de woordgroep *Welcke ... boeten* tot stand?
31	Vertaal -*den Officier ... sal*. Welke functie heeft het werkwoord *doen*?
32	*Aenbrenger* =
33	Vertaal -*de gemeene saecke*. Wat moet als subject bij *Ordonneren ende bevelen* gedacht worden?
34	*Justiciers* = Ontleed de bijzin *dien sulcx toestaet* in zinsdelen. Vertaal deze bijzin.
35	*Contraventeurs* = Welke functie heeft het werkwoord *doen* hier?
36	*conniventie* =
36/7	*forme eñ inhouden:* welk getal?
37	Geef de binnenbouw van de woordgroep *desen onsen Placcate*.
36/7	Vertaal *naer ... Placcate*.

27 Boekdrukkunst

Het gedicht *De Drvckkvnst* van Joost van den Vondel (1587-1679) is in 1645 afzonderlijk in plano uitgegeven, dat wil zeggen op een enkel, ongevouwen vel papier. Vondel droeg dit werk op aan Balthasar Moerentorf. Deze Moerentorf of Moretus (1615-1674) was de zoon van Balthasar Moretus I die zijn grootvader Christoffel Plantijn opgevolgd was als bestuurder van de beroemde Antwerpse drukkerij en uitgeverszaak.

De Drvkkvnst
Aen
Balthasar Moerentorf.

Doorluchte en wijze BALTHASAR
Die, als een blijde Morgenstar,
De werelt toelicht door den Druck,
En haer geheughnis met een kruck
Van zwarten stut, op witte bladen,
En vrolijck zit met Druck beladen;

Ick zing den Druckzangk, op uw' naem,
Zoo wijt gezongen, als de Faem
Uw' uitgebreiden lof trompet;
Daer 't licht, uit zijn welrieckend bedt,
Bestraelt den kruit-oeghst der Chinezen,
Die uw geleerde boecken lezen.
Zoo nutte en onvergeltbre een Kunst
Verdient met recht der volcken gunst;
Al is het geen twee eeuwen out.
Dat Haerlem, in zijn geestgroen Hout,
Gelagh van zulck een uitverkoren,
Uit zijne beuckeschors geboren:
Dat LAURENS KOSTER (dien ik hier
Nu niet met Delfisch lauwerier
Maer met zijn eigen beuckloof krans)
In Hollant oploock met dien glans,
En d'eerste boeckstaef sneet uit boomen,
Die voor geen heilige eicken schroomen.
Al roemt zich Mentz van zulck een vont;
De Keurstadt kloppe op haren mont,
Als Haerlem spreeckt: de fiere Rijn
Geef d'eere aen 't Sparen, met dien schijn
Van Recht, en zwijgh van Vuist, den zetter,
En Gutenberghs geroofde letter.
Hier gelt bescheit, van hant tot hant,
Van stam tot stam, ons ingeplant:
Wy stutten hier den Druckroem meê,
Ten roem der wijtberoemde steê,
En haer vernuft, wel waert te wyen
Ten Heiligh aller druckeryen.

Boekdrukkunst

Vragen

1	*Doorluchte* =
2	Wat wordt bedoeld met *Morgenstar*?
3	*toelicht*: licht de woordspeling toe. Wat betekent *Druck*? (Vergelijk *Druck* (6))
4	*haer* verwijst naar...
5	*zwarten*: bedoeld worden de zwarte drukletters. Benoem *stut* taalkundig.
5/6	Verklaar deze regels.
6	Welke nevenschikking brengt het voegwoord *En* tot stand?
7	*Druckzangk:* welk klankverschijnsel doet zich hier voor? Over welke *Druckzangk* spreekt Vondel hier?

8	Begrens en benoem de participiumconstructie met *gezongen*. *Faem* =
9	*trompet*: benoem taalkundig.
10/2	*Daer ... lezen*: De Jezuieten voerden in China boeken uit Europese drukkerijen in; de firma Plantijn drukte boeken in vele talen.
10	Benoem *Daer* taalkundig. Vertaling: Vertaal *uit ... bedt*. Verklaar dit beeld.
11	Wat wordt bedoeld met *den kruit-oeghst*? (Vergelijk *welrieckend* (10)) Wat voor genitivus is *der Chinezen*?
13	*Zoo ... Kunst* =
14	*gunst* = Wat voor genitivus is *der volcken*?
15/24	*Al ... schroomen*: zinspeling op het bekende verhaal dat Laurens Janszoon Koster een letter uit beukenschors sneed, die in het zand liet vallen en zo bij toeval de boekdrukkunst uitvond.
15	Wat is het subject bij *is*? Vertaal *out*.
16	*geestgroen*: *geest* kan hier vertaald worden met 'geestig', 'bevallig' of 'zandgrond'. Welke vertaling verdient de voorkeur? Probeer een vertaling voor het woord *geestgroen* te vinden. *Hout*: woordspeling op de Haarlemmer Hout, een bos in Haarlem.
17	*Gelagh van* = Waarnaar verwijst *zulck een uitverkoren*?
18	*zijne* verwijst naar... Begrens en benoem de participiumconstructie met *geboren*.
20	Wat wordt bedoeld met *Delfisch lauwerier*?
22	*oploock* komt van het werkwoord ... Vertaling:
23	*boeckstaef* =
24	*geen heilige eicken*: de eik was in de Oudheid aan Jupiter gewijd. *schroomen* =
25/30	*Al ... letter*. volgens de legende zou Johannes Gutenberg bij Koster in dienst geweest zijn en hem de eerste letters ontstolen hebben. Daarmee is hij in Mainz een eigen drukkerij begonnen.
25	*vont* =

26	*Keurstadt*: welke stad bedoelt Vondel hiermee? Verklaar het gebruik van deze aanduiding. *kloppe*: welke wijs? Verklaar het gebruik daarvan. (Vergelijk *Geef* (28) en *zwijgh* (29)). Vertaal *kloppe ... mont*.
23	Welke rivier wordt bedoeld met *'tSparen*?
28/9	Vertaal *met dien schijn Van Recht*.
29	*Vuist*: vernederlandsing van Faust of Fust, de man die met Gutenberg de eerste drukkerij te Mainz stichtte.
30	Vertaal *Gutenberghs geroofde letter*. *letter*: singularis of pluralis?
31	*bescheit* =
32	Begrens en benoem de participiumconstructie met *ingeplant*.

33	Wat wordt bedoeld met *hier [...] meē*? Verklaar het gebruik van de accent circumflex op *meē* (zie hfdst. 3).
34	Wat voor genitivus is *der ... steē*? Welke stad wordt hier bedoeld?
34/5	Vertaal *Ten ... vernuft*.
35/6	In de woordgroep *wel ... druckeryen* is het participium ... verzwegen. Waarbij sluit deze verholen participiumconstructie aan? Moet de infinitiefconstructie binnen deze participiumconstructie actief of passief vertaald worden (zie par. 6.7.1.)?
35/6	Vertaal *wyen Ten Heiligh*.
36	Wat voor genitivus is *aller druckeryen*?

Deel 3 Teksten met vragen en antwoorden

I De Zilvervloot

Johannes de Laet (1581-1649) werd in 1621 een van de negentien bewindslieden van de West-Indische Compagnie. Hield hij zich voor 1621 voornamelijk bezig met de theologie, na die tijd richtte hij zich met name op de geografie, de geschiedenis en de taal. Zo publiceerde hij in 1644 zijn *Historie Ofte laerlijck Verhael Uan de Verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie, Zedert haer Begin / tot het eynde van 't jaer sesthien-hondert sesen-dertich*. Dit objectieve, chronologische verslag dat in nuchtere kroniekstijl de geschiedenis van de West-Indische Compagnie in de periode van 1623 tot en met 1636 geeft, is de basis van onze kennis van de Compagnie in haar jonge jaren. Eigen archiefonderzoek van De Laet vormde er het uitgangspunt van.

Uit dit boek is gekozen de episode waarin De Laet verslag doet van de overwinning op de Spaanse Zilvervloot door Piet Hein (1577-1629). Deze Nederlandse vlootvoogd trad in 1623 als vice-admiraal in dienst van de West-Indische Compagnie en overmeesterde in 1628 de Zilvervloot in de Baai van Matanzas aan de noordkust van Cuba. Deze Spaanse vloot, beladen met kostbaarheden als goud, zilver, suiker en huiden, vertrok jaarlijks van Cuba naar Spanje. Piet Hein had zijn 700 kanonnen nauwelijks nodig: de vijftien Spaanse schepen waren dermate verrast dat er weinig tegenstand werd geboden. Meer strijd kostte de verdeling van de buit ter waarde van circa twaalf miljoen gulden. Met dit geld werd tenslotte de verovering van Den Bosch door Frederik Hendrik in 1629 ten dele gefinancierd; Piet Hein zelf liet met zijn aandeel in de buit het slot Honselaersdijk bouwen.

[1] Als hy op de Spaensche aen-quam / wilden sy haer te weer stellen /
[2] maer naer datter een charge ofte twee met musquetten op haer was
[3] ghedaen / viel haren moedt in de schoenen. Aen boordt kommende /
[4] wasser gheen middel om boven te kommen / ende te enteren /
[5] alleenlijck hongh daer een touw buyten / by de welcke een Matroos
[6] op klom / ende boven zijnde / socht rontom touwen om die vast te
[7] maken / ende de andere die in de Boots waren toe te werpen / 'twelck
[8] hy met ghemack dede / daer de Spaensche by stonden / ende op 't werck
[9] sonder teghenweer saghen. In 't enteren vande andere Schepen / wierdt
[10] *bonne guerre* gheroepen / d'welck de Spaensche hoorende /
[11] liepen al beneden. De *Generael* hadde mede een Spagnaerdt
[12] die over boordt was ghesprongen bekommen / de welcke hy sondt aen den
[13] Spaenschen *Ammirael*, met belofte van goedt quartier; daer wierden
[14] noch hondert en vijftich man in ghevonden / die al sonder gheweer boven
[15] quamen / ende wierden met de Nederlandtsche Booten / eenighe van haer
[16] met Gout ende Silver wel gheladen ongheschendt aen landt ghebracht.
[17] Door dese voorsicht vande *Generael* werdt alle onheyl van brandt
[18] ende anders voor-ghekommen.

[19] Dus werdt dese kostelijcke Vloote ghenoeghsaem door sonderlinghe
[20] bestellinghe ende ghenade Godes inde handen vande onse ghelijck
[21] gheworpen / sonder groote weer daer op te doen. D'welck de
[22] *Generael* oock wel erkende / want my wel ghedenckt dat weder
[23] t' huys ghekommen zijnde / ende siende het toelopen van 't volck /
[24] ende de groote Loff die hem op alle plaetsen gaven; my seyde: siet
[25] hoe het volck nu raest / om dat soo grooten Schat t' huys brenghe /
[26] daer weynich voor hebbe ghedaen; ende te voren als ick der voor hadde
[27] ghevochten / ende verre grooter daden ghedaen als dese / en heeft men
[28] sich naeuwlijcks aen my ghekeert. 'Twelck inder daet soo is / want
[29] de dinghen die wy hebben verhaelt / by hem in de *Bahia de todos*
[30] *los Santos* aen-gherecht / met een ongelooflijcke dapperheyt ende
[31] voorsicht uyt ghewrogh t / zijn wel hoogher te weghen gheweest /
[32] als het veroveren van dese Vloote. 'Twelck niet en segge tot
[33] verminderingh van sijn Loff / die altijdts by ons sal ghedacht
[34] worden / maer om aen te wijsen den verkeerden yver / ende swacke
[35] oordeelen van de meeste menighte / die deughden niet en prijsen /
[36] dan alser nut ende voordeel aen vast is.

Wereldkaart van de cartograaf en uitgever Jodocus Hondius (1563-1612). Ook deze illustratie is te vinden in Viverius' *Handt-boeck* (zie tekst 4).

De Zilvervloot

Vragen

1	Wat voor soort bijzin is *Als ... aen-quam*? *hy*: Piet Hein. *de Spaensche*: singularis of pluralis? Vertaling: Benoem *haer* taalkundig (zie par. 5.1.4.).
2	*naer* = Vertaal *een charge ofte twee*. *musquetten* = Waarnaar verwijst *haer*?
3	Benoem *haren moedt* redekundig. Verklaar de *-n* in *haren* (zie par. 5.1.3.). *Aen boordt*: 'langszij'. Begrens de participiumconstructie met *kommende* (zie par. 6.6.). Hoe kan deze participiumconstructie als verbonden worden beschouwd?
5	*hough* komt van het werkwoord...
5/6	Hoe vertaal je *by ... klom*?
6	Welke nevenschikking veroorzaakt *ende*? Wat wordt bedoeld met *die*?
6/7	*socht ... werpen*: los de samentrekking op (zie par. 6.8.1.).
7	Wat/wie word(t)(en) bedoeld met *de andere*? Wat is het antecedent van *'twelck*? Van wat voor verbinding is hier sprake (zie par. 6.8.4.)?
8	Benoem *daer [...] by* taalkundig. Vertaling:
9	*In* =
10	*d'welck ... hoorende*: is deze participiumconstructie conjunct of absoluut? Wat voor syntactisch verband is er met het voorafgaande?
11	Benoem *al* redekundig.
11/3	Wat wordt meegedeeld in *De Generael ... quartier*?
13/4	Verklaar de incongruentie in getal tussen *wierden* en *hondert en vijftich man* (zie par. 6.5.1.). Wat wordt bedoeld met *daer [...] in*?
14	*sonder gheweer* =
15/6	*wierden...ghebracht*: hoofd- of bijzin?
16	Begrens en benoem de participiumconstructie met *gheladen*.

17	*voorsicht* =
17/8	Vertaal *alle...anders*.
19	*Dus* = *kostelijcke* = *ghenoeghsaem* =
19/20	Vertaal *sonderlinghe bestellinghe*.
20	Wat voor genitivus is *Godes* (zie par. 6.1.2.)? *ghelijck* =

21	Hoe moet *sonder...doen* vertaald worden (zie par. 6.7.1.)? *D'welck*: opnieuw is hier sprake van...
21/2	Wie is *de Generael*?
22	Wat voor soort werkwoord is *ghedenckt*?
22/8	Ontleed *my ... ghekeert* in zinsdelen (zie par. 6.4.1.).
23	Waarbij sluiten de participiumconstructies met *zijnde* en *siende* aan?
24	Wat moet als subject bij *gaven* gedacht worden? Verklaar de incongruentie in getal. *siet*: welke wijs (zie par. 5.2.4.)?
24/8	*siet ... ghekeert*: is hier sprake van directe of indirecte rede?
25	Is er sprake van flexie of enclisis in *grooten* (zie par. 5.1.2.)? Wat moet als subject bij *brenghe* gedacht worden?
26	*ende* =
27	*grooter*: positivus of comparativus? Wat wordt bedoeld met *dese*? Benoem *en* taalkundig (zie par. 6.3.).
27/8	Vertaal *en ... aen my ghekeert*.
28	Benoem *'Twelck* taalkundig. Hoe vertaal je *'Twelck...is*?
29	Wie word(t)(en) bedoeld met *wy*? *by* =
29/30	*de Bahia de todos los Santos*: de Allerheiligenbaai aan de oostkust van Brazilië. Piet Hein veroverde hier in 1624 San Salvador.
30/1	Zijn de participiumconstructies met *aen-gherecht* en *nyt ghewroght* nevengeschikt of ondergeschikt ten opzichte van elkaar? Hoe blijkt dat in de vertaling?
32	Wat moet als subject bij *segge* gedacht worden?
33	*ghedacht* =
34	*yver* =
35	Wat wordt bedoeld met *de meeste menighte*? Wat is het subject van *prijsen*? Ook hier is sprake van...

36	*dan* = Waarnaar verwijst -*er [...] aen*? Wat is het subject van *is*? Hoe valt de incongruentie in getal te verklaren (zie par. 6.5.2.)?

II Een Trouwgeval

Van de uit Zeeland afkomstige jurist en literator Jacob Cats (1577-1660) zag in 1625 het *Houwelick* het licht. Hierin worden alle aangelegenheden die betrekking hebben op het huwelijk besproken. In 1637 verscheen het tweede grote werk van deze schrijver met betrekking tot de liefde en het huwelijk, getiteld *'s Werelts Begin, Midden, Eynde, Besloten in den Trov-Ringh*.

In de *Trov-Ringh* worden vertellingen, die in dichtvorm gesteld zijn, van commentaar voorzien in een aansluitend gesprek tussen de jonge, ongetrouwde Philogamus en de oude, wijze Sophroniscus. Onderstaande teksten stellen in het kader van het trouwen op te jonge leeftijd het probleem van de 'nestelknoop' aan de orde. 'Nestelknoop' betekent letterlijk het vastknopen van de broekveter van de man. Dat houdt in dat de man impotent kan worden bij zijn eigen vrouw. Als voorbeeld geeft Cats de geschiedenis van Martin Guerre die, te jong getrouwd, geen kind bij zijn vrouw kon verwekken tot hij van de nestelknoop werd genezen. Hoewel Sophroniscus toegeeft, dat het verhaal wat onwaarschijnlijk lijkt, gunt hij het toch het voordeel van de twijfel.

Eer dat de jeught begon, en voor de rechte jaren,
Soo gingen onder een twee jonge lieden paren;
Doch kinders inder daet. Het is een wisse saeck,
Het ooft te vroegh gepluckt, dat heeft een wrangen smaeck.
Geen van de twee en weet den gront van echte wetten,
En daerom niet bequaem op haer beroep te letten.
Bertrande was een roos die noch geen knop ontsluyt;
Want eerse Vrijster was soo is het kint de Bruyt.
Sy was van al de jeught in hare stadt gepresen,
Vermidts haer schoone verw, en haar bevallick wesen.
Een Vrijer daer ontrent die biet haer echte trou,
En, ick en weet niet hoe, sy wert een echte vrou.
Sy leven onder een tot acht of negen jaren,
En noch en scheen de vrou geen kint te sullen baren,
Sy draeght of twijffelt niet, sy bleef gelijckse was,
Tot dat men aen den man den nestel-knoop genas.
Doen heeft terstont de vrou een jongen Soon gekregen,
Die nam de Vader aen, gelijck een hoogen segen.

[19] Soph. Op een tijdt, goede Philogame, als ick in mijn jonckheydt in
[20] Vranckrijck was, soo ghebeurdet schier soo haest ick daer aen-ghekomen
[21] was, dat seker jongh paer volcx, inde ghebuerte daer ick my doen onthiel,
[22] des nachts sigh liet bevestigē inde trouwe: en alsoo ick vraeghde
[23] waerom sulcx by nachte en niet by dage en geschiede, wert my tot
[24] antwoorde gegeven, dat het selve soo wert goet gevonden, om te ontgaen
[25] het knoopen van den nestel, daer mede dese jonge lieden werden gheseyt
[26] gedreyght te zijn; dewijle veel menschen van gevoelen zijn, dat voor der
[27] Sonnen op-gangh dese spokerijen geen kracht en souden hebben: ofte
[28] immers, datter des nachts niemandt (als de naeste vrienden) kennisse
[29] van het trouwen en is hebbende. En alsoo ick vorder vraeghde wat dit was,
[30] en hoe het in 't werck gestelt wert, is my vorder verhaelt van de ghene
[31] die het schenen wel sekerlijck te weten, dat onder het trouwen, en als
[32] de Priester aen de jonghe lieden de handen doet voeghen, yemant tusschen
[33] beyden eenighe spoock-woorden mommelt, ende daer op een knoop inde nestel

[34] leyt, hy daer mede den Bruydegom onbequaem maeckt om sijn Bruyt te
[35] moghen ghenieten, zijnde even-wel de selve Bruydegom niet onbequaem
[36] het gheselschap van andere vrouwen te gebruycken.

[37] Phi. Wel dunckt u dat dit afsoo kan gheschieden, en dat een boos-wicht
[38] door quade kunsten soo veel soude vermeugen, even juyst ten aensiene van
[39] het deel dat hem wettelick is toe-gevoeght?

[40] Soph. Mijn ghevoelen en soude misschien van geen groot bedencken hier
[41] in wesen, dewijle wy (God moet des hoogelick gedanckt zijn) in onse.
[42] landen des geen exempels en weten. En van andere landen, en wat aldaer
[43] omgaet, en derven wy soo volmondelick niet spreecken, dewijle wy den
[44] aert van de selve van langher hant niet wel en hebben doorgront.
[45] Wy laten dan sulcx doen de ghene die des uyt ervarentheyt volle kennisse
[46] zijn hebbende: onder de selve is *Johannes Corasius*, een groot
[47] Rechts-geleerde, ende boven dat een wijs, ervaren, en gheleert man,
[48] aen wien niet licht eenighe beuselingen in de handt zijn te steken:
[49] dese seyt onder andere, van dit werck sprekende, in eyghen woorden
[50] aldus: *Ick soude alle dese dingen onwaerschijnelick oordeelen*,
[51] *ten ware my, door ontalicke exempelen, vande waerheyt deser saken*
[52] *daghelicx quame te blijcken. Bovendien soo getuygen gheleerde*
[53] *Theologanten, midtsgaders de geestelijcke rechten, oock mede eenighe*
[54] *oude Rabbijnen sulcx inder waerheydt te geschieden*.

Een Trouwgeval

Vragen

1	*rechte* =
2	Moet *Soo* vertaald worden? Vertaal *onder een*.
3	*Doch ... daet*: welke zinsdelen ontbreken hier? Is hier sprake van een samentrekking of een ellips (zie par. 6.8.1. en 7.3.)? Vertaling: Hoe moet de komma na *saeck* in de vertaling worden weergeven?
4	Begrens en benoem de participiumconstructie met *gepluckt* (zie par. 6.6.).
5	Benoem *en* taalkundig. *gront* = *echte* =
5/6	*Geen ... letten*: los de samentrekking op. Hoe is deze te beschouwen?
6	Vertaal *haer beroep*.
7	Wat wordt bedoeld met *die ... outsluyt?*
8	Wat wordt hier gezegd?
9	*was* = *van* =

10 Benoem *Vermidts* taalkundig. Wat betekent dit woord?
verw =

11 Vertaal *daer ontrent*.

13 *tot* =

15 Vertaal *Sy ... niet*.

16 *Tot ... genas*: zie inleiding boven de tekst.

17 *Doen* =

18 Wat is de grammaticale functie van *Die*?

19 *Soph.*: Sophroniscus is hier aan het woord.
Vertaal *Op een tijdt*.

20 *schier* =
soo haest =

21 Verklaar de uitgang in *volcx* (zie par. 6.1.2.).
Benoem *daer* taalkundig. Vertaling:
Van welk werkwoord komt *mij [...] onthiel*?

22 Wat voor genitivus is *des nachts* (zie par. 6.1.2.)?
Wat wordt bedoeld met *sigh ... trouwe*?
alsoo =

23 Benoem *sulcx* taalkundig (zie par. 5.1.4.).
Vertaling:
wert: welke tijd?
Wat is het subject bij *wert*?

25 *werden*: welke tijd?
Wat is het subject bij *werden gheseyt*? Van wat voor syntactische constructie is hier sprake (zie par. 6.7.3.)?

26 *dewijle* =
Vertaal *van gevoelen zijn*.

26/7 Geef de binnenbouw van de woordgroep *der Sonnen op-gangh* (zie par. 5.1.3.).

28 *immers* =
als =

29 Welk aspect drukt het werkwoordelijk gezegde *is hebbende* uit (zie par. 5.2.2.)?
Vertaling:
Waarnaar verwijst *dit*?

30 *van* =
de ghene: enkel- of meervoud?

31 Waarbij kan *het* (voor *schenen*) als lijdend voorwerp beschouwd worden?
Moet in de vertaling een voegwoord ingevoegd worden na *dat*?
Moet *en* vertaald worden?

32 *doet*: welke functie vervult het werkwoord ‘doen’ hier (zie par. 6.4.2.)?

32/3 Wat wordt met *tusschen beyden* bedoeld?

33	*mommelt*: welk klankverschijnsel doet zich hier voor (zie hfdst. 4)?
34	Van welk werkwoord komt de vorm *leyt*?
35	*ghenieten* = Begrens en benoem de participiumconstructie met *zijnde*.
37	Benoem *u* redekundig (zie par. 6.4.1.). *alsoo* =
38	*vermeugen* is een wisselvorm van ... Vertaling:
39	Wat wordt bedoeld met *het deel ... toe-gevoeght*?
40/1	In het WNT III, 1163/1164 staat onder *bedencken* te lezen: *woorden van groot*

	bedenken = ‘die tot eene ernstige, diepe beschouwing aanleiding geven’. Hoe moet - gezien deze informatie - *Mijn ... wesen* vertaald worden?
41	Verklaar het gebruik van de genitivus *des* (zie par. 6.1.2.); waarnaar verwijst *des*?
42	*landen* (voor *des*) = Benoem *wat* taalkundig.
43	*derven* is een wisselvorm van ... Betekenis?
44	Waarnaar verwijst *de selve*? Vertaal *van langher hant*.
45	*doen*: wat voor soort werkwoord is ‘doen’ hier? Wat voor genitivus is *des* (zie par. 6.1.2.)? Verklaar de *-t-* in *ervarentheyt* (zie hfdst. 4).
48	Vertaal *aen ... steken*.
49	Begrens en benoem de participiumconstructie met *sprekende*. Wat wordt bedoeld met *dit werck*?
50/4	*Ick ... geschieden*: directe of indirecte rede?
50	Wat is het lijdend voorwerp bij *soude ... oordeelen*? Van welk syntactisch verschijnsel is hier sprake (zie par. 6.7.2.)?
51	Vertaal *ten ware*.
52	*quame*: welke wijs (zie par. 5.2.3.)? Wat is het subject bij deze persoonsvorm? Moet *quame* hier vertaald worden (zie par. 6.4.2.)? Wat is het subject van *getuygen*? En het direct object? Van welke syntactische constructie is hier sprake (zie par. 6.7.2.)?
53	*midtsgaders* = *de geestelijcke rechten* =

III Zedenleer

Het belangrijkste werk op ethisch gebied van de hand van Dirk Volkertszoon Coornhert (1522-1590) is getiteld *Zedekunst, dat is Wellevenskunste*. Coornhert zelf beschouwde het als de oudste ethica in de volkstaal. Dit zeldzame boek verscheen in 1586 anoniem, zonder aanwijzing van een plaats of een drukker. De opdracht aan Hendrik Laurenszoon Spiegel (1549-1612) was echter ondertekend met de naam Thiroplusios Laoskardi, een graecisering van Dieryck Volckharts. Het boek is overigens ook geschreven op aandrang van Coornherts vriend Spiegel.

De *Zedekunst* is een spiegel van Coornherts denkbeelden over zonde en deugd. Het werk gaat niet uit van de bijbel. Onder zedenkunst verstond de auteur de kunst om deugdzaam te leven onder leiding van de rede. Deze kunst kan geleerd worden door kennis van de mens met zijn zonden en deugden. Gekozen is voor een fragment uit de opdracht van de *Zedekunst*.

[1] My ghedenckt Jonstighe Spieghel dat een droncken buys / een Oostersch
[2] bootsman / als een buys in zee / lanx der straten quam zwieren ende
[3] laveren: hy ghevoelde verscheyden drancken in zyn borste vast walghen en
[4] balghen / eñ brack ten laatsten uyt met deze woordē. Ick zegghe dy du
[5] Hamburgher / du Bremer / du Pruysser karel / dat du dy mit eyn ander
[6] vereynighen scholste / edder ick werpe dy al te hope inden ghoten:
[7] Dit was ghezeyt / oock flux ghedaan. daar lagh het onreyne mengsele
[8] van 't Hamburger / Bremer ende Jopen bier inder ghoten. Ghave God dat
[9] desghelyx noch oock mocht gheschieden in vele Luyden: op dat zy alzo
[10] eens grondlyck wtghebraackt hebbende die menighvuldighe verwerringhen
[11] by henluyden blindeling inne ghezwolghen / daar af noch bevryet /
[12] benuchtert ende totten heylzamen dranck des louteren Waarheyds bequaam
[13] mochten werdē. Ghelyck nu de nuchtere luyden lichtelyck an den slimmen
[14] ghanghen mercken dat iemand droncken is: zo ist weder onmoghelyck
[15] voor den droncken luyden te zien / dat een ander ende zwaarlyck dat hy
[16] zelve droncken is. Datter nu vele dronckē zyn in ghoedduncken heyd
[17] vande ware Lere: ende den zelven niet nodigher noch nutter en magh
[18] zyn dan te komen tot kennisse van huer dronckenheyd / of ten minstē
[19] tot lezinghe van hare onware meyninghen: weet elck ander daar af
[20] berispende meer vele te zegghen / dan zelf van zich zelf zulx inder
[21] waarheyd iet te verstaan. welck verstaan van eyghen dwaasheyd d'eerste
[22] trappe is tot ware wysheyd.

[23] Hier toe merckte ick dit myn werck vā Wellevens (of zo ghyt noemt)
[24] Zedekunste ofte Zedevorm / te moghen velen nut ende niemandē schadelyck
[25] wezen; want alle t'zelve voornementlyck handelt vande middelen om te
[26] komen tot grondlycke kennisse vanden mensche zelve / van zynen state /
[27] handel ende wandel. Deze zaken zyn niemand te hooghe / yghelyck van
[28] noode / ende licht om te ondervinden in zich zelf / zomer maar op wil
[29] acht nemē want dit myn schryven niet en styght boven inde Hemelen /
[30] maar diep nederdaalt inder menschen helle zelve. zo dat elck dit
[31] naspuerende licht zal moghen verstaan / of ick waarheyd dan loghen betuyghe.

Zedenleer

Vragen

1	Hoe noem je een werkwoord als *ghedenckt* (zie par. 6.4.1.)?
1/3	Ontleed de zin *My ... laveren* in zinsdelen.
1	*Jonstighe* = *buys* = *Oostersch* =
1/2	Benoem *een Oostersch bootsman* redekundig.
2	*buys* = *lanx*: welk klankverschijnsel doet zich hier voor (zie hfdst. 4)?

3/4	*hy ... balghen*: is hier sprake van een a.c.i. (zie par. 6.7.2.)?
3	*vast* =
3/4	Vertaal *walghen en balghen*.
4	*brack [...] uyt* = Benoem *dy* taalkundig (zie par. 5.1.4.).
4/5	*du ... karel*: tot wie zijn deze woorden gericht?
5	Benoem *dy* taalkundig (zie par. 5.1.4.).
6	*scholste*: van welk werkwoord komt deze vorm en welke wijs van het werkwoord is dit (zie par. 5.2.3.)? *edder* = *al te hope*: heeft men hier te maken met een of twee zinsdelen?
7	*ghezeyt*: is dit participium deel van het werkwoordelijk gezegde of een participiumconstructie (zie par. 6.6.)? Vertaal *Dit ... ghedaan*.
8	*Jopen bier*: benaming voor biersoort uit Dantzig. *Ghave*: waarom wordt hier de conjunctivus gebruikt?
9	Vertaal *desghelyx*.
9/13	*op dat ... werdē*: begrens en benoem de participiumconstructies in dit gedeelte. Zijn deze neven- of ondergeschikt ten opzichte van elkaar?
11	*daar af* =
9/13	*op dat zy ... werdē*: los de samentrekking op (zie par. 6.8.1.). Hoe is deze te beschouwen?
12	Wat voor genitivus is *des louteren Waarheyds* (zie par. 6.1.2.)?
13	*lichtelyck* = *slimmen* =
14	Los de enclisis op in *ist* (zie par. 5.1.2.). *weder* =
15	*den droncken luyden*: enkel- of meervoud? Benoem *zwaarlyck* redekundig. Vertaling:
16/9	*Datter ... meyninghen*: welk zinsdeel?
16	Wat is het subject bij *zyn*?
16/7	Wat wordt bedoeld met *in ghoeddunckenheyd vande ware Lere*?

17	Waarnaar verwijst *den zelven*? Benoem *den zelven* taalkundig (zie par. 5.1.4.). Vertaling: Benoem *niet* redekundig. Vertaling: Benoem *en* taalkundig (zie par. 6.3.).
19	*lezinghe* =
20	Begrens en benoem de participiumconstructie met *berispende*. Benoem *meer vele* redekundig. Verklaarde uitgang in *zulx* (zie par. 6.1.2.).
20/1	*zulx [...] iet* =
21/2	*welck ... wysheyd*: de verbinding met het voorafgaande heeft de vorm van een ... (zie par. 6.8.4.)
23	Waarnaar verwijst *Hier toe* (zie par. 6.8.2.)? Waarbij fungeert *Hier toe* als bepaling? Van welk syntactisch verschijnsel is hier sprake? Wat is het lijdend voorwerp bij *merckte*? Welk syntactisch verschijnsel doet zich voor?

23/4	Geef de binnenbouw van de woordgroep *dit ... Zedevorm*. Vertaal deze woordgroep.
24	*moghen* = Benoem *velen* redekundig.
25	Wat wordt bedoeld met *alle t'zelve*? Vertaling: *voornementlyck*: verklaar de -*t*- (zie hfdst. 4).
26	*van* = *state* =
27	*yghelyck* =
27/8	*Deze ... zelf*: los de samentrekking op.
28	Vertaal *in zich zelf*. Los de enclisis op in *zomer* (zie par. 5.1.4.).
28/9	Vertaal *zomer ... nemē*.
30	Geef de binnenbouw van de woordgroep -*der menschen helle zelve*.
31	*dan* = *betuyghe*: welke wijs? (zie par. 5.2. en 5.2.2.)?

IV De Zilvervloot

Antwoorden

1	Bijwoordelijke bijzin van tijd. Pluralis; 'de Spanjaarden'. Wederkerend voornaamwoord.
2	'na'. 'twee aanvallen'. 'vuurwapens'. via *sy* (1) naar *De Spaensche* (1).
3	Onderwerp; genus -n. *Aen ... kommende*: verbonden via een verzwegen meewerkend voorwerp met de strekking 'voor hem en zijn mannen' bij de werkwoordelijke gezegdes in het gedeelte *wasser ... enteren* (4) in het vervolg van de zin.
5	'Hangen'.
5/6	'waarlangs een matroos naar boven klom'.
6	*alleenlijck ... klom* (5/6) / *boven ... maken* (6/7). Touwen.
6/7	Samengetrokken is *om die* (6).

7	De andere leden van Piet Heins bemanning. *socht ... werpen* (6/7); relatieve aansluiting.
8	Betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord; ‘waar [...] bij’.
9	‘Bij’.
10	Absoluut (onderwerp: *de Spaensche* (10)); relatieve aansluiting.

11	Vrije predicatieve toevoeging.
11/3	De generaal zendt een gevangen genomen Spanjaard naar de Spanjaarden om zo te laten uitkomen dat hij de Spanjaarden in leven zal laten.
13/4	Constructio ad sententiam. In het schip van de admiraal, de *Ammirael* (13).
14	‘zonder verweer’.
15/6	Hoofdzin.
16	*eenighe ... gheladen* (15/6); absoluut.
17	‘vooruitziende blik’.
17/8	‘ieder onheil, zoals brand’.
19	‘Aldus’. ‘kostbare’. ‘eenvoudigweg’.
19/20	‘bijzondere leiding’.
20	Genitivus subjectivus. ‘als het ware’.
21	‘zonder dat ze zich daarvoor erg moesten inspannen’. Relatieve aansluiting.
21/2	Piet Hein.
22	Onpersoonlijk werkwoord.
22/8	*ghedenckt*: werkwoordelijk gezegde *dat ... seyde*: onderwerpzin *my*: meewerkend voorwerp *wel*: bijwoordelijke bepaling
23	*weder ... zijnde* (22/3) + *siende ... gaven* (23/4); conjunct bij verzwegen onderwerp van *seyde* (= *de Generael* (21/2)).
24	*'t volck* (23); constructio ad sententiam. Gebiedende wijs.
24/8	Directe rede.
25	Enclisis: ‘groot’-‘een’. ‘ick’.
26	‘terwijl’.
27	Comparativus. De verovering van de Zilvervloot. Ontkenningspartikel.
27/8	‘heeft men zich nauwelijks om mij bekommerd’.

28	Betrekkelijk voornaamwoord. ‘En dat is inderdaad zo’.
29	De Laet. ‘door’.
30/1	*by ... aen-gherecht* (29/30) / *met ... uyt ghewroght* (30/1); conjunct bij *de dinghen* (29); nevengeschikt; door de toevoeging van het nevenschikkende voegwoord ‘en’.
32	‘ick’.
33	‘voor ogen gehouden’.
34	‘toewijding’/ ‘inzet’.

35	de meeste mensen. *die* (35), met als antecedent *de meeste menighte* (35); constructio ad sententiam.
36	‘behalve’. *deughden* (35). *nut ende voordeel* (36); in het zestiende- en zeventiende-eeuws is de constructie van een meervoudig onderwerp met een enkelvoudige persoonsvorm niet ongebruikelijk.

V Een Trouwgeval

Antwoorden

1	‘juiste’.
2	Niet vertalen. ‘met elkaar’.
3	Het onderwerp en de persoonsvorm; ellips; ‘maar het waren in feite nog maar kinderen’. Als een dubbele punt.
4	*te vroegh gepluckt*: conjunct bij *Het ooft* (4).
5	Ontkenningspartikel. ‘grondbeginsel’/‘principe’. ‘huwelijks-’.
5/6	*Geen van de twee [...] weet* (5); overspannen: verschillende grammaticale functie van het werkwoord ‘weten’ (zelfstandig werkwoord, respectievelijk hulpwerkwoord).
6	‘zijn roeping’.
7	‘die nog niet in bloei staat’.
8	Voordat Bertrande de jaren van vrijen had bereikt, trouwde ze al.
9	‘werd’. ‘onder’.
10	Voorzetsel; ‘vanwege’. ‘teint’.
11	‘uit die buurt’.
13	‘gedurende’.
15	‘Zij is niet zwanger en twijfelt ook niet of ze zwanger is’.
17	‘Toen’.
18	Lijdend voorwerp.

19	‘Eens’.
20	‘bijna’. ‘zodra’.
21	Genitivus partitivus. Betrekkelijk bijwoord; ‘waar’. ‘Zich onthouden’.

22	Genitivus absolutus. Zich in de echt liet verbinden. 'toen'.
23	Aanwijzend voornaamwoord; 'dat'. Onvoltooid verleden tijd. *dat ... hebbende* (24/9).
25	Onvoltooid tegenwoordige tijd. *daer mede ... lieden* (25) + *gedreyght te zijn* (26); n.c.i..
26	'aangezien'. 'menen'.
26/7	*op-gangh*: kern *der Sonnen*: voorbepaling.
28	'in ieder geval'. 'behalve'.
29	Duratief aspect; 'heeft'. Naar *het knoopen van den nestel* (25).
30	'door'. Meervoud.
31	Bij *weten* (31). Ja: 'indien'. Niet vertalen.
32	Hulpwerkwoord van causaliteit.
32/3	Tussen bruid en bruidegom.
33	Assimilatie.
34	Van 'leggen'.
35	'gemeenschap hebben met'. *zijnde ... gebruycken* (35/6); absoluut (onderwerp: *de selve Bruydegom* (35)).
37	Meewerkend voorwerp. 'aldus'.
38	'Vermogen'; 'kunnen'.
39	Dat wat de bruidegom wettelijk is toebedeeld.
40/1	'Mijn mening zou misschien wat dit betreft van weinig belang zijn'.
41	Genitiefobject; naar *wy* + *in onse ... weten* (41/2).
42	'gewesten'. Betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent.
43	'Durven'; 'kunnen'.
44	Naar *andere landen* (42). 'sedert lang'.

45	Zelfstandig werkwoord. Genitivus objectivus. Epenthesis.
48	‘wie niet gemakkelijk iets wijs gemaakt kan worden’.
49	*van dit werck sprekende*: conjunct bij *dese* (49). De nestelknoop.
50/4	Directe rede.
50	*alle ... onwaerschijnelick* (50); a.c.a..
51	‘als [...] niet’.

52	Conjunctivus; *vande waerheyt deser saken* (51); niet vertalen (hulpwerkwoord van omschrijving). *gheleerde ... Rabbijnen* (52/4); *sulcx ... geschieden* (54); a.c.i..
53	‘evenals’. ‘de kerkelijke rechten’.

VI Zedenleer

Antwoorden

1	Onpersoonlijk werkwoord.
1/3	*ghedenckt*: werkwoordelijk gezegde (*Jonstighe Spieghel*: aangesproken persoon) *dat ... laveren*: onderwerpzin *my*: meewerkend voorwerp.
1	‘goedgunstige’. ‘maat’. ‘uit Noord-Duitsland’.
1/2	Predicatieve toevoeging.
2	‘schip’. Verscherping.
3/4	Geen a.c.i. omdat het voorzetsel ‘te’ ontbreekt.
3	‘hevig’.
3/4	*walghen* = ‘draaien’, *balghen* = ‘vechten’: deze twee woorden zijn samen te vertalen als ‘opspelen [2×]’.
4	‘braakte uit’. Persoonlijk voornaamwoord.
4/5	Tot de dranken in zijn buik.
5	Wederkerend voornaamwoord.
6	Van ‘zullen’; conjunctivus. ‘of’. Twee zinsdelen: *al* = predicatieve toevoeging, en *te hope* = resultatieve werkwoordsbepaling.
7	Beide mogelijkheden zijn aanwezig. Als *ghezeyt* een deel van het werkwoordelijk gezegde is, dan is er samentrekking van het onderwerp en de persoonsvorm *Dit was* (vertaling: ‘Dit was gezegd, dit was ook vlug gedaan’). In het andere geval is *ghezeyt* een conjuncte participiumconstructie bij *Dit*

	(vertaling: ‘Toen dit gezegd was, was het ook snel gedaan’). De laatste mogelijkheid leidt tot de beste interpretatie.
8	Het is een wens.
9	‘datzelfde’.
9/13	*alzo ... ghezwolghen* (9/11): conjunct bij *zy* (9) *by ... ghezwolghen* (11): conjunct bij *die ... verwerringhen* (10); ondergeschikt.

11	‘daarvan’.
9/13	Samengetrokken is *op dat zy [...] machten werdē*; overspannen: *werdē* fungeert achtereenvolgens twee keer als hulpwerkwoord van de lijdende vorm en één keer als koppelwerkwoord.
12	Genitivus identitatis.
13	‘gemakkelijk’. ‘scheef’.
14	‘is’-‘het’. ‘daarentegen’.
15	Meervoud. Naamwoordelijk deel van het gezegde; ‘moeilijk’.
16/9	Lijdend voorwerpzin.
16	*vele* (16).
16/7	‘in de overtuiging de ware leer te kennen’.
17	Naar *vele* (16); aanwijzend voornaamwoord; ‘voor hen’. Onderwerp; ‘niets’. Ontkenningspartikel.
19	‘het onder ogen zien’.
20	*daar af berispende*: conjunct bij *elck ander* (19). Bijwoordelijke bepaling. Genitivus partitivus afhankelijk van *iet* (21).
20/1	‘zoiets’.
21/2	Relatieve aansluiting.
23	Naar *welck... dwaasheyd* (21); bepaling bij *dit ... wezen* (23/5); zinsvervlechting. *dit ... wezen* (23/5); a.c.i..
23/4	*werck*: kern *dit, myn*: nevengeschikte voorbepalingen *vā ... Zedevorm*: nabepaling; ‘dit werk van mij van de kunst om goed te leven of van - zoals u het noemt - de kunst of de vorm van de zeden’.
24	‘kunnen’. Meewerkend voorwerp.
25	*dit ... Zedevorm* (23/4); ‘het [...] allemaal’. Epenthesis.
26	‘over’. ‘toestand’/ ‘lichaamsgesteldheid’.
27	‘iedereen’.

27/8	Samengetrokken zijn de woorden *Deze zaken zijn*.
28	‘bij zichzelf’. ‘zo’ -‘men’ -‘er’.
28/9	‘als men er maar op wil letten’.
30	*helle*: kern *der menschen*: voorbepaling *zelve*: nabepaling.
31	‘of’/ ‘dan wel’. Indicativus.

Bibliografie

Deel 2

1. Nicolaes Petter, *Klare Onderrichtinge der Voortreffelijcke worstel-konst, Verhandelende hoemen in alle voorvallen van Twist in Handtgemeenschap, sich kan hoeden: en alle Aengrepen, Borst-stooten, Vuyst-slagen &c. verzetten*,
Amsterdam, 1674.

2. C. Plinius Sec., *Des wijdt-vermaerden Natuurkondigers vijf Boecken. Handelende van de Nature*,
Leeuwarden, 1657.

3. Handschrift G uit het archief van de sociëteit ‘Trou moet blijcken’ te Haarlem.

4. Jacobus Viverius, *Handt-boeck of Cort begrijp der Caerten ende Beschrijvinghen van alle Landen des Werelds*,
Amsterdam, 1609.

5. Renatus des Cartes, *Principia philosophiae: Of beginselen der wijsbegeerte. Een werk, bequaam voor des zelfs naerstige betrachter, om door klare gronden tot de hoogste trap van Wijsheit en Wetenschap, die van 't menschelijk verstant bereikt kan worden, op te klimmen, en tot de ware oorzaken der uitwerkingen aller stoffelijke dingen te geraken*,
vertaald door J.H. Glazemaker,
Amsterdam, 1657.

6. *Testament*,
Deventer 1657.
Rechterlijk archief van Deventer, inv. nr. 25
Testamenten gepasseerd voor
Ziekenbezoekers uit de periode 1502-1585.

7. Adriaensz. Bredero, *Alle de wercken, soo spelen, gedichten, brieven, kluchten en liederen*,
Amsterdam, 1678.

8. *Het Geuzenliedboek naar de oude drukken uit de nalatenschap van dr. E.T. Kuiper*,
uitgegeven door P. Leendertz Jr.,
Zutphen, 1924-1925.
Deel 1.

9. *Keuren der Stadt Leyden des Graefschaps van Holland*,
Leyden, 1583.

10. Joh. Isacius Pontanus, *Historische Beschrijvinghe der seer wijt beroemde Coop-stadt Amsterdam*, Amsterdam, 1614.

11. Ludovicus Lavaterus, *Van de Spooken, nagt-geesten, en andere diergelijke verschijningen*, Gorinchem, 1681.

12. Petrus Leupenius, *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale en Naaberecht*, uitgegeven, ingeleid en toegelicht door W.J.H. Caron, Groningen, 1958. Trivium; oude Nederlandse geschriften op het gebied van de grammatica, de dialectica en de rhetorica Nr. IV.
[Joost van den Vondel], *Noodigh Berecht over de nieuwe Nederduitsche misspellinge*, [Amsterdam, 1654].

in: *De werken van Vondel; volledige en geïllustreerde tekstuitgave in tien deelen*, bewerkt onder leiding van J.F.M. Sterck, e.a., Amsterdam, 1927-1940.
Deel 5.

13. Jan vander Heide en Jan vander Heide de Jonge, *Beschryving Der nieuwlijks uitgevonden en geoctrojeerde slang-brand-spuiten, en Haare wijze van brand-blussen, Tegenwoordig binnen Amsterdam in gebruik zijnde*, Amsterdam, 1690.

14. E. Soens, *Onuitgegeven gedichten van Anna Bijns (Iste deel)*, in: *Leuvensche Bijdragen* 4 (1900-1902), p. 199-368.

15. Johan van Beverwijck, *Den Schat der Gesontheyt*, Dordrecht, 1636.

16. Balthasar Bekker, *De betoverde weereld*, Leeuwarden, 1691-1693.
Deel 1.

17. Philips van Marnix van St. Aldegonde, *Godsdienstige en kerkelijke geschriften*, voor het eerst of in herdruk uitgegeven met historische inleiding en taalkundige opheldering door J.J. van Toorenenbergen, 's Gravenhage, 1871-1891.
Deel 3.

18. P.C. Hooft, *Neederlandsche Histoorien, Sedert de ooverdraght der Heerschappye van Kaizar Karel den Vyfden, op Kooning Philips zynen zoon*, Amsterdam, 1642.

19. *Aankondiging door Abraham Casteleyn van het verschijnen van de Weeckelycke Courante van Europa te Haarlem*, Haarlem, 1656.
De reis van Michiel Adriaanszoon de Ruyter in 1664-1665, uitgegeven door P. Verhoog en L. Koelmans, 's-Gravenhage, 1961.
Werken uitgegeven door De Linschoten-Vereeniging LXII.
Oprechte Haerlemsche Courant Den 1 November / 1664, Haerlem, 1664.

20. Adrianus Valerius, *Neder-Landtsche Gedenck-Clanck. Kortelick openbarende de voornaemste geschiedenissen van de seventhien Neder-Landsche Provintien,*

'tsedert den aenvang der Inlandsche beroerten ende troublen, tot den Iare 1625, Haerlem, 1626.
Facsimile Amsterdam 1968.
Reeks Herleefd Verleden.

21. *Constantijn Huygens' Hofwyck*, bezorgd en ingeleid door P.J.H. Vermeeren, Wassenaar, 1967.
Haagse Teksten Uitgegeven vanwege de Stichting School voor Taal- en Letterkunde te 's-Gravenhage II.
Facsimile.

22. *Apologie / ofte Verantwoordinghe des Doerluchtighen ende Hooghgeborenen Vorsts ende Heeren / Heeren Wilhelms van Godes ghenade Prince van Orangien / Graue van Nassau / Catzenellenboghen / Dietz / Vianden / etc. Erf-burghgraue van*

Antwerpen / ende van Besanson: Baenerheere van Breda / Diest / Grimberghe / van Arlay / Nozeroi / etc. ende Heere van Chastel-bellin / etc. Stadthouder Generael van de Nederlanden: Gouverneur ouer Brabant / Hollandt / Zeelandt / Vrieslandt ende Vtrecht: ende Admirael / etc. Teghen den Ban ofte Edict by forme van Proscriptie ghepubliceert by den Coningh van Spaegnien teghen den voorsz. Heere: waer wt sal blijcken hoedanigh dat sijn de lasteringhen ende valsche beschuldinghen in den voorsz. Ban begrepen,
Leyden, M.D.LXXXI. [1581].

23. H.W. van Tricht, *Bloemlezing uit de brieven van Pieter Corneliszoon Hooft*,
Zutphen, z.j.

24. Jan Jansz. Orlers, *Beschrijvinge der Stadt Leyden*,
Leiden, 1614.

25. F.L. Zwaan, Voet-Maet, Rijm en Reden; *bloemlezing uit Huygens' gedichten*,
derde druk,
Culemborg, z.j. (cop. 1974).

26. *Placcaet Uande Doorluchtige / Ho. ende Mog. Heeren / Die Staten Generael der Uereenighde Nederlanden / teghens het Inbrenghen / Drucken / Uerkoopen ofte stroyen van alderhande argerlijcke eñ seditieuse Boucxkens / Liedekês etc. Ende waer nae alle Druckers hen voort-aen sullen hebben te reguleren*,
s' Graven-Haghe, 1618.

27. [Joost van den Vondel], *De Drvckkvnst*,
in: *De Werken van Vondel: volledige en geillustreerde tekstuitgave in tien deelen*,
bewerkt onder leiding van J.F.M. Sterck, e.a.,
Amsterdam, 1927-1940.
Deel 5.

Deel 3

I. Ioannes de Laet, *Historie Ofte Iaerlijck Verhael Uan de Verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie, Zedert haer Begin / tot het eynde van 't jaer sesthien-hondert ses-en-dertich*,
Leyden, 1644.

II. I. Cats, *'s Werelts Begin, Midden, Eynde, Besloten in den Trov-Ringh, met den Proef-Steen van den Selven*, Dordrecht, 1637.

III. [D.V. Coornhert], *Zedekunst dat is Wellevenskunste / vermids waarheyds kennisse vanden mensche / vande zonden ende vande dueghden*, z.p., 1586.

Verklaring van Latijnse termen

accusativus	vierde naamval
actief	bedrijvend
adhortativus	aansporing
adjectief	bijvoeglijk naamwoord
adverbiale bepaling	bijwoordelijke bepaling
adverbium	bijwoord
artikel	lidwoord
attributieve bepaling	bijvoeglijke bepaling
casus	naamval
causaal	redengevend
comparativus	vergrotende trap
concessief	toegevend
conditioneel	voorwaardelijk
conjugatie	vervoeging
conjunct	verbonden
conjunctie	voegwoord
conjunctivus	aanvoegende wijs
consecutief	gevolgaanduidend
consonant	medeklinker
dativus	derde naamval
deflexie	het wegvallen van de flexie
direct object	lijdend voorwerp
dubitativus	twijfel
duratief	een voortdurende handeling uitdrukkend
femininum	vrouwelijk
finaal	doelaanduidend
flexie	verbuiging
futuraal	een toekomende tijd uitdrukkend
futurum	toekomende tijd
genitivus	tweede naamval
genus	geslacht
imperativus	gebiedende wijs
imperfectum	onvoltooid verleden tijd
impersonale	onpersoonlijk werkwoord
indicativus	aantonende wijs
indirect object	meewerkend voorwerp

infinitivus	onbepaalde wijs
ingressief	het begin van een handeling uitdrukkend
intransitief	onovergankelijk
irrealis	niet-werkelijkheid
masculinum	mannelijk
modus	wijs
negatie	ontkenning
neutrum	onzijdig
nominativus	eerste naamval
optativus	wens
participium	deelwoord

passief	lijdend
perfectum	voltooid tegenwoordige tijd
pluralis	meervoud
positivus	stellende trap
potentialis	mogelijkheid
predicaat	gezegde
prefix	voorvoegsel
prepositie	voorzetsel
presens	onvoltooid tegenwoordige tijd
pronomen	voornaamwoord
demonstrativum	aanwijzend
indefinitum	onbepaald
personale	persoonlijk
possessivum	bezittelijk
reflexivum	wederkerend
relativum	betrekkelijk
realis	werkelijkheid
singularis	enkelvoud
subject	onderwerp
substantief	zelfstandig naamwoord
suffix	achtervoegsel
superlativus	overtreffende trap
syllabe	lettergreep
temporeel	tijdaanduidend
tempus	tijd
transitief	overgankelijk
verbum	werkwoord
vocaal	klinker

Register

Zie voor Latijnse termen p. 209-210
aantonende wijs 41-42, 43
aanvoegende wijs 41-42, 43-46
aanwijzend voornaamwoord 39-41
accent circumflex 27
accusativus cum adjectivo (a.c.a.) 77-78
accusativus cum infinitivo (a.c.i.) 76-78
adhortativus 44, 44-45, 46
afkortingstekens 30, 37-38, 108
anakoloet 88
analogie
zie: principe van de analogie
apostrof 26-27
aspect
duratief 43
futuraal 62
ingressief 62

assimilatie 28

balansschikking 83
bepaald lidwoord 31, 34, 36-37
bezittelijk voornaamwoord 38-39
bijvoeglijk naamwoord 31, 33-34
bijzin
gevolgaanduidend 57
toegevend 58
voorwaardelijk 58

binnenbouw 32

casus-systeem 34-35
constructio ad sensum 63-64
constructio ad sententiam 63-64

deelwoordconstructie 65-70
deflexie 34
‘doen’
zie: werkwoord (‘doen’)
dubitativus 45
Duitse komma
zie: gotische komma
duratief aspect 43

elisie 27
ellips 87
enclisis 33-34

epenthesis 28
epische variatie 86
epistolaire aanspreekvorm 37-38

fonetische situatie 35, 35-36, 65
futuraal aspect 62

‘gaan’
zie: werkwoord (‘gaan’)
gebiedende wijs 41, 46-47
gelijkvormigheid
zie: principe van de gelijkvormigheid
genitiefobject
zie: naamval (tweede)
genus-systeem 35, 35-36
geslacht 35
getallen 26
gotische komma 25-26
groepsflexie 32

hendiadys
hulpwerkwoord
(van) aspect 62
(van) causaliteit 61, 63
(van) modaliteit 43, 46
(van) omschrijving 62-63

incongruentie 63-65
schijnbaar 65
infinitiefconstructie 71-75
ingressief aspect 62
interpunctie 25-27
inversie 54-56
na ‘en’ 55-56
irrealis 44, 45

klankverschijnselen 28-30
‘komen’
zie: werkwoord (‘komen’)

‘laten’
zie: werkwoord (‘laten’)
Latijnse naamvalsuitgangen 32
lidwoorden 31, 34-37
logisch onderwerp 59

modaal hulpwerkwoord 43, 46

naamval 34, 48-54
    eerste 48
    tweede 48-52
        genitiefobject 48
        genitivus absolutus 51-52
        genitivus identitatis 51
        genitivus objectivus 50-51
        genitivus partitivus 49
        genitivus possessivus 50
        genitivus subjectivus 50

    derde 52-53
    vierde 53-54

negatieve volgzin 83
nominativus cum infinitivo (n.c.i.) 78-79

onbepaald voornaamwoord 41
onbepaald lidwoord 36-37
onbepaalde wijs 41, 43
onderwerp
    logisch 59
    verzwegen 68

onpersoonlijk werkwoord 59
ontkenning 58-59
ontkenningspartikel 58
optativus 44, 45-46

participiumconstructie 65-70
    absoluut 65-66, 68-69
    conjunct 65-68
    verbonden 65-68
    verholen 66, 67-68, 69
    versteend 70

persoonlijk voornaamwoord 37-38
postpositie 33
potentialis 44, 45, 46
presens historicum 86
principe van de analogie 28, 29
principe van de gelijkvormigheid 28, 29
principe van de uitspraak 28
proclisis 34

realis 44, 45
relatieve aansluiting 83-85
relict 31

samentrekking 79-81
correct 79-80
overspannen 79-80, 80-81

schijnbare incongruentie 65
spelling 28-30
suffix ‘ken’ 32-33
syncope 27

tautologie 86

uitgespaarde flexie 32
uitspraak
zie: principe van de uitspraak

verbuiging 31
verbum declarandi 76, 77, 78
verbum sentiendi 76, 77, 78
verkleinvorm 32-33
verscherping 28
vervoeging 41-42
verzwegen onderwerp 68
voornaamwoorden 37-41
aanwijzend 39-41
bezittelijk 38-39
onbepaald 41
persoonlijk 37-38
wederkerend 38

wederkerend voornaamwoord 38
werkwoord 41-42, 59-61, 61-63
declarandi 76, 77, 78
‘doen’ 61
‘gaan’ 61-62
‘komen’ 62-63
‘laten’ 63
onpersoonlijk 59
sentiendi 76, 77, 78

wijs
aantonend 41-42, 43
aanvoegend 41-42, 43-46
gebiedend 41, 46-47
onbepaald 41, 43

woordvolgorde 54-58

zelfstandig naamwoord 31, 32-33
zinledig 62-63
zinsvermenging 81-82
zinsvervlechting 81-82